

T.C.
MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**EVLİYA ÇELEBİYE GÖRE GÜNEYBATI ANADOLU
(AYDIN, DENİZLİ, MUĞLA)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
OSMAN NURİ AKBULUT
9941060026

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. ADNAN ÇEVİK

KASIM 2008

MUĞLA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT.....	VIII
KISALTMALAR.....	IX

GİRİŞ

1. Evliya Çelebi Hayatı ve Eserleri.....	1
2. Güneybatı Anadolu'nun Coğrafi Konumu ve Tarihçesi.....	7
3. XVII. Yüzyılda Güney Batı Anadolu'da Osmanlı İdari Yapısı.....	11

BİRİNCİ BÖLÜM

AYDIN SANCAĞI

I. Aydın Merkez (Güzelhisar) Kazası.....	16
1- İdari Yapı.....	17
2- Fiziki Görünüm.....	19
a- Kale.....	21
b- Mahalleler.....	23
c- Dini ve Sivil Yapılar.....	27
II. Tire Kazası.....	33
1- İdari Yapı.....	35
2- Fiziki Görünüm.....	37
a- Mahalleler.....	38
b- Dini ve Sivil Yapılar.....	40

III. Birgi Kazası.....	58
1- İdari Yapı.....	60
2- Fiziki Görünüm.....	60
a- Kale.....	61
b- Mahalleler.....	61
c- Dini ve Sivil Yapılar.....	63
VI. Kuşadası.....	69
1- İdari Yapı.....	70
2- Fiziki Görünüm.....	69
a- Kale.....	69
b- Mahalleler.....	72
c- Dini ve Sivil Yapılar.....	73
V. Diğer Yerleşim Birimleri.....	74
VI. Gündelik Hayat.....	81
VII. Üretim Kaynakları.....	85
a. Tarım.....	85
b. Zanaat.....	86
c. Ticaret.....	88

İKİNCİ BÖLÜM

DENİZLİ SANCAĞI

I. Denizli Merkez Kazası.....	93
1- İdari Yapı.....	94
2- Fiziki Görünüm.....	95

a- Kale.....	96
b- Mahalleler.....	98
c- Dini ve Sivil Yapılar.....	106
II. Diğer Yerleşim Birimleri.....	109
III. Gündelik Hayat.....	112
IV. Üretim Kaynakları.....	113
a. Tarım.....	113
b. Zanaat.....	113
b. Ticaret.....	114

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MENTEŞE SANCAĞI

I. Muğla Merkez Kazası.....	117
1. İdari Yapı.....	119
2. Fiziki Görünüm.....	119
a- Kale.....	120
b- Mahalleler.....	121
c- Dini ve Sivil Yapılar.....	125
II. Ula Kazası.....	130
1. İdari Yapı.....	131
2. Fiziki Görünüm.....	131
a- Kale.....	131
b- Mahalleler.....	132
c- Dini ve Sivil Yapılar.....	133
III. Milas Kazası.....	137
1- İdari Yapı.....	138

2- Fiziki Görünüm.....	139
a- Kale.....	139
b- Mahalleler.....	142
c- Dini ve Sivil Yapılar.....	144
IV. Peçin Nahiyesi.....	149
1- İdari Yapı.....	150
2- Fiziki Görünüm.....	150
a- Mahalleler.....	151
b- Dini ve sivil Yapılar.....	152
V. Bodrum Nahiyesi.....	153
1- İdari Yapı.....	154
2- Fiziki Görünüm.....	154
a- Kale.....	155
b- Mahalleler.....	157
c- Dini ve Sivil Yapılar.....	158
VI. Diğer Yerleşim Birimleri.....	159
VII. Gündelik Hayat.....	166
VIII. Üretim Kaynakları.....	167
a. Tarım.....	167
b. Zanaat.....	169
3. Ticaret.....	170
Sonuç.....	174
Bibliyografya.....	176
Haritalar	
Anadolu Eyaleti.....	Ek 1
Aydın Livası.....	Ek 2

Kütahya Livası.....Ek 3

Menteş Livası.....Ek 4

T.C.
MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

EVLİYA ÇELEBİYE GÖRE GÜNEYBATI ANADOLU
(AYDIN, DENİZLİ, MUĞLA)

OSMAN NURİ AKBULUT
9941060026

Sosyal Bilimler Enstitüsünce

“Yüksek Lisans”

Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 12.09.2008

Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 16.10.2008

Tezin Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Adnan ÇEVİK

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mehmet TEMEL

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet ERSAN

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Arslan EREN

KASIM 2008

MUĞLA

YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ VERİ
GİRİŞ FORMU

YAZARIN

Soyadı: AKBULUT
Adı: Osman Nuri

Kayıt No:

TEZİN ADI

Türkçe: Evliye Çelebiye Göre Güneybatı Anadolu (Muğla, Denizli, Aydın)
Y. Dil. According to Evliya Çelebi Southwest Anatolia (Muğla, Denizli, Aydın)

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta Yeterlilik

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Üniversitesi

Fakülte : Fen- Edebiyat

Enstitü : Sosyal Bilimler

Diğer Kuruluşlar :

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

ÖNSÖZ

Son yıllarda Osmanlı Devleti tarihi üzerine yapılan araştırmalar siyasi tarih çalışmalarından ziyade sosyal ve ekonomik alana kaymış ve Şehir ve bölge tarihi çalışmaları artmış görünmektedir. Osmanlı Arşivleri sosyal tarih çalışmaları için gerekli vesika bakımından oldukça zengindir. Özellikle Osmanlı idari yapısını en iyi Şekilde yansıtan başta Tahrir Defterleri olmak üzere, Avarız Defterleri, çeşitli arşiv vesikaları ve bunlar dışında Seyahatnameler tarih araştırmacılarının çalışacakları birimin belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatında eyaletleri oluşturan sancakların sosyal ve ekonomik yapıları çalışılmıştır.

Bu çalışmada yeni eğilime uygun olarak bugüne kadar herhangi bir araştırmaya konu olmamış Evliya elebi'ye Göre Güneybatı Anadolu (Aydın ve Menteşe sancakları ile Denizli) adlı konuyu seçtik. Evliya elebi 1671 tarihinde Hacca gitmek için çıkmış olduğu yolculuğu sırasında Sakız Adası'ndan Batı Anadolu'ya çıkararak burada yaklaşık yedi sekiz ay süren bir yolculuk gerçekleştirmiştir. Evliya bu yolculuğu sırasında XVII. yüzyıl Güneybatı Anadolu'suna dair çok önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgiler bizzat Seyyahımızın görüp bizlere aktardığı birinci elden kaynak niteliğindedir. Tabii ki bu bilgileri dönemin diğer kaynakları ile karşılaştırmadan kullanmak araştırmacıları yanıltabilir. Evliya elebi eserinde bölgenin tarihi, coğrafyası, mimarisi, folkloru, ekonomisi hakkında bizlere çok önemli bilgiler vermektedir.

Araştırmamız, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Dokuzuncu Cildi içerisinde yer alan Güneybatı Anadolu'nun önemli Şehirleri olan Muğla, Denizli ve Aydın yöresine dair bilgileri ihtiva etmektedir. Çalışmada esas olarak yararlandığımız asıl kaynak Yapı Kredi Yayınlarından ıkan Yücel DAğLI, Seyit Ali KAHRAMAN ve Robert DANKOFF tarafından hazırlanmış olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki 306 numaralı Bağdat, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 462 numaralı Pertev Paşa, Süleymaniye Kütüphanesindeki 452

numaralı Hacı Beşir Ağa Yazmalarının Mukayeseli Transkripsiyonu - Dizini adlı eserin XI cildir. Çünkü Seyahatname'nin XI. Cildinin müellif yazması bulunamamıştır dolayısıyla bu çalışmayı tezimizde kullanmanın daha yararlı olacağını düşündük.

Tezi yazarın gidiş güzergâhına göre üç şehri esas alan bir plana göre hazırladık. Bu bağlamda Tez üç ana bölümden Aydın, Denizli ve Muğla bölümlerinden oluşmaktadır. Evliya Çelebi'nin bu şehirler hakkında verdiği bilgileri çeşitli başlıklar altında tasnif ederek buralara dair bilgilerin daha düzenli bir şekilde ortaya çıkmasına çaba gösterdik. Aydın, Denizli, Muğla şehirlerini ele alırken daha çok günümüz idari sınırları içerisinde kalan bölgeleri ön planda tutmaya çalıştık böylece bu şehirlerin XVII. yüzyıldaki durumlarını Seyyahımızın bakış açısından ortaya koymaya çalıştık. Oluşturduğumuz bölümlerin içeriği ise şu şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Evliya Çelebi'nin 1671 tarihinde Sakız Adası'ndan Batı Anadolu'ya ayak basmasıyla birlikte Kaptan Paşa Eyaleti'ne bağlı Sığla Sancağı'na tabi olan Sivrihisar ve Ayasuluğ üzerinden geçerek Aydın Sancağı'nda yol almasıyla birlikte araştırmamızın birinci bölümü olan Aydın bölümünü oluşturduk. Burada özellikle XVII. yüzyılda Sığla Sancağı'na bağlı olmasına karşın günümüzde Aydın İli içerisinde yer alan Kuşadası ve Ayasuluğ (Selçuk) şehirlerini de bu bölüme dahil ettik. Böylece Evliya'nın gidiş güzergâhına ve verdiği bilgilerin önemine sadık kalarak bu bölümü oluşturmaya devam ettik. Tire bugün İzmir İline bağlı olmasına rağmen XVI ve XVII. yüzyılda Aydın Vilayeti'nin sancak merkezi olduğu için bölüme dahil etme ihtiyacı hissettik. Tire'den ayrılan Seyyahımız Bayındır üzerinden Birgi'ye inmiştir. Birgi'de günümüzde İzmir sınırları içerisinde ama XVII. yüzyılda Aydın Sancağı'nın önemli bir kazası niteliğinde idi.

İkinci bölümümüz olan Denizli'ye Evliya Ezine – Abâd kazası yoluyla girmiştir. Honaz hakkında kısa bilgi vererek Denizli şehrine ulaşan Seyyahımız bu şehir hakkında da kıymetli bilgiler vermektedir. Biz bu bölümü Evliya'nın sadece gidiş güzergâhı üzerinde yer alan yerleşim birimleriyle sınırlı tuttuk. Denizli ziyareti ile ilgili yine şehrin genel görünüşü, idari taksimatı, ticareti, tarımı, gelenekleri gibi konularda Seyyahımız önemli bilgiler vermiştir.

Araştırmamızın son bölümünü ise Muğla oluşturmaktadır. XVII. yüzyılda Menteşe yöresi olarak bilinen bu bölge günümüzde büyük ölçüde Muğla İli sınırları içinde yer almaktadır. Menteşe Sancağı hakkında Evliya Çelebi oldukça önemli bilgiler vermektedir. Denizli'den ayrılan Seyyahımız Tavas ve Dümrük (Düğerek) köyleri üzerinden Muğla'ya ulaşmıştır. Muğla XVII. yüzyılda Menteşe Sancağı'nın kaza merkezi durumuna getirilmiştir. Menteşe Sancağı'nda güzergahı üzerinde bulunan yerleşim merkezlerinden bilgilerin fazla olmasına göre alt başlıklar oluşturduk. Özellikle araştırmamızda bu küçük yerleşimlerini veya çok az bilgi verilen yerleri ayrı bir başlık altında topladık.

Evliya şehirlerin fiziki görünüşü, idari yapısı, yerleşim, dini ve sivil yapılar hakkında birçok bilgi vermektedir. Çoğu zaman Seyyah şehirlerin mahalleleri hakkında sadece sayıları yönünden bilgi vermiştir. Mahalle isimlerini çok seyrekte olsa herhangi bir dini ya da sivil yapıyı anlatırken dolaylı olarak verir. Ama biz şehrin öneminin kavranması açısından başka kaynaklardan bulabildiğimiz kadarıyla mahalleler hakkında da bilgi verdik. Ayrıca Seyyah şehirlerin, kalelerin, kasabaların, köylerin isimleri hakkında çoğu zaman gerçeğe dayanmayan halkın ağızdan ağıza dolaşan söylentilerini aktarmıştır. Bazen de kendi olağanüstü hayal gücü veya kelimeleri benzetme yeteneği ile bu isimleri açıklamıştır. Biz araştırmamızda bu isimlerin kökenini elimizden geldiğince çeşitli eserlerden faydalanarak ortaya koymaya çalıştık. Aydın, Denizli ve Muğla Bölümlerini ele alırken Evliya Çelebi'nin verdiği dini ve sivil yapıların kitabelerini ulaşabildiğimiz eserlerle karşılaştırdık. Bunların çoğunun tutarlı olduğunu gördük. Bölümlerimizin alt başlıklarını seçerken Evliya'nın verdiği bilgilerin önemine göre bir sınıflandırmaya gittik. Bazı kazalar hakkında tatmin edici bilgiler verilmişse buraları alt başlık olarak seçtik. Bazı yerleşimler kasaba olmasına rağmen verilen bilgiler neticesinde buraları da alt başlık olarak değerlendirmeyi uygun gördük.

Araştırmamızı yaparken en çok karşımıza çıkan zorluk bazı bölümlerde Evliya'nın vermiş olduğu bilgileri destekleyecek ya da eleştirecek çok fazla kaynağa ve esere ulaşamamız oldu. Aydın bölümünü anlatırken buraya ait çok fazla esere ulaşamadık. Özellikle Kuşadası alt başlığını anlatırken Evliya'nın bilgilerini eleştirecek eser bulmakta zorlandık o yüzden sadece Seyyahın verdiği bilgilerle

yetinmek zorunda kaldık. Muğla Bölümünde ise aynı sıkıntıları Bodrum alt başlığı içinde verilen bilgilerde yaşadık.

Tezimin hazırlanmasında büyük emekleri olan ve her daim bütün sıkıntılarımı ilgilenen hocam Yrd. Doç. Dr. Adnan ÇEVİK'e sonsuz minnet duygularımı burada ifade etmek isterim.

Osman Nuri AKBULUT

Muğla 2008

ÖZET

Güneybatı Anadolu Bölgesinde Evliya Çelebi 1671 tarihinden itibaren seyahat etmeye başlayarak, ilk etapta Sakız Adası üzerinden o dönemde Kaptan Paşa Eyaleti içerisinde bulunan Sığla Sancağına bağlı Kuşadası kasabasına uğramıştır. Sığla Sancağı içerisindeki Ayasuluk, Balat gibi XVII. yüzyılda giderek önemini kaybetmiş ve birer köy haline gelmiş bölgelerden geçerek Anadolu Eyaleti içerisinde yer alan Aydın Sancağı topraklarına girmiştir. Bu sancak içerisinde yol alan Seyyahımız en ayrıntılı bilgileri Güzelhisar ve Tire Şehirlerine dair vermektedir.

Aydın Sancağının ardından ise Evliya Denizli topraklarına girerek buranın tarihi, coğrafyası, ekonomisi, folkloru ile ilgili çok kıymetli bilgileri vererek yolculuğuna devam etmiş yolda gördüğü bitki türlerini dahi kayda geçirmiştir.

Denizli üzerinden Muğla'ya gelen Seyyahımız buraya dair ayrıntılı bilgiler vermiş ve Karabağlar üzerinden, Ula'ya buradan Yerkesik, Bozüyük, Eskihisar üzerinden geçerek Milas'a ulaşmıştır. Milas'ın özelliklerini anlatan Evliya Pein üzerinden Bodruma yol alarak buradan Rodos Adası'na geçtikten sonra bölgedeki adaları dolaşarak tekrar Menteşe topraklarına dair bilgiler vererek Fethiye üzerinden Teke Bölgesi'ne doğru yola çıkmıştır.

TUTANAK

Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün .../.../2008 tarih ve .../... syılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-öğretim yönetmeliğinin 23d maddesine göre, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi Osman Nuri AKBULUT' un “**Evliya Çelebiye Göre Güneybatı Anadolu (Muğla, Denizli, Aydın)**” adlı tezini incelemiş ve Daday .../.../2008 tarihinde saat ... da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan savunmasından sonra 50 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verildi.

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Adnan ÇEVİK

Üye

Prof. Dr. Salim CÖHCE

Üye

Doç. Dr. Mehmet TEMEL

ABSTRACT

"Seyahatname Travel Book", which was written by Evliya Çelebi in the middle of the 17th Century, gives a detailed idea about guilds in Istanbul and Cairo and an average idea about the population's profile which was concerned with the guilds. The author added some numerical handouts to his work, so that, his work has a special place in literature about Ottoman guilds. In spite of some exaggerated expressions, this work, which became a significant product of our history of literature with an original style, is one of the most favorite writing sources which belongs to that period. In the subject, which has been considered by us, a comprehensive information is given which is never given in a sort of work, and so valuable information about Istanbul's economical situation.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser.
a.g.m.	Adı Geçen Makale.
Bkz.	Bakınız.
BOA-TD	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tahrir Defteri.
Çev.	Çeviren.
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
DTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.
H.	Hicri.
İA.	İslam Ansiklopedisi.
M.	Miladi.
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı.
Nşr.	Neşreden.
s.	Sahife.
TKGM-KKA-TD	Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi Tahrir Defteri.
TTK	Türk Tarih Kurumu.
v.	Varak.
vd.	Ve devamı.
Haz.	Hazırlayan.

YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ VERİ
FORMU

Tez No:

Konu:

Üniv. Kodu:

Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tezin Yazarının

Soyadı: **AKBULUT**

Adı: **Osman Nuri**

Tezin Türkçe Adı : **Evliya Çelebiye Göre Güneybatı Anadolu (Muğla, Denizli, Aydın)**

Tezin Yabancı Adı : **According to Evliya Çelebi Southwest Anatolia (Muğla, Denizli, Aydın)**

Tezin Yapıldığı

Üniversite : Muğla Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Yıl: 2008

Diğer Kuruluşlar

Tezin Türü : 1- Yüksek Lisans
2- Doktora
3- Tıpta Uzmanlık
4- Sanatta Yeterlilik

Dili : Türkçe

Sayfa Sayısı:

Tez Danışmanlarının

Ünvanı: **Yrd. Doç. Dr.** Adı: **Adnan**

Soyadı: **ÇEVİK**

Türkçe Anahtar Kelimeler

- 1- Evliya Çelebi
- 2- Güneybatı Anadolu
- 3- Muğla, Denizli, Aydın

İngilizce Anahtar Kelimeler

- 1- Evliya Çelebi
- 2- Southwest Anatolia
- 3- Muğla, Denizli, Aydın

Tarih: 20.05.2008

İmza:

YEMİN

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Evliya Çelebiye Göre Güneybatı Anadolu (Muğla, Denizli, Aydın)**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardım başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

20.05.2008

Osman Nuri AKBULUT

GİRİŞ

1. Evliya Çelebi Hayatı ve Eseri

Evliya Çelebi'nin hayatı¹ hakkındaki bilgilerimiz, Seyahatnâme'nin çeşitli yerlerinde yer alan kendi açıklamalarından ibarettir. Tam ve gerçek adı bilinmeyen Evliya Çelebi'nin adı muhtemelen lakabından gelmekte olup, hocası İmam Evliya Mehmed Efendi'ye nisbetle almış olmalıdır. Buna göre Evliya Çelebi, 1020/1611 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Derviş Muhammed Zillî sarayda kuyumcu başıydı. Annesi, parlak kariyerine Evliya Çelebi'nin çok şey borçlu olduğu Abaza Melek Ahmed Paşa'nın yakın akrabasıydı. Evliya Çelebi, benzer ayrıcalıklı ailelerin çocukları gibi iyi bir eğitim görmüş, Sıbyan mektebinde okuduktan sonra, Hamid Efendi Medresesi'nde yedi yıl İslâmî ilimler öğrenimi almıştır. Medresede, geceleri eve gitmeyen hücre-nişîn talebelerdendi. Aynı dönemde veya daha sonraları, Sadizâde Dârülkurrası'nda Mehmed Efendi diye birinden yıllarca kendi söylediğine bakılırsa on bir yıl tecvit dersi almıştır. Bu arada, babasından gümüş işleme, oymacılık ve benzer zanaatları öğrenmiştir. iyi bir hafız olması, güzel sesi ve musiki yeteneği sayesinde, giderek genişleyen bir çevrede isim yapmıştır.

Evliya Çelebi, 1045/1636 Kadir Gecesi'nde Ayasofya'da Kur'an okumak üzere seçilen hafızlardan biri olmuş, sesi padişahın dikkatini çekmiştir. Bu sayede, ayrıca padişahın (IV. Murad) kızıyla evlenen Melek Ahmed Paşa'nın etkisiyle, saraya alınmış, öğrenimini Enderun'da tamamlamıştır. Enderun'da, kültürlü elit mensuplarının bilmesi gereken alanlarda öğrenim görmüş, hat, (ünlü saray müzisyeni

¹ Evliya Çelebi'nin hayatı hakkında su eserlerden faydalanılmıştır. Mehmed Zillî oğlu Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, Türkçelestiren: Zuhuri Danışman, I, İstanbul, Zuhuri Danışman Yayınevi 1969-1971.,s.1 vd.; M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *İA*, IV, s.400-412.; aynı yazar, "Evliya Çelebi'ye Dâir Notlar",*Türkiyat Mecmuası*, XII (1955), s.257-264.; Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, XI, s. 529-533.; Robert Dankoff, "Evliya Çelebi ve Seyâhatnamesi Işığında Osmanlı Toplum Hayatı", çev. Nasuh Uslu, *Osmanlı*, X, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, s. 268-285.; *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, Derleyenler: Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, Çev. Tansey Güney, İstanbul 2003, s.25-28.

Derviş Ömer Gûlsenî'den) musiki, ayrıca ilm-i nahiv ve kafiye dersleri almıştır. Sarayda dört yıl kalmış, sipahi zümresine katılmak üzere çerağ edilmiştir.²

1050/1640 yılında, yıllar sürecektir seyahatlerinin ilkinin gerçekleştiren Evliya Çelebi, ömrü boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanını gezmiş, ayrıca Osmanlı'nın rakibi büyük ülkeleri, Avusturya ve Safevî imparatorluklarının topraklarını da dolaşmış, daha sonra kabaca kronolojik bir sırayla gördüklerini Seyahatnâme adlı eseriyle yazıya dökmüştür. Bu gezilerin çoğunu, yüksek makam sahibi bir kişinin maiyetinde yer alarak gerçekleştirmişti: Trabzon valisi (1640-1641) Ketenci Ömer Paşa'nın, Erzurum valisi (1646-1647) Defterzâde Mehmed Paşa'nın, (önce, 1648'de beraber Sam'a gittiği, sekiz yıl sonra vali olduğu Bağdat'a yanına girdiği) Mürteza Paşa'nın ve tabii ki akrabası ve hâmisî Melek Ahmed Paşa'nın maiyetinde bulunmuştur. Melek Ahmed Paşa 1650 yılında sadrâzam olmuş, Evliya Çelebi de İstanbul'da onun kapı-halkına katılmıştır. Bir yıl sonra Melek Ahmed Paşa sadrazamlıktan uzaklaştırılmış Özü valiliğine atanmış, Evliya Çelebi yine onunla birlikte Özü'ye gitmiştir.³

1655'te Melek Ahmet Pasa Van'a tayin olmuş, bu yeni görevine giderken maiyetinde bulunan Evliya Çelebi Diyarbekir'i ziyaret etmiştir. Daha sonra Evliya Çelebi birçok seyahat yapmıştır. En ilginçlerinden biri, Kara Mehmed Paşa'nın 1655'te Viyana elçiliği görevine giderken maiyetinde yer alarak yaptığı gezidir. 1671'de hacca giden Evliya Çelebi, Mekke'den Mısır'a geçmiş, ömrünün geri kalanını Habesistan'a yaptığı kısa bir gezi dışında orada geçirmiştir. Senelerce at üzerinde seyahat etmesi, cirit oynaması, iyi silâh kullanması, Evliya Çelebi'nin çevik ve sıhhatli bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Evlenmediği, çocuğu olmadığı bilinmektedir. Zengin ve köklü bir aileye mensup olup, gezi gâyesiyle gittiği çeşitli yerlerde vazîfeler almış, katıldığı pek çok savaştan aldığı ganîmetler, verilen hediyeler ve gezdiği yerlerde yaptığı ticaretten elde ettiği para ile rahat bir hayat sürmüştür. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, 1682 olduğu tahmin edilmektedir.⁴

² Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, c. XI, s.529

³ M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *İA*, c.IV, s.399-413

⁴ Baysun, *a.g.m.*, s.399-413; İlgürel, *a.g.m.*, s.529-532

Evliya Çelebi, gerek padişahlar ve gerekse diğer ileri gelen devlet erkânıyla, yakın ahbablıklar kurmuş olmasına rağmen, hiçbir makam-mevki hırsına kapılmadığı görülüyor. O, ömrünü, gezip-görmeye, yeni insanlar ve beldeler tanımaya, onlar hakkında bilgiler edinmeye adanmıştır. Seyahat hâtırı için pek çok kimseyle, maiyetinde bulunduğu kişilerle hoş geçinmek gibi zor bir isin üstesinden gelen Çelebi, uysal yaradılışlı, zekâsı, nüktedânlığı ve kültürü sâyesinde meclislerin nesesi olan, her yerde aranan pek sevimli bir zâttı. Bütün samimîliğine ve hoşgörüsüne rağmen, gördüğü uygunsuzlukları, açık veya kapalı bir dille tenkit etmekten çekinmemiştir.

Evliya Çelebi'nin kendinden sonrakilere, bilhassa tarih ve coğrafya alanında büyük hazîne olarak bıraktığı Seyâhatnâme'nin aslı on cilttir. İstanbul kütüphânelerinde beş ayrı yazma nüshası vardır. Dil bakımından dikkat çeken eserin imlâsında tutarsızlık görülür. Bu tutarsızlık, her memleketin ağzına göre kaleme alınmasından ileri gelmektedir. Eser bu açıdan ele alınınca büyük bir diyalektik malzeme olarak ortaya çıkar.⁵

Eserin **Birinci cildinde** İstanbul'un târihi, kuşatmaları ve fethi, İstanbul'daki mübârek makamlar, câmiler, Sultan Süleymân Kânunnâmesi, Anadolu ve Rumeli'nin mülkî taksimâtı, çeşitli kimselerin yaptırdığı câmi, medrese, mescit, türbe, tekke, imâret, hastane, konak, kervansaray, sebilhâne, hamamlar... Fâtih Sultan Mehmed zamânından îtibâren yetişen vezirler, âlimler, nisancılar, İstanbul esnâfı ve sanatkârları yer almaktadır. **İkinci ciltte** Mudanya ve Bursa, Osmanlı Devletinin kuruluşu, İstanbul'un fethinden önceki Osmanlı sultanları, Bursa'nın âlimleri, vezirleri ve sâirleri, Trabzon ve havâlisi, Gürcistan dolayları anlatılır. **üçüncü ciltte** Üsküdar'dan Sam'a kadar yol boyunca bütün şehir ve kasabalar, Nigbolu, Silistre, Filibe, Edirne, Sofya ve Şumnu şehirleri hakkında geniş bilgiler verilir. **Dördüncü ciltte** İstanbul'dan Van'a kadar yol üzerindeki bütün şehir ve kasabalar, Evliyâ Çelebi'nin elçi olarak İran'a gidisi, İran ve Irak hakkında bilgiler anlatılmaktadır. **Besinci ciltte** Tokat sonra Rumeli, Sarıkamış'tan Avrupa'ya kadar çeşitli ülke ve eyâletler yer alır. **Altıncı ciltte** Macaristan ve Almanya; **yedinci ciltte** Avusturya, Kırım, Dağıstan, Çerkezistan, Kıpçak diyârı; Ejderhan havâlisi; **sekizinci ciltte** Kırım

⁵ Baysun, a.g.m, s.399-413; İlgürel, a.g.m, s.529-532

ve Girit olayları, Selânik ve Rumeli'deki hâdiseler; *Dokuzuncu ciltte* İstanbul'dan Mekke ve Medîne'ye kadar yol üzerindeki bütün şehir ve kasabalar, Evliyâ menkıbeleri ile Mekke ve Medîne hakkında geniş bilgiler yer almaktadır. *Onuncu ciltte* ise Mısır ve havâlisi yer almaktadır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi, Osmanlı sosyal tarih çalışmaları için oldukça önemli bir bilgi envanterini bizlere sunar. Osmanlı sınırları içerisinde konuşulan diller ve lehçeler bunun en önemlilerindedir. Robert Dankoff'un deyimiyle Türkçe ve onun dışında, Arapça'dan Macarca'ya, otuz dile ilişkin bilgiye Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde rahatça ulaşabilmekteyiz⁶.

Evliya Çelebi'nin eseri sadece gözlemlere dayalı aktarmaları, anlatıları içermez araştırmacılar için önemli inceleme ve yorumlara da imkân sağlar. O, gezdiği yerlerde gördüklerini, duyduklarını yalnız aktarmakla kalmamış, onlara kendi yorumunu, düşüncesini de katarak seyahatname türü yazıma yeni bir içerik kazandırmıştır. Burada yazarın anlatım bakımından gösterdiği başarı uyguladığı yazma yönteminden kaynaklanır. Anlatım belli bir zaman süresiyle sınırlanmaz, geçmişle gelecek, şimdiki zamanla geçmiş iç içedir. Bu özellik anlatılan hikâyelerden, söylentilerden dolayı yazarın zamanla istediği gibi oynamasının sonucudur. Evliya Çelebi Seyahatnâme'de, gezdiği, gördüğü yerlerle ilgili izlenimler sergilenirken, baslı basına birer araştırma konusu olabilecek bilgiler, belgeler ortaya konur. Bunlar arasında yerel hikayeler, türküler, halk şiirleri, masal, mani, ağız ayrılıkları, halk oyunları, giyim-kuşam, düğün, dernek, eğlence, inançlar, karşılıklı insan ilişkileri, komşuluk bağlantıları, toplumsal davranışlar, sanat ve zanaat varlıkları önemli bir yer tutar.⁷

Evliya Çelebi insanlarla ilgili bilgiler yanında, anlattığı yörenin evlerinden, cami, mescid, çeşme, han, saray, konak, hamam, kilise, manastır, kule, kale, sur, yol, havra gibi değişik yapılarından da söz eder. Bunların yapılış yıllarını, onarımlarını,

⁶ Robert Dankoff'un Evliya Çelebi Seyahatnâmesi üzerinde yaptığı dil çalışmaları için bkz. - *An Evliya Çelebi Glossary: Unusual Dialectical and Foreign Words in the Seyahat-name*. Cambridge 1991. Bu eserin Türkçe çevirisi: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, çeviren Semih Tezcan, İstanbul 2004

⁷ Zeki Arıkan, "Evliya Çelebi'nin Elmalı-Alanya Yolculuğu", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 4, TTK, 1988 Anka, s. 186-187; Ercüment Kuran, "XVII. Asırda Anadolu Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Çelebi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 4, TTK, 1988 Anka, s.247;

yapanı, yaptıranı, onaranı anlatır. Yapının çevresinden, çevrenin havasından, suyundan söz eder. Böylece konuya bir canlılık getirerek çevreyle bütünlük kazandırır.⁸

Seyahatnâme ilk olarak 1848'de Kahire Bulak Matbaasında *Müntehâbât-ı Evliyâ Çelebi* adıyla yayınlanmıştır. İkdâm Gazetesi sahibi Ahmed Cevdet Bey ile Necib Âsım Bey, Pertev Pasa Kütüphanesi'ndeki nüshayı esas alarak 1896 senesinde İstanbul'da basmaya başladılar. 1902 senesine kadar ancak ilk altı cildi yayınlanabilmiştir. Yedinci ve sekizinci ciltleri 1928'de Türk Tarih Encümeni, dokuz ve onuncu ciltleri ise 1938'de Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. Daha sonraları ise eser ya kısaltılarak veya seçmeler yapılarak çeşitli araştırmacılar tarafından yayınlanmıştır⁹. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi son yıllarda Yapı Kredi Yayınları arasında yeniden yayınlanmaya başlanmıştır.

Bizim çalışmamız Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Dokuzuncu Cildi içerisinde yer alan Güneybatı Anadolu'nun önemli şehirleri olan Aydın, Denizli ve Muğla yöresine dair bilgileri ihtiva etmektedir. Çalışmada esas olarak yararlandığımız asıl kaynak Yapı Kredi Yayınlarından çıkan Yücel DAĞLI, Seyit Ali KAHRAMAN ve Robert DANKOFF tarafından hazırlanmış olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki 306 numaralı Bağdat,

⁸ Meşkure Eren, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul 1960, s.5-7

⁹ Bu yayınlardan bazıları şunlardır: Joseph v. Hammer (Yay.), *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century by Evliya Efendi*, Ia-b, II, London 1834-1850; Alexander Pallis, *In the Days of the Janissaries*, London, New York v.b.y. 1951 (buradaki alıntıların, ufak tefek sözcük değiştirmeleri ve düzeltmeleriyle Hammer'in *Evliyâ Efendi, Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa*, London: William H. Allen and Co. 1846-50 çevirisinden alındığını söylüyor, s. V); Vasfi Mahir Kocatürk, *Türk Edebiyatı Antolojisi, Başlangıçtan Bugüne Kadar*, Ankara 1961, 162-173; Richard F. Kreutel (Çev.,yay.,açıkl.) *Im Reiche des Goldenen Apfels, Des türkischen Weltenbummlers Evliyâ Çelebi denkwürdige Reise in das Giaurenland und in die Stadt und Festung Wien anno 1665*, Graz, Wien, Köln 1963 (bundan böyle: Evliya Çelebi-Kreutel); Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman 1963, 107-126; Helena Turková, *Die Reisen und Streifzüge Evliya Çelebis in Dalmatien und Bosnien in den Jahren 1659/61*, Prag 1965; Alessio Bombaci, *Histoire de la Littérature Turque*, çev. I[rène] Mélikoff, Paris 1968, 341-346; Mehmed Zillî oğlu Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, Türkçeleştiren: Zuhuri Danışman, I-XIII, İstanbul, Zuhuri Danışman Yayınevi 1969-1971.

Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 462 numaralı Pertev Paşa, Süleymaniye Kütüphanesindeki 452 numaralı Hacı Beşir Ağa Yazmalarının Mukayeseli Transkripsiyunu-Dizini adlı eserin 9. cildir. Çünkü Seyahatname'nin 9. Cildinin müellif yazması bulunmamıştır dolayısıyla bu çalışmayı tezimizde kullanmanın daha yararlı olacağını düşündük.

Bizim inceleme alanımız olan Aydın, Denizli ve Muğla şehirleri Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin XI. Cildi içinde yer almaktadır. Bilindiği gibi bu cild ilk defa yeni harflerle 1935'te yayımlanmıştı. Ancak bu yayımda okuma hataları hatta zaman zaman atlamalar olduğundan buna dayanılarak yapılan araştırmalarda oldukça dikkatli olunması gerekir. Biz de araştırma konumuz olan Evliya Çelebiye Göre Güney Batı Anadolu (Aydın, Denizli, Muğla) adlı çalışmamızda yukarıda belirttiğimiz eseri kullandık. Evliya Çelebi Hacca gitmek gayesiyle yola çıkıp henüz görmediği Batı Anadolu'yu, Adaları, ve Güney Anadolu'yu gezmek için uzun ve dolambaçlı bir yolu tercih etmiş ve 1671 yılında buraları dolaşmıştır. 1671 tarihinde İstanbul'dan yola çıkan Evliya Çelebi Bursa, Kütahya, Afyon, Uşak güzergahı üzerinden Manisa'ya ordan İzmir'e geçerek Ege Adalarına çıkmıştır. Sakız Adası'nı ziyaret ettikten sonra tekrar Anadolu kıyılarına çıkmıştır. Teke Burnu kıyılarına çıkan Seyyahımız Sığla Snacağı içerisinde olduğunu belirttiği Sivrihisar, Ayasuluk, Balat üzerinden Aydın Vilayetine girmiştir. Bu vilayetin kazaları olan Güzelhisar, Tire, Bayındır, Birgi, Keles, Arpaz, Nazilli şehirlerini ziyaret eden Evliya Aydın Vilayeti Yolculuğunu tamamlamıştır. Ezine – Abâd üzerinden Denizli Snacağı'na giriş yapan seyyah Honaz'ı geçip Denizli şehrine ulaştı. Buradan da yola çıkarak birtakım kasabaları ve köyleri geçtikten sonra Menteşe Vilayeti'ne ulaşmıştır. Tavas yoluyla Muğla şehrine giren Evliya burada Ula, Milas, Peçin gibi şehirleri gezip Bodrum üzerinden İstanköy Adası'na ulaşmıştır. 25 Cemaziye'l-evvel 1082 (29.10.1671) tarihinde buradan ayrılan Seyyah tekrar Menteşe kıyılarına çıkmış Marmaris'ten Sönbeki Adasına ulaşmıştır. Buradan da Rodos'a ulaşan Evliya Kurdoğlu Burnu'ndan Mekri (Fethiye)'ye çıkmış ve konumuz olan Güney Batı Anadolu kısmından ayrılarak, Güney Anadolu'ya doğru yolculuğuna devam etmiştir.

2. Güneybatı Anadolu'nun (Aydın, Denizli, Muğla) Coğrafi Konumu ve Tarihçesi

Tarihe yardımcı ilim dallarından olan beşeri coğrafya toplum ile üzerinde yaşadıkları coğrafi mekân arasında ki ilişkiyi ve karşılıklı tesirleri inceler¹⁰. Medeniyetlerin gelişmesinde ya da gerileyip yok olmasında insanların kültürleriyle birlikte tabii ortam ve yeryüzü şekillerinin de önemli bir yeri vardır¹¹. Kısaca ifade edilirse coğrafi şartlar tarihe şekil verir ve gelişmesine yardım eder¹².

Bir şehirin coğrafi konumu o şehirin sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal özelliklerinin tümünü etkilemektedir. Sınır belirleyicisi olarak sıradağlar, tarihi yollar ve dağ geçitleri büyük önem arzeder. Osmanlı devrinde Anadolu coğrafyasında bulunan sancak merkezlerinin seçiminde ve sınırlarının belirlenmesinde ilkçağ kavimlerinin izledikleri göç veya ticaret yolları üzerinde olmalarına özen gösterilmiştir¹³. Genelde vadiler içinde ve nehirleri takip ederek ilerleyen bu yollar sancakların sınır güzergâhlarının belirlenmesinde etkili olmuş ve tabii olarak sınırların başka yönlerden oluşmasına pek imkân tanımamıştır¹⁴.

Muğla ilinin bulunduğu bölge XV.-XVII. yüzyılda Menteşe diye adlandırılmaktadır¹⁵. Kuzeyden Menteşe dağları ile çevrilmiş olan Menteşe bölgesinin kuzey kısımları geniş ormanlarla kaplıdır. Bu bölge özellikle keçi besleyen göçebeler için uygun otlaklar sağlamakta ve güneye doğru indikçe yer yer ziraata uygun sahalarda bulunmaktadır. İç bölgelerin dışarı ile olan ekonomik bağlantıları Büyük Menderes vadisine inen doğal yollar ile sağlanmaktadır. Bunlar

¹⁰ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 16.

¹¹ Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskan ve Nüfus Yapısı*, Ankara 1989, s. 6.

¹² Ariel-Will Durant, *Tarih Üzerine*, Ankara 1983, s. 17.

¹³ Bu yollar için bkz. W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev. Mihri Pektaş), Ankara 1960, s.52-64.

¹⁴ Adnan Gürbüz, *XV. XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme*, İstanbul 2001, s.23.

¹⁵ Menteşe isminin bölgeye ad olarak verilmesi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Paul Wittek, *Menteşe Beyliği(13-15'inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik)*, (Türkçeye Çev. O.Ş. Gökyay), Ankara 1986, s.28-29.

Çine suyu vadisi ile Milas üzerinden Büyük Menderes'in aşağı bölümüne ulaşan güzergahtır¹⁶. Büyük Menderes nehri Aydın dağları ile Menteşe dağları arasında bulunan 200 km'lik ovayı geçerek adalar denizine dökülmektedir. Büyük Menderes havzası 24.250 km²'lik alan kaplamakta ve yerleşim kenardaki dağların eteğinde oluşmuştur¹⁷. Nehrin denize döküldüğü yer ile Balat arasında kayık ve gemilerle XV. yüzyılda ticaret yapıldığı rivayet edilmiştir¹⁸.

Muğla kıyıların girintili çıkıntılı olması gemilerin barınmasına müsait birçok tabî limanın oluşmasını sağlamıştır. Fakat coğrafi şartlar bu limanların iç bölgelerle olan bağlantısını kesmektedir¹⁹.

Menteşe Bölgesinin kuzey ve doğu sınırlarını çizen dağların yükseltilerinin fazla olması Antalya, Burdur ve Denizli ile olan bağlantıları güçlendirmektedir. Bölgenin kuzeybatısında bulunan Menteşe ve Beşparmak Dağları Aydın ile sınırı çizmektedir. 2249 m. yüksekliğindeki Sandraz dağları Denizli ile Menteşe Bölgesinin sınırını belirlemektedir. Kuzeybatıya doğru Burdur ile olan bağlantıyı 2234 m. ile Göktepe dağı ve 2225 m. ile Kapaklı dağı kesmektedir. Torosların önemli yüksekliklerinden olan Akdağ (3024m.) ve Dumanlı Dağı (1973m.) Antalya ile olan sınırı çizmektedir. Dağlar bölge topraklarının %77'sini oluşturmaktadır. Muğla'da bulunan platolar il topraklarının %12,3'ünü oluşturmaktadır. Bu platolar su kaynakları bakımından zengindir. İç kesimlerde bulunan platolarda zengin otlaklar bulunmaktadır. Bölgenin en önemli platoları Doğu ve Batı Menteşe dağlarının güney eteklerinde sıralanan Menteşe platolarıdır. Bunların yanında Boncuk ve Akdağlar'ın Eşen havzasına uzanan eteklerinde de önemli platolar vardır. Bunlar Seki yaylası

¹⁶ Besim Darkot, "Menteşe", *İA*, VII, s.723.

¹⁷ Doğudan batıya doğru başlıca şehir ve kasabalar şunlardır. Kuyucak, Nazilli, Atça, Sultan-Hisar, Aydın Bkz. Besim Darkot, "Menderes", *İA*, VII, s.711-712.

¹⁸ Bugün bu kısımda ve kıyı göllerinde balıkçılık yapılmaktadır. Bkz. Besim Darkot, *a.g.m.*, s.712; "Ticaret cihetinden Menderes nehri'nden istifade eden Germiyanlılar bir kısım ihracat eşyalarını bu vasıta ile Ayasluğ(Selçuk) ve Palatya(Balat) yoluyla denizden ihraç ederlerdi. Bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1980, s.52-53.

¹⁹Bu limanlar "Cenupta kadim Telmessos'un yerini almış olan Makri= şimdiki Fethiye, Köyceğiz gölü ağzına yakın Kaunos, Dadya yarımadası ucunda Knidos, garpta kadim Halikarnassos'un yerini almış bulunan Petronion= şimdiki Bodrum" bkz. Besim Darkot, "Menteşe", *İA*, VII, s.723.

olarak bilinir. Bölgede bulunan ovaların başında; Köyceğiz, Ortaca ve Bezkese yöreleriyle Dalaman vadisinin güneyinde olan ve bu bölge için oldukça geniş sayılabilecek Dalaman ovası yer almaktadır. Bölgenin önemli tarım alanlarından biri de ortasından Muğla-Antalya il sınırını oluşturan Eşen çayının geçtiği Eşen ovasıdır. Bu ovanın iç kesimdeki toprakları verimli iken denize yakın olan bölümlerde aynı verimlilik yoktur. Dipsiz çay vadisinin genişleyen tabanında yer alan ve 25 km boyunca doğu-batı yönünde uzanan yatağan ovasının doğusuna Bozöyük batısına Leyne ovaları da denilmektedir. Dipsiz çayının taşıdığı alüvyonlarla oluşmuş verimli bir ovadır. Hamzabey ve Yaşyer gibi büyüklü küçüklü düzlüklerin birleşmesiyle 30 km uzunluğunda ve 15 km genişliğinde olan Milas ovası oluşmuştur. Ayrıca Muğla ilinde ikinci derecede tarım yapılan ovalarda bulunmaktadır. Bunların başlıcaları Gökova körfezinin kuzey kıyısında yer alan Ören ovası, Bodrum yöresinde Bitez, Akçaalan ve Karaova ovaları, Ula yöresinde Gökova ve Kızılyaka ovası, Köyceğiz’de Kargın ovası ve merkez ilçede Muğla ovasıdır²⁰.

Denizli Anadolu yarımadasının güneybatısında yer almaktadır. Ege, İç Anadolu ve Akdeniz bölgeleri arasında bir geçit noktası olarak önemli bir coğrafi konuma sahiptir. Adalar denizi kıyılarını İç Anadolu üzerinden Suriye ve Mezopotamya’ya bağlayan yol ile Karya ve Frigya arasındaki intikal sahasında bulunmaktadır²¹. Denizli ili yüzey şekilleri bakımından dalgalıdır. Yaylalar, alçak ve yüksek ovalar ile dağlar birbirini tamamlar. Şehir, Babadağ ve Honaz dağı gibi yüksek dağlara dayanan bir ovanın güney kenarında kurulmuştur²². Sarayköy, Buldan ve merkez ilçenin Böceli, Akköy, Ecirli ve Goncalı köyleri ile Buldan, Yenice bucağının tüm köylerini içine alan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan Büyük Menderes ve Çürüksu vadilerinin tabanında çok geniş düzlükler bulunmaktadır. Bu düzlükler doğuda Denizli (Çürüksu) ovası ile batıda Sarayköy(Büyük Menderes) ovasını oluşturur. XV.-XVI. Yüzyılda kaza coğrafyasının esasını teşkil eden Büyük Menderes ve Çürüksu ovaları bu yörenin en verimli toprak parçalarını oluşturur.

²⁰ “Muğla”, *Yurt Ansiklopedisi* VIII, s. 5848-5852.

²¹ Darkot,, “Denizli” , *İA*,III, s.528.

²² Gerçekte Denizli yüksekliği 250 m. daha az olan Çürüksu ovası üzerinde olmayıp, buradan bir tepeler dizisi ayrılan ve kuzeyden güneye tatlı bir meyil ile yükselen hafif dalgalı düzlükler üzerinde ve deniz seviyesinden 400-450 m. irtifada yer alır. Bkz. Besim Darkot, “Denizli”, *İA*, III, s.527.

Denizli’de bulunan dağların bir kısmı bitki örtüsü bakımından yetersiz olmasına rağmen çoğu gür ormanlarla kaplıdır. Bu ormanlarda, göçebeler ve hayvanlarının ihtiyacını karşılayan bol su kaynakları, yeterli otun bulunduğu otlaklar ve oldukça büyük genişlikte yaylalar bulunmaktadır. Önemli yaylalar Kale ilçesinde Kartalkayanın güneyinde Karayayla ve Çameli yaylası, merkez ilçede Bağbaşı ve Uzunpınar yaylaları, Tavas’ta Yoran ve Sahman yaylaları, Acıpayam’da Eşeler yaylası, Buldan’da Sazak dağı üzerinde Süleymaniyye yaylası, Çivril’de Akdağ üzerinde Homa yaylası ve Çal’da Beşparmak dağındaki Kuyucak yaylasıdır²³. Dağ ve yaylalar geçitlerle birbirine bağlıdır. Bu imkânlar Denizli’ye eski çağlardan beri bir iskan bölgesi olma özelliğini kazandırmıştır²⁴.

Aydın Batı Anadolu’da, Büyük Menderes vadisinin kuzey kenarında Aydın Dağları’nın güney eteğinde kurulmuş bir şehirdir²⁵. Aydın, Adalar denizi kıyılarını Anadolu içlerine bağlayan anayol üzerinde ve tabii bir yol olup Menteşe Bölgesini Aydın’a bağlayan Çine çayının kavuşma noktasında bulunması açısından önemli bir yerleşme yeridir. Bir dağ yolu da şehri Aydın Dağlarının kuzeyinde Küçük Menderes vadisi üzerinden Tire’ye bağlamaktadır. Bu özelliklere sahip olmasına rağmen müdafaa imkanları dolayısıyla incelenen dönemde Aydın şehri ovada değil ovaya ve yollara dik yamaçlarla hakim olan ve etrafından derin vadilerle ayrılmış 160-170m. yüksekliğinde dört köşeli bir düzlükte kurulmuştur²⁶. Aydın ili topraklarının %63,4’ünü dağlar oluşturur. Bu dağlar kuzey ve güney dağlık kütleleri olmak üzere iki kısımdır. Kuzeyde bulunan dağ kütlesi Aydın dağları olarak bilinir. Bu dağ sırası doğudan batıya doğru Çamlık, Oyuk, Karlık, Malkaç(Malgaç, Malkoç) ve Cevizli dağlarından oluşur. Güneyde kalan dağ kütlelerini ise Menteşe dağlık bölgesinin bir kısmı oluşturur. Toros dağlarının uzantısı durumunda olup Aydın iline doğudan Baba dağının uzantısı olarak girer. Batıya doğru Karıncalı, Madran(Madranbaba), Gökbel

²³ “Denizli”, *Yurt Ansiklopedisi* III, s. 2118.

²⁴ Darkot, “Denizli”, *İA*, III, s.528.

²⁵ Feridun .M. Emecen, “Aydın”, *DİA*, IV, s.235.

²⁶ Bugünkü Aydın, burada 10 km. daha genişleyen ve deniz seviyesinden yüksekliği 40 metre olan Büyük Menderes ovasının kenarında, Tabakhane deresinin zamanla ova kenarına getirmiş olduğu alüvyonların takriben 60-80 metre yüksekliğindeki meyilli sahası üzerine kurulmuştur. Bkz. Besim Darkot, “Aydın”, *İA*, II, s.61.

ve Beşparmak dağları uzanır. Bu dağ silsilesi Bafa gölünü yarım daire biçiminde çevirir. Tüm bu dağ dizisine tarihte Latmos Dağ silsilesi de denilmektedir. Aydın ilinde bulunan ova ve düzlük alanlar il topraklarının %21'ini oluşturur. Bunlar genelde Büyük Menderes vadisine yayılmıştır. Büyük Menderes ovası il topraklarının kuzey doğusundan güney batısına değin uzanan 20 km. genişliğinde bir ovadır. Bu ovanın kimi bölümleri buldukları yörelerin adlarıyla bilinir. Bunlar arasında, Çerkez, Aydın, Koçarlı ve Söke ovaları sayılabilir. Aydın'ın güneyinde Madran ve Gökbel dağları arasında kalan düzlükte Çine ovası bulunmaktadır. Çine çayının getirdiği alüvyal birikintilerle oluşmuştur. Büyük Menderese ovasından sonra bölgenin ikinci büyük ovasıdır. Aydın ilinde geniş alanlar kaplayan platolar yoktur. Fakat dağlar üzerinde tipik plato özelliklerini yansıtan küçük düzlük ve yaylalar bulunur. Aydın kentinin kuzeyinde tarihi Tralles Kenti harabelerinin bulunduğu yerde eğimi kuzeyden güneye yaklaşık 1° olan bir yayla bulunmaktadır²⁷.

3. XVII. Yüzyılda Güney Batı Anadolu'da Osmanlı İdari Yapısı (Aydın, Denizli, Muğla)

Osmanlı devletinde taşra idaresi en küçük birimden büyüğüne doğru şu şekilde teşkilatlanmıştır; Karye, nahiye, kaza, sancak ve eyalet. Kendisine bağlı köylerle birlikte nahiyelerin birleşmesiyle kazalar meydana gelmişti. Kazaların birleşmesiyle sancaklar, sancakların birleşmesiyle eyaletler oluşuyordu. Fakat bu tabirler Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında birbirlerinin yerlerine kullanılmıştır²⁸.

Rumeli Eyaletinin 1362 yılında kuruluşundan sonra 1393 yılında da Anadolu Eyaleti kurulmuştur. Anadolu Eyaletinin merkezi önceleri Ankara iken 1451 yılında Kütahya olmuştur. Anadolu Eyaleti her birinin başında devlet tarafından görevlendirilen bir idarecinin bulunduğu liva veya sancak denilen idari bölgelere ayrılmıştır. II. Bayezid(1481-1512) devrinde Anadolu'da 17 sancak bulunuyordu²⁹.

²⁷ "Aydın", *Yurt Ansiklopedisi II*, s. 967-969.

²⁸ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1998, s.83; Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s.110.

²⁹ Bu sancaklar; Kütahya, Saruhan(Manisa), Hüdavendigâr(Bursa), Aydın, Menteşe(Muğla), Bolu, Hamid(Isparta), Ankara, Kangırı(Çankırı), Kastamonu, Karahisar-ı Sahip(Afyon), Kocaeli, Biga,

1530 yılı tahririne göre 17 sancaklı Anadolu Eyaletinde toplam 160 kaza, 154 nefsi şehir ve kasaba, 12527 köy ve 1969 cemaat bulunmaktadır³⁰.

Bugünkü Kastamonu, Ankara, Afyon, Burdur ve Antalya illeri ile birlikte Anadolu'nun batı ve güney bölgelerini içine alan Anadolu eyaletinde 1520-1535 yılları arasında yapılmış olan tahrirlere göre 12701 köy, 78 kasaba, 76 şehir, ve 1969 cemaat vardır. Bunların içinden 9182 köy, 49 kasaba, 19 şehir ve 580 cemaat bu eyalette mevcut 195 zâim ile 7311 eşkinci tımarının tasarrufunda idi. Padişah hasları ise 615 köy, 9 kasaba, 19 şehir, 935 cemaatten oluşuyordu. Vakıflarda 1415 köy, 6 şehir, 7 kasaba, 41 cemaat, ve mülk sahiplerinin ellerinde 66 köy mevcuttu³¹. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Anadolu Eyaletinin 7310 kılıçtan oluştuğunu ve bunun 195'inin zeâmet geri kalan 7115'lik kısmının ise tezkereli ve tezkeresiz tımar olduğunu belirtmiştir. 9700 cebelüleri ile birlikte toplam askeri kuvvetin 17000 kişi olduğunu kaydetmiştir. Tımar ve zeâmetlerin sancaklara dağılımını da kaydetmiştir³².

Osmanlı hakimiyeti altına girdikten sonra Aydın ili, Aydın Sancağı, Menteşe bölgesi Menteşe Sancağı, Denizli ise Lazıkıyye Kazası adı altında Anadolu Beylerbeyiliğinin merkezi olan Kütahya Sancağına bağlanmıştır. Osmanlı idari yapısını en iyi şekilde yansıtan tahrir defterlerine bakılarak bölgenin XVI. yüzyıldaki idari yapısı ve zaman içerisinde bu yapıda meydana gelen değişiklikleri görmek mümkündür. Menteşe Sancağı II. Bayezid(1481-1512) döneminde sekiz büyük kazaya ayrılmıştı. Bunlar Liva-i Menteşe adı altında Pınaz, Çine, Milas, Peçin, Bozöyük, Muğla, Tavas ve Köyceğiz'dir³³. 1530 yılında ise Balat, Mazon, Isravalos,

Karesi(Balıkesir), Sultanönü(Eskişehir), Alaiyye(Alanya), Teke(Antalya). Bkz. M. Çetin Varlık, "Anadolu Eyaleti Kuruluşu Gelişmesi", *Osmanlı(Teşkilat) VI*, s. 123.

³⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Tapu Defteri, 166; BOA-TD-438.

³¹ Ö.L. Barkan, "Tımar", *İA, XII/2*, s.288.

³²1)Kütahya: 29 zeâmet, 939 tımar. 2)Saruhan: 14 zeâmet, 674 tımar. 3)Aydın:19 zeâmet, 572 tımar. 4)Karahisar:15 zeâmet, 616 tımar. 5)Ankara: 10 zeâmet, 257 tımar. 6)Kastamonu: 24 zeâmet, 587 tımar. 7)Menteşe: 53 zeâmet, 381 tımar. 8)Teke: 7 zeâmet, 392 tımar. 9)Hamid: 9 zeâmet, 585 tımar. 10)Karesi: 7 zeâmet, 381 tımar. 11)Sultanönü: 7 zeâmet, 182 tımar. 12) Çankırı: 7 zeâmet, 183 tımar. Bkz. Mehmed Zillioğlu Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi I-II*, İstanbul 1985, s.143.

³³ BOA-TD-47, s. 1-312.

Megri kazaları ilave edilerek kaza sayısı on ikiye çıkarılmıştır³⁴. 1532-1533 yıllarına ait tahrir defterinde kaza ayrımı yapılmamıştır. Kazalarda bulunan konar-göçer topluluklar cemaat başlığı altında verilmiştir. Fakat cemaatlerin bağlı buldukları kazalara bakıldığında bu tarihte Menteşe Sancağının idari yapısında bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır³⁵. 1583 yılında düzenlenen tahrir defterinde ise Eskihisar kaza yapılmıştır. Milas ise Peçin kazasına bağlı olarak kaydedilmiştir. Balat ve Çine kazaları ise Menteşe Sancağından çıkarılmıştır. Böylece bu tarihte Menteşe Sancağının kazaları şu şekilde oluşmuştur. Peçin, Eskihisar, Muğla, Tavas, Megri, Pınaz, Köyceğiz, Mazon, Bozöyük, Isravalos³⁶. XVII. yüzyılda bazı yerleşim birimlerinin köy durumundan kaza durumuna getirildikleri görülmektedir. Bunlardan Milas ve Peçin birlikte zikredilerek “Milas-Peçin Kazası” olarak anılmışlardır. Dadya, Tarahiye, Yenice, Yerkesik ve Gereme köylerinin statüsü değiştirilerek kaza statüsüne getirilmişlerdir.³⁷

Bugün çok geniş sınırları olan Denizli ili incelenen dönem olan XVII. yüzyılda merkez etrafında oluşan Lazıkıyye kazası adıyla daha küçük bir coğrafyayı içine almaktadır. Kütahya Sancağına bağlı olan Lazıkıyye (Denizli) kazası 1519-1520 ve 1530 yıllarına ait tahrir defterlerinde dört nahiyeden oluşmaktaydı³⁸. Bunlar Lazıkıyye, İbsili, Kaş-yenice ve Aydos nahiyeleridir. 1571 yılında Aydos, Gök-öyük adıyla müstakil kadılık haline getirilmiştir³⁹. Fakat zamanla bu özelliğini kaybetmiştir. Toprakları bugünkü Manisa’ya bağlı Alaşehir, Uşak’a bağlı Eşme ve İzmir’e bağlı Kiraz ilçeleri arasında paylaşılmıştır. XVI. yüzyılda Lazıkıyye kazası(1571 yılına kadar) bugünkü merkez ilçe ile Sarayköy, Buldan, Babadağ ve Güney ilçeleriyle birlikte Buldan ve Güney’in kuzeyinde Eşme ve Alaşehir’in güneyinde Kiraz ve Salihli arasında batıya doğru uzanan coğrafyayı kapsamaktadır. 1571 yılında Aydos’un ayrılmasıyla bugünde Denizli’ye bağlı olan yukarıda

³⁴ BOA-TD-166, s.1-572.

³⁵ BOA-TD-176, s. 1-140.

³⁶ TKGM-KKA-TD-110, s.1-257

³⁷ Zekai Mete, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi*, Düzeltilmiş Doktora Tezi, İstanbul 2004, s.27

³⁸ BOA-TD-49, s.709-800; BOA-TD-438, s.47-56.

³⁹ “Kaza-i mezbure defter-i atikde Lazıkıyye kazasına tabi Aydos namı ile nahiye olup bedehu Gök-öyük namı ile müstakil kadılık olmuştur.” Bkz. TKGM-KKA-TD-48, v.85b.

belirttiğimiz dört ilçeden oluşmuştur. XVI. yüzyılın sonunda ise sadece bugünkü merkez ilçe hudutları dahilindeki alanı kapsamıştır⁴⁰. XVI. ve XVII. asırlarda aralıksız olarak Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olan Kütahya livâsını teşkil eden idari biri olduğu anlaşılan Lâzikiya Kazası'nın nahiyeleri ise 1519-20 ve 1530 tarihli defterlere göre: Lâzikiye (merkez), İbsili, Kaş-Yenice ve Aydos idi. XVI. asrın sonlarına doğru meydana gelen değişikliklerle İbsili nahiyesi Ezine, Kaş-Yenice nahiyesi de Çarşamba adıyla kazadan ayrılarak kadılık haline gelmişlerdir. XVII. asır boyunca da bu durum hiç değişmeden devam etmiştir.⁴¹

Aydın Sancağı 1530 yılında 13 kazadan oluşmaktaydı. Bunlar sırasıyla Tire, İzmir, Çeşme, Ayasuluğ, Birgi, Güzelhisar, Alaşehir, Kestel, Yenişehir, Sart, Bozdoğan, Arpaz ve Sultanhisarı'dır⁴². 1532-1533 yıllarında düzenlenen tahrir defterinde ise kaza ayrımı yapılmamıştır. Cemaatlerin bağlı buldukları kazalara bakıldığında 1530 yılında ki kazalardan farklı olarak Nazillü kazasının adı geçmektedir⁴³. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Aydın Sancağının kazalarının Tire, Fevana, Bergasukebir, Bergasusagir, Maden, Bayındır, Birgi, Sart, Balyambolu, Kilis, Güzelhisar, Köşk, Sultanhisar, Nazilli, Arpaz, Amasya ve vakıf kazası olarak İnegöl, Alaşehir olduğunu belirtmiştir⁴⁴. Aydın İli, Aydın Sancağı olarak Osmanlı idari teşkilatlanmasında adı geçen şehir, Anadolu Beylerbeyliğine bağlı vilayetler içinde görülmektedir. XV ve XVI. yüzyılda Anadolu Eyaletine bağlı Aydın Livası içerisindeki bağlı kazalar ise şunlardır: Tire, Birgi, Güzelhisar, Sultanhisar, Kestel, Arpaz, Bozdoğan, Yenişehir, Sart, Alaşehir, İzmir, Urla, Çeşme ve Ayasluğ idi.⁴⁵ XVI. yüzyılın ikinci yarısında Aydın Sancağı'nın sahil kesimindeki bazı kazalardan Kaptanpaşa adı verilen yeni bir eyalet teşkil edildi ve İzmir, Ayasuluk, Çeşme, Söke,

⁴⁰ Gökçe, *a.g.e.*, s.20.

⁴¹ Gökçe, *a.g.e.*, s.49-52

⁴² BOA-TD-166, s. 371-476

⁴³ BOA-TD-176, s.141-214.

⁴⁴ Yücel DAĞLI, Seyit Ali KAHRAMAN, Robert DANKOFF, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini XI. Kitap*, İstanbul 2000, Yapı Kredi Yayınları

⁴⁵ Fehmeddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Ankara 1997, s.18; Himmet Akın, *Aydinoğulları Tarihi Hakkında Kısa Bir Araştırma*, 1968 Ankara, s.86

kazaları Sığla Sancağına bağlandı.⁴⁶ XVII. yüzyılda Tire'nin Sancak merkezi Güzelhisar'ın (Aydın) ise kaza merkezi olduğunu görüyoruz.⁴⁷ Ayrıca XVII. yüzyılda Aydın Sancağı'nda ki kaza sayısı artmış eski kazalara Bayındır, Balyambolu, Keles, Köşk, Amasya ve İnegöl kazaları da eklenmiştir.⁴⁸ Dönemin diğer bir kaynağı olan Cihannüma'da ise Aydın Livası'nın sınırları ve kazaları şu şekilde verilmiştir. Kuzeyde Manisa, Batıda Sığla, Güneyde Menteşe, Doğuda ise Kütahya. Kazalar; Arpaz, Alaşehir, Amasya, Ortakçı, Ayasuluğ (Sığlaya tabi), İnegöl (Aydın), Balyambolu, İnebayındır, Birgi, Bozdoğan, Tire, Sart, Sultanhisarı, Karacakoyunlu (diğer adı Tire Bölmesi), Kestel (diğer adı Nazlı), Keles, Güzelhisar, Köşk, Vakıf, Yenişehir, Gönik, Kestre, Bayramoğlu (Karakoyunlu).⁴⁹

1513 yılında Kütahya livası Anadolu eyaletinin merkezi olup 10 kadılık bölgesine ayrılmıştır. Bu tarihte Kütahya kadısı Mevlana Sarı Yakubzade'dir. Günlüğü ise 90 akçedir. Aydın livası 14 kazadan oluşmakta ve Tire kazası kadısının günlüğü 40 akçedir. Menteşe Livası 11 kadılık bölgesine ayrılmış olup Peçin kazası kadısı Mevlana Abdullah'ın günlüğü 30 akçedir. 1528 tarihinde ise Kütahya livasının merkez kazasının kadısı Mevlana Mehmet Şah'tır. Görev süresi 5 yıl günlüğü ise 150 akçedir. Aydın livasının Tire ve Güzelhisar kazalarının kadısı Mevlana Abdulganidir. Görev süresi 2 yıl 7 ay günlüğü ise 200 akçedir. Menteşe livasının Peçin kazası kadısı Mevlana Muhyeddin'dir. Görev süresi 8 ay günlüğü 100 akçedir.⁵⁰

⁴⁶ Emecen, *a.g.m*, s.236

⁴⁷ Akın, *a.g.e*, s.87

⁴⁸ Akın, *a.g.e*, s.87; Emecen, *a.g.m*, s.236

⁴⁹ Kâtip Çelebi, *Cihânnüma, (İbrahim Müteferrika Baskısı)*, s.636

⁵⁰ M. Çetin Varlık, "Anadolu Eyaleti Kuruluşu Gelişmesi", *Osmanlı(Teşkilat) VI*, s.127-128; İlber Ortaylı Mahalli halk ile yakınlaşmalarını için kadıların görev sürelerinin kısa tutulduğunu ve bu durumun hiyerarşide meydana gelmesi muhtemel olan tikanıkları önlediğini belirtmiştir. Fakat süre konusunda kadıların rütbesi de esas tutulmuştur. Mevleviyet payesine sahip büyük kadılar genellikle bir sene, kaza kadıları ise 20 ay süreyle tayin edilmektedir. Bu durum kanunnameler kadar uygulamada da kesinlik kazanmış bir durum değildir. ki yukarıda görüldüğü gibi Kütahya kadısının 5 yıldır görev yaptığı görülmektedir. Bkz. İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994, s. 16; İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s.94.

BİRİNCİ BÖLÜM

AYDIN SANCAĞI

I. Aydın (Güzelhisar) Merkez Kazası

Seyyahımız hacca gitmek amacıyla çıkmış olduğu yolculuk sonrasında Sakız Adası'nı ziyaret etmesinin ardından Ege Denizi'nde irili ufaklı adalar üzerinden geçerek Teke Burnu üzerinden tekrar Anadolu'ya çıkmıştır. Sığla Sancağı'na bağlı olduklarını söylediği Sivrihisar, Ayasuluğ, Kuşadası yolunu takib ederek Mandalyat yönünü takib ederek Aydın Güzelhisarı'na ulaşmıştır. Evliya Çelebi Güzelhisar'ın tarihçesi hakkında şu bilgileri vermektedir. *“Daha önceleri Cemşid kızlarından Sirye adında bir melikenin binası ve tahtı idi. Daha sonra sene (...) tarihinde bizzat Aydınbey Oğlu İsa Bey tarafından fethedildi. Daha sonra sene (...) tarihinde Orhan Gazi oğluna çeyiz yoluyla yedi parça kaleden bu Güzelhisar teslim edilmiştir. Böylece Osmanlı eline geçmiştir.”*⁵¹

Evliya Çelebi'nin verdiği bu bilgiler dışında Aydın'ın kısa bir tarihçesini vermemiz gerekirse, Tralles Ege Bölgesi'nin en mamur ve zengin şehirlerinden birisiydi. Tarih boyunca Lidya, Pers ve İskenderin idaresinden sonra Bergama Krallarının merkezi olan şehir 189'da Roma hakimiyetine girdi.⁵² Anadolu'nun ilk fethinde Türklerin eline geçmiş olan ve ardından I.Haçlı Seferi'nden biraz sonra, XII. asrın başında tekrar Bizans'ın eline düşen Tralles, Türk ucuna yakın olması dolayısıyla, ara sıra akınlara maruz kalmakta idi. 1148 senesinde Fransa Kralı VII. Louis kumandasında yapılan II. Haçlı seferi sırasında Türk üşkesine girmek için Menderes Vadisi'ni takib etmiş, bu şehre uğramayıp Laodikya'yı geçtikten sonra Sultan I. Mesud'un kuvvetleri tarafından perişan edilmiştir.⁵³ Bizanslılar tarafından bölge geri alınmışsa da 1177'ye doğru II. Kılıçarslan'ın kuvvetleri tarafından zapt edildi, fakat hemen sonra İmparator Manuel burayı geri almayı başardı. Şehir 1280'e

⁵¹ Seyahatname, s.79

⁵² Emecen, a.g.m, s.235

⁵³ Darkot, a.g.m, s.62

doğru sahil beyi MenteŒe Bey'in akınlarına uğradı ve mücadeleler sırasında harap oldu. 1282'de MenteŒe Bey tarafından kesin olarak Türk hakimiyeti altına alındı.⁵⁴

Anadolu Selçuklu Devleti'nin son zamanlarında bir süre MenteŒe Bey'in damadı ve Batı Anadolu'nun bir kısım sahillerinin fatihi Sasa Bey'in elinde kalan Œehir,⁵⁵ Aydınolu Mehmed Bey tarafından ele geçirildi. Mehmed Bey her ne kadar beyliğin kurucusu olarak geçiyorsa da, "Aydınoluğulları" isminin diğer beyliklerde (MenteŒe, Germiyan, Karaman, Saruhan) olduğu gibi aŒirete ya da kurucusuna izafeten verilmiŒ olduğunu sanıyoruz. Kitabelerde, sürekli olarak "Aydın oğlu" ve "Aydın kızı" tabirlerine rastlanması, somut bir bulgu olarak soyun baŒının "Aydın" isimli bir Œahsiyete dayandığına iŒaret etmektedir. Bu nedenle, Mehmed Bey'in beyliği, babası ya da ecdadından biri olarak kabul edilebilecek bir Œahsiyet adına kurmuŒ olması güçlü bir ihtimaldir.⁵⁶ Aydınolu Mehmed Bey tarafından fethinin ardından Güzel-Hisar adını alan bu Œehre, bu Mehmed Bey'in aile ve belki soy ismine nisbetle, Aydın Güzelhisarı denmiŒ olabilir.⁵⁷ Aydınoluğulları döneminde Œehir ovaya doğru bir geliŒme göstermiŒtir ve Aydınoluğullarının önemli Œehirlerinden biri olmuŒtur.⁵⁸ İlk olarak Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı hakimiyetine alınan Aydın Timur'un Anadolu'yu istilas sırasında yeniden Aydınoluğulları'nın eline geçti. 1426 yılında II. Murad burayı kesin olarak Osmanlı topraklarına katmıŒtır.⁵⁹

1. İdari Yapı

Evliya'nın ifadesine göre "*Güzelhisar, Aydın Sancağı PaŒası'nın hassıdır. Voyvodalıktır, yüz elli akçe Œerif kazadır. Nahiyesi kuradır.*⁶⁰ *Œeyhülislamı, nakibüleŒrafi, ayan ve eŒrafi, ulema ve sulehası, eimme ve hutebası, meŒayihi gayet*

⁵⁴ Darkot, *a.g.m*, s.62; Emecen, *a.g.m*, s.235

⁵⁵ Paul Wittek, Paul Wittek, MenteŒe Beyliği. 13 ve 15 ini Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine ait Tetkik, (çev. O.Œ. Gökyay), Ankara 1986, s.17-18-26-36

⁵⁶ Himmet Akın, *Aydınoluğulları Tarihi Hakkında Bir AraŒtırma*, Ankara 1968, s.7-14

⁵⁷ Darkot, *a.g.m*, s.63

⁵⁸ Emecen, *a.g.m*, s.235

⁵⁹ Darkot, *a.g.m*, s.63; Emecen, *a.g.m*, s.235

⁶⁰ *Seyahatname*, s.80

çoktur. Kethudayeri, Dergah-ı Ali yeniçeriyanın serdarı ve kale dizdarı vardır. Kırk neferinin yarısı İzmir Sancakburnu Kalesi'ne nakledilmiştir."⁶¹

Aydın İli, Aydın Sancağı olarak Osmanlı idari teşkilatlanmasında adı geçen şehir, Anadolu Beylerbeyliğine bağlı vilayetler içinde görülmektedir. XV ve XVI. yüzyılda Anadolu Eyaletine bağlı Aydın Livası içerisindeki bağlı kazalar ise şunlardır: Tire, Birgi, Güzelhisar, Sultanhisar, Kestel, Arpaz, Bozdoğan, Yenişehir, Sart, Alaşehir, İzmir, Urla, Çeşme ve Ayasluğ idi.⁶² XVI. yüzyılın ikinci yarısında Aydın Sancağı'nın sahil kesimindeki bazı kazalardan Kaptanpaşa adı verilen yeni bir eyalet teşkil edildi ve İzmir, Ayasuluk, Çeşme, Söke, kazaları Sığla Sancağına bağlandı.⁶³ XVII. yüzyılda Tire'nin Sancak merkezi Güzelhisar'ın (Aydın) ise kaza merkezi olduğunu görüyoruz.⁶⁴ Ayrıca XVII. yüzyılda Aydın Sancağı'nda ki kaza sayısı artmış eski kazalara Bayındır, Balyambolu, Keles, Köşk, Amasya ve İnegöl kazaları da eklenmiştir.⁶⁵ Dönemin diğer bir kaynağı olan Cihannüma'da ise Aydın Livası'nın sınırları ve kazaları şu şekilde verilmiştir. Kuzeyde Manisa, Batıda Sığla, Güneyde Menteşe, Doğuda ise Kütahya. Kazalar; Arpaz, Alaşehir, Amasya, Ortakçı, Ayasuluğ (Sığlaya tabi), İnegöl (Aydın), Balyambolu, İnebayındır, Birgi, Bozdoğan, Tire, Sart, Sultanhisarı, Karacakoyunlu (diğer adı Tire Bölmesi), Kestel (diğer adı Nazlı), Keles, Güzelhisar, Köşk, Vakıf, Yenişehir, Gönik, Kestre, Bayramoğlu (Karakoyunlu).⁶⁶

Evliya'nın söylediği gibi Güzelhisar Voyvoda tarafından yönetilir. Voyvodalar XVII. yüzyılda ortaya çıkmış ve XVIII yüzyılda yaygınlaşmıştır. Has olan yerlere voyvoda atanmaktadır. Sancakbeği ile aynı göreve sahiptir. Voyvodalar yerli aileler arasından seçilmektedir. Denizli, Güzelhisar, Menemen, Soma, Akhisar,

⁶¹ *Seyahatname*, s.79

⁶² Fehameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, Ankara 1997, s.18; Akın, *a.g.e.*, s.86

⁶³ Emecen, *a.g.m.*, s.236

⁶⁴ Akın, *a.g.e.*, s.87

⁶⁵ Akın, *a.g.e.*, s.87; Emecen, *a.g.m.*, s.236

⁶⁶ Kâtip Çelebi, *Cihânnüma, (İbrahim Müteferrika Baskısı)*, s.636

Manisa, Uşak, İzmir, Bayındır gibi yerler voyvoda ile idare edilirdi.⁶⁷ Kadı ise Osmanlı Devleti'nde şer'i ve hukuki işleri halleden mahkemelerdeki görevlilerdir. Kadılar gördükleri dava üzerinden harç alırlar. Kadılar bu kazalara gelire göre tayin edilirdi.⁶⁸Şeyhülislam (Müftü), şer'i ve hukuki meseleleri Hanefi fıkhı üzerine çözen ve ilmiye sınıfından görevlilerdi. Kazalardaki bu görevlilerin sosyal hayattaki etkileri büyüktü.⁶⁹Nakibü'l-eşraf peygamber soyundan gelen seyyid denen kişilerin işleri ile uğraşırlardı.⁷⁰Kethüdayerin görevi altı bölük halkının davalarının şer'i ile görülmesini sağlamak ve reayayı rencide edenleri cezalandırmaktı.⁷¹Yeniçeri Serdarı taşrada bulunan yeniçeri ocağının başındaki görevlilerdir. Buradaki bütün asayiş onlardan sorulurdu.⁷²Dizdar ise Osmanlı Devleti'nde kale komutanlarına verilen isimdir. Bütün kale onlardan sorumlu idi.⁷³Buraya kadar Aydın'da bulunan görevlilerin Osmanlı taşra teşkilatı içerisindeki görevlerini kısaca belirtmiş olduk.

Bu şekilde Aydın İli'nin XVII. yüzyılda yani Evliya'nın ziyaret etmiş olduğu dönemlerde sınırlarını belirlemiş bulunuyoruz.

2. Fiziki Görünüm

Aydın Şehri Batı Anadolu'da, Büyük Menderes Vadisi'nin kuzey kenarında eskilerin Messogis dedikleri dağlar (Aydın Dağları) eteğinde kurulmuştur.⁷⁴ Aydın Vilayeti'nin kuzeyinde İzmir, güneyinde Muğla, doğusunda Denizli Vilayetleri ve batısında İzmir'in Kuşadası Kazası ile Ege Denizi'nin bir parçası vardır. Vilayetin

⁶⁷Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış", *Yeni Türkiye*, c.XIII, 2002 Ankara, s.700-701

⁶⁸ Yusuf Halaçoğlu, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, 1998 Ankara, s.124-125; Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1985 Ankara, s.207-208

⁶⁹ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.147; Özkaya, *a.g.m.*, s.702

⁷⁰ Özkaya, *a.g.m.*, s.702

⁷¹ Özkaya, *a.g.e.*, s.35

⁷² Özkaya, *a.g.e.*, s.33

⁷³ Özkaya, *a.g.m.*, s.704

⁷⁴ Darkot, "Aydın", *İA*, s.61

sath genişliği 7580 murabba genişliğindedir.⁷⁵ Denizden yüksekliği 55-80 m. olup İlkçağlardaki adı Tarlles'tir.⁷⁶ Aydın Türklerden evvelki devirlerin Tralles Şehri'ne varis olmuş ve hemen hemen onun yerinde kurulmuştur.⁷⁷ Türkler tarafından ele geçirilişinden yakın zamana kadar buraya Aydın Güzel-Hisarı, yada sadece Güzel-Hisar adı verilmiştir.⁷⁸ Özellikle Osmanlılar devrinde XVII. yüzyılda Menemen'in kuzeyindeki Güzelhisar'dan ayırt etmek için Güzlhisar-ı Aydın adı kullanılmıştır.⁷⁹ Aydın Büyük Menderes Ovası'nın kenarında , dağların eteğini dar bir vadi ile yaran Tabâkhane (Eudon) deresinin vaktiyle ova kenarına getirmiş olduğu alüvyonların takriben 60-80 m. yüksekliğindeki meyilli sathı üzerine yerleşmiştir.⁸⁰

Evliya Çelebi "*şehrin havası sahil havası gibidir. Kible tarafında Menderes Nehri'ne varınca güney tarafı iki menzil ta deniz kıyısında Balat'a varıncaya kadar büyük bir ovaadır.*"⁸¹ diye ifade eder. Aydın'ın bulunduğu yer Batı Anadolu'nun en mühim tabi yollarından birini teşkil eden Büyük Menderes Vadisi'nde, bu nehrin soldan aldığı en önemli kol olan ve Menteşe bölgesinin içine sokulup, ikinci tabi bir yolu meydana getiren Çine Çayı'nın kavuşma noktasında bulunması ile de göze çarpar.⁸² Aydın'ın kuzeyinde birleşik bir yığıntıdan, batıya doğru yavaş yavaş birbirinden ayrılmak sureti ile denize ulaşan ve menderes vadisini geniş bir vadi içinde bırakan sıradağlar Aydın'ın sınırlarını belirler.⁸³ Dolayısıyla bu büyük ova Ege Denizi kıyılarını Anadolu içlerine bağlayan ana kol üzerinde mühim bir yere sahiptir.⁸⁴ Evliya ayrıca şehrin görünüşü hakkında şunları da söyler. "*Şehrin dört bir tarafında birer ikişer saat mesafede bağlar şehri çevrelemiştir. Bağ, bahçe, gülistan,*

⁷⁵ Asaf Gökbel-Hikmet Şölen, Aydın İli Tarihi-1- Eski Zamanlardan Yunan İşgaline Kadar, s.7

⁷⁶ Emecen, "Aydın", *DİA*, s.235

⁷⁷ Darkot, *a.g.m*, s.61

⁷⁸ Darkot, *a.g.m*, s.61; Emecen, *a.g.m*, s.235

⁷⁹ Emecen, *a.g.m*, s.235; Akın, *a.g.e*, s.87

⁸⁰ Darkot, "Aydın", *İA*, s.61

⁸¹ *Seyahatname*, s.84

⁸² Darkot, "Aydın", *İA*, s.61

⁸³ Gökbel-Şölen, *a.g.e*, s.7

⁸⁴ Darkot, "Aydın", *İA*, s.61

sümbül, bostan, reyhan ile bezenmiş geniş bir arazi içinde halkı keyifli bir memlektir.”⁸⁵

Şehrin fiziki yapısı içerisinde ki doğal güzelliklerden Evliya'nın ifadesiyle; “İmanım Baba ziyaretgahından yıldız tarafındaki dağa Ceviz Dağı derler. Gökyüzüne başını yükseltmiş, cevizli ormanlıktır. İç Kale'den bir top menzili uzaklıkta, yaz ve kış başından kar eksik olmaz. Temmuz ayında bu dağdan aşağı şehrin su değirmenlerine ve yeni yapılan kale içindeki camii, medrese, saray, havuzlu şadırvanlarına bütün çeşmelerine gelen su Ceviz Dağı'nın suyudur.”⁸⁶

a. Kale

Seyyahımız Aydın Güzelhisarı'nı şu şekilde anlatır. “Kale eski zamanlarda gayet küçükmiş daha sonra genişletilmiş. Büyük şehrin kuzey tarafında bir tepe üzerinde kargir taş binadır. Kuzeye bakan bir kapısı var, taşrasında bir kat kale duvarının dahi kuzeye bakan büyük kapısı var. İç kale küçük çakıl taşlı yalçın kayalı bir yüksek duvarlı ve gökyüzüne baş vermiş dört köşe binadır. Çevresi sekiz yüz adımdır. Herhangi bir tarafında hendeği yoktur. Dört tarafı yüksek kayalarla çevrili baştan aşağı sahraya yayılmış şehir kaleden görülür. Şehir tarafı oldukça uçurumdur.”⁸⁷ Kale içinde elli miktar kiremit örtülü ev vardır, bunlarda askerler kalırlar. İç Kalede bir mescit ve buğday ambarı vardır.”⁸⁸

Evliya Çelebi Kale ile ilgili şu bilgileri vermeğe devam etmektedir. Sene (...) tarihinde bu şehir gayet mamur olup zengin bezirganlar sakin iken ahalisi Celali ve Cemali Karayazıcı, Said Arab korkusunda bir yere toplanıp “İşi onlara danış. Ali İmran 159.” Fermanı üzere ortak karar alarak vilayetlerini celaliden rikab-ı hümayuna arz etmişlerdir, arzuhallerinde:

“ Kendi malımız ile şehrimizin etrafına sur çekip devletimizi, namusumuzu, evladımızı, celali zulmünden korumak için Anadolu Valisinden mübaşir talep

⁸⁵ Seyahatname, s.83

⁸⁶ Seyahatname, s.80

⁸⁷ Seyahatname, s.80

⁸⁸ Seyahatname, s.80

ederiz.” Diye padişaha arzları olup Padişah tarafından arzları kabul edilip, hatt-ı hümayunla izin verilen Mabeyinci Selim Ağa adında selim kalpli bir Ağa gelip Güzelhisarlı Yusuf Paşa’ya Sultanın emri ve hattını verince, Yusuf Paşa kendi rızası ile malından bin kese, vilayet ayanından üç bin kese toplamışlardır. Aydın Sancağı’nın cümle kazalarının reaya ve berayalarının yardımı ile taş, kireç, kereste, usta, çivi, ahşap, çekenler bütün asker derya gibi bir araya gelip sene (...) tarihinde Sultan (...) (...) arasında bu büyük şehrin üç tarafını yeni sur ile bir kale gibi bina edip aşağı eski şehir taze can bulup günden güne daha da şenlenmiştir.⁸⁹

Yeni Kale, Ceviz Dağı eteklerinde kible ve güney taraflarında bir geniş sahrada yer alır. Çevresi dört bin sekiz yüz adımdır. Beş köşe, yalın kat bir kat duvarlıdır. Tamamı yedi kapıdır, batı tarafında Kuşadası Kapısı, güney tarafında Çufud Kapısı gayet küçüktür. Bu taraf bostanlara açılır, Kible tarafında Mentеше Kapısı, doğu tarafında Nazlı Kapısı.⁹⁰ Nazlı Kapısı’ndan üç yüz adım içerde Tabakhane Kapısı var, bunun önünde bir göz taş köprü vardır. Tabakhane Kapısı’ndan içeri girildikten sonra yıldız tarafına iki yüz adım gidilince Değirmenler kapısına varılır. Değirmenler Kapısı’ndan yokuş yukarı İman Dağı Kapısı’dır. Bu kapı İç Kalenin taşra katındaki kapıdır. Dağlara çıkan yedi kapı böylece tamam oldu. İç Kale’nin İman Kapısı’ndan yokuş aşağı kibleye açılan Mentеше Kapısı’na varıncaya kadar yedi yüz adımdır.⁹¹

Kale çevresine bulunan önemli doğal güzellikler hakkında da Evliya Çelebi bilgi verir. “Değirmenler Kapısı’ndan taşraya çıkıldığında nezübilillah cehennem kuyusu gibi karanlık bir mağara, Hümeze ile Lümeze dereleri vardır. İnsan aşağı bakmaya cesaret edemez.⁹²Kalenin Tabakhane Çarşısı tarafında akan derenin iki tarafında yalçın kayalar vardır. Allahın hikmeti ile bu dere kalenin doğu tarafına bir hendek oluşmuştur. Öyle bir hendekki bu taraftan kaleye asla düşman erişemez. Kalenin başköşesindeki bu tarafında başka hendek yoktur. Allahın kudreti ile oluşmuştur.”⁹³

⁸⁹ Seyahatname, s.80

⁹⁰ Seyahatname, s.80.

⁹¹ Seyahatname, s.83

⁹² Seyahatname, s.80

⁹³ Seyahatname, s.83

Bugün Aydın'a baktığımızda Evliya'nın hakkında çok değerli bilgiler verdiği Güzelhisar Kalesi ile ilgili hiçbir kalıntıya rastlayamıyoruz. Farklı eserleri de taramamıza rağmen Kale ile ilgili her hangi bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz. Muhtemelen şehrin sonraki dönemlerde ihtiyaç duymaması veya gelişmesine bağlı olarak zamanla kale tahrib edilmiş olabilir. Eski Aydınogulları Hisarı yıkılmış ve Cumhuriyet devrinde Aydınogulları güzelhisarı'nı hatırlatmak için Tabaklı Mahallesi ve çevresine Güzelhisar Mahallesi adı verilmiştir.⁹⁴

b. Mahalleler

Evliya şehre ulaşmasının ardından yerleşme unsurları açısından Aydın'ın evleri ve mahalleleri hakkında şu bilgileri verir. *“Evvla bu şehir içinde büyük küçük tamamı altı bin yedi yüz saraylar gibi haneler ile süslü bağlar ve bahçelerle tertip edilmiş bir güzel sultanın Aydın Güzelhisarı'dır. Hakikaten süslü ve güzel bir şehirdir.”*⁹⁵ Bu şehrin içinde ve dışında iki yüz çeşme vardır. Bütün evlerde, camilerde, birer çeşme vardır.⁹⁶ Evliya Çelebi Aydın'ın tamamı yirmi altı mahalle olduğunu belirtmektedir.⁹⁷Sadece *“Göllüce ve Yarbaşı Mahallelerinin”* isimlerini verir.⁹⁸ Evliya anlatımına şu şekilde devam eder. *“Bu şehir varoşunun Ova Kapısı'ndan Nazlı Kapısı'na varınca şehir içinden o cadde ile şehrin boyu bin büyük adımdır. İç Kale'nin İman Kapısı'ndan yokuş aşağı kibleye açılan Menteşe Kapısı'na varıncaya kadar yedi yüz adımdır.”*⁹⁹Çarşı caddesine güneş tesir etmeyip buz gibi soğuk yollara ayrılmıştır. Bütün yollar kaldırımlıdır.”¹⁰⁰

1530 tarihli Tapu Defterinde Cami, Hacı İsa, Köprülü, Kadı, Hisar Yakası, Kilise Camii, Yenice Mahalleleri bulunmakta idi.¹⁰¹Evliya Çelebi'nin Aydına gelmesinden altı sene sonra 1676 tarihinde yapılan avarız yoklamasında ise mahalle

⁹⁴ H. Hilmi Bayındır-H. Fehmi Poyrazoğlu, *Aydın Kenti Tarih, Coğrafya ve Bugünü*,1966 Aydın, s.41

⁹⁵ *Seyahatname*, s.80

⁹⁶ *Seyahatname*, s.83

⁹⁷ *Seyahatname*, s.80

⁹⁸ *Seyahatname*, s.81

⁹⁹ *Seyahatname*, s.83

¹⁰⁰ *Seyahatname*, s.82

¹⁰¹ BOA-TD-166, s.438

sayısı yirmi iki olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰² Demekki yüz yılı aşan bir süre içerisinde Aydın'da büyük bir gelişme meydana gelmiştir. Bu süreç içerisinde Aydın Güzelhisarı çevreden büyük göçler alarak bölgenin en önemli şehirlerinden birisi konumuna gelmiştir. 1573 ile 1676 yılları arasında Aydın önceki önceki boyutlarının üç katından fazla bir büyüme göstermiştir. 1573'teki 195 hane, 1676'da 683'e yükselmiştir¹⁰³. 22 müslüman mahallesi, bir miktar Hristiyan cemaati, 19 Yahudi haneye sahipti.¹⁰⁴ Evliya'nın Aydın'ı ziyaret ettiği sıralarda Aydın'ı oluşturan mahalleler hakkında azda olsa bilgi vermek yerinde olacaktır.

Ramazan Paşa Mahallesi: Burası çarşının bulunduğu ve ticari işlerin yapıldığı bir merkez durumundadır. Mahalle ismini Ramazan Paşa Camii'sinden alır. Ramazan Paşa yukarıda da bahsettiğimiz gibi Aydın'lı Nazır Muhiddin Mehmed Bey'in diğer oğludur. Ramazan Paşa maliyeden yetimiş, 1586'da Halep Defterdarı, 1588'de Anadolu Defterdarı olmuştur. 1592 yılında Karaman ve 1598 yılında Beylerbeğliklerinde bulunmuştur. 1604 yılında İstanbul'da ölmüştür.¹⁰⁵ Burası Evliya'nın bahsettiği Çarşı Senti olmalıdır.

Köprülü Mahallesi:¹⁰⁶ Bu mahalle Aydın'ın en eski mahallesidir. Söylentiye göre Cihanoğlu Camii'nin duvarlı kemerlere dayatılması ve Çıksorut semtine gidilirken bu kemerler altından geçilmesinden dolayı bu ismi almıştır.¹⁰⁷ Bu isimlendirme gerçek dışı görünmektedir. Çünkü hem Çıksorut Mahallesi'nin oluşumu hemde Cihanoğlu Camii'nin (1756) yapımı çok sonraki tarihlerde meydana gelmiştir. Burasıda Evliya'nın İç Kale kesimde ortaya çıkmış olmalıdır.

¹⁰² BOA-KK-2791, s.26

¹⁰³ R. Hüseyin Ünal, *Birgi (Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları)*, TC Kültür Bakanlığı Yay. 2002 Ankara, s.37

¹⁰⁴ BOA-KK-2791, s.29

¹⁰⁵ Bayındır- Poyrazoğlu, *a.g.e*, s.64-65

¹⁰⁶ BOA-KK-2791, s.29

¹⁰⁷ Bayındır-Poyrazoğlu, *a.g.e*, s.48

Hisar Yakası Mahallesi:¹⁰⁸ Bu mahalle de Aydın'ın en eski mahallelerinden birisi olarak görünmektedir. Çünkü 1530 tarihli Tapu Defterinde de adı geçmektedir. Muhtemelen mahalle Güzelhisar'ın dış surlarına yakın bir yerde olmalıydı. Bize göre bu mahalle bugünkü Üveys Paşa Sempti'nin bulunduğu yerde olabilir. Üveys Paşa'nın iki kardeşinin de yaptırdığı camiler buldukları semtlere isimlerini vermişlerdir. Fakat Üveys Paşa'nın yaptırdığı camii bulunduğu semte yerleşme açısından bir katkı yapmadığı için Hisar Yakası ismini değiştirememiş olabilir.

Hasan Efendi Mahallesi:¹⁰⁹ Bu mahalle Hasan Çelebi'nin yaptırdığı Hasan Efendi Camii'nden yani şimdiki adıyla Eski-Yeni Camii'den almıştır. Aydın'lı Nazır-Kadı Muhiddin Memmed Bey'in Üveys, Ramazan ve Hasan Çelebi adında üç oğlu vardı. Bu camii çevresindeki mahalleye Hasan Çelebi'nin adı verilmiştir. Hasan Çelebi Selanik, Mekke ve Edirne'de Kadılık yapmış ve Edirne Kadısı iken ölmüştür.¹¹⁰ Demekki Evliya'nın Aydın'ı ziyaret ettiği sıralarda Hasan Efendi Cami'nin ismi değişmişti. Mahalle caminin etrafında meydana gelen yerleşme sonrasında ortaya çıkmış olmalıdır.

Çıksorut Mahallesi:¹¹¹ Bu mahallenin şimdiki ismi Mesudiye mahallesidir. 1919'dan önceki adı ise Çıksorut Mahallesi'dir.¹¹²

Debbağlar Mahallesi:¹¹³ Bu mahalle Tabakhane deresinin kıyısında yer almaktaydı. Günümüzde ise burası Güzelhisar Mahallesi olarak adlandırılmıştır. Cumhuriyet döneminde Aydın'ın Güzelhisarını hatırlatmak ve unutturmamak için eski Tabaklı Mahallesi ve çevresine Güzelhisar Mahallesi adı verilmiştir.¹¹⁴ Bu mahalle Evliya'nın Kaleyi anlatırken bahsettiği Tabakhane Kapısı kısmında ortaya çıkmış olmalıdır.

¹⁰⁸ BOA-KK-2791, s.29

¹⁰⁹ BOA-KK-2791, s.29

¹¹⁰ Bayındır-Poyrazoğlu, *a.g.e.*, s.54

¹¹¹ BOA-KK-2791, s.29

¹¹² Bayındır- Poyrazoğlu, *a.g.e.*, s.71

¹¹³ BOA-KK-2791, s.29

¹¹⁴ Bayındır-Poyrazoğlu, *a.g.e.*, s.41

Cuma Mahallesi:¹¹⁵ Güzelhisar Kalesi'nin dışında kalan bu mahalle fakir insanların oturduğu bir semtti. Kale dışında kalan mahallelerin halkı Cuma günleri buradaki Akmescid'de toplanıp Cuma namazını kılıyorlardı. Daha sonra halk buraya yerleşerek mahallenin gelişmesine neden oldukları gibi buraya Cuma Mahallesi adı verildi. Günümüzde de bu adla anılmaktadır.¹¹⁶

Kozdibi Mahallesi:¹¹⁷ İsim büyük ihtimalle Kozdibi Cami'sinden gelmektedir. Caminin avlusunda Koz Dede isminde bir kişi yatmaktadır. Günümüzde burası kurtuluş Mahallesi olarak adlandırılmaktadır.¹¹⁸

Orta Mahallesi:¹¹⁹ Adı Orta olmasına rağmen Aydın şehrinin doğusunda ve tam kıyısında bulunması ismiyle zıtlık teşkil etmektedir. Günümüzde de aynı isimle anılmaktadır.

Haklarında çok fazla bilgi bulamadığımız mahalleler ise şunlardır. **Kubbe Mescidi Ulya, Hancı Mehmed, Kabak, İpekçiler, Hüseyin Hoca, Bostan Hoca, Hoca İlyas, Camii Atik, Cemaleddin, Kubbe Mescid, Pir Hasanlu, Karaca Ahmed, Balcı Hasan.**¹²⁰ Evliya'nın Aydın'ı ziyareti sırasında büyük ihtimalle bu mahalleler işlevini sürdürmekte idi. Seyyahımız ziyaret ettiği şehirlerdeki mahalleler hakkında çoğunlukla bilgi vermez. Aydın'da bu eğilimini gördüğümüz Evliya'nın söylediği mahalle isimleri ve dönemin kaynaklarında geçen isimler birbirini tutmamaktadır. Aydın'da da mahallelerin çoğunlukla camii yada mescid etrafında oluştuğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

¹¹⁵ BOA-KK-2791, s.29

¹¹⁶ Bayındır-Poyrazoğlu, *a.g.e*, s.83

¹¹⁷ BOA-KK-2791, s.29

¹¹⁸ Bayındır- Poyrazoğlu, *a.g.e*, s.37

¹¹⁹ BOA-KK-2791, s.29

¹²⁰ BOA-KK-2791, s.29

c. Dini ve Sivil Yapılar

Seyyahımız Aydın'da ki dini ve sivil yapılar hakkında şunları söylemektedir. *“Şehrin içinde ve dışında camii ve mihrabın tamamı elli altıdır. Kale içinde tamamı kırk yedi mihraptır.”*¹²¹

Ramazan Efendi Camii: Evliya Aydın'da ki camiler içerisinde en fazla cemaati olan caminin Sultani Çarşı içinde ki **Ramazan Efendi Camii** olduğunu belirtir. Medresesi, sebilhanesi, büyük kubbesi, kargir minaresi, hepsi kurşun ile örtülü büyük, kalabalık güzel bir camii olduğunu, büyük bahçesinin baştan başa limon, turunç ağaçları ile süslü olduğunda seyyahımız eklemektedir.¹²²

Bu camii günümüzde Ramazan Paşa mahallesinde, Aydın'nın merkezinde bulunmaktadır. Camii Güzelhisar'ın ileri gelenlerinden olan Üveys Paşa'nın kardeşi Ramazan Paşa tarafından yaptırılmış olup yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Fakat camiye ait 1595 tarihli bir vakfiyeye rastlanmaktadır.¹²³ 1901 yılındaki onarım sırasında Rum usta ve mimarlar caminin Türk mimari tarzını yitirmişlerdir. Nitekim kemerlerin düz yarım daire halinde, küçük pencerelerin armut şeklinde yapılmış olması hristiyan mimari tarzının izlerini taşımaktadır.¹²⁴

Yeni Camii, *“Hüseyin Efendi'nindir, gayet latif, yeni tarzda yapılmış camiidir. Kubbesi ve revakları kurşun ile örtülüdür. Minaresi bir dilberin beli kadar ince gökyüzüne başını yükseltmiş, başında Bilal'in makamının üstünde bir hilal var. Camii içinde bir müezzin mahvili var ki diller ile tabir, kalemlerle vasıfları tahrir olunamaz.”*¹²⁵ *Yeni Camii'nin sol taraf duvarına bitişik, sürahi kadeh misali sanat eseri yekpare görülmeğe değer bir nasihat kürsüsüdür. Bir benzeri kürsi-i âzmdır. Mermer üstadı bu kürsüde mil kalemiyle rengarenk nakış etmiş, altın işlemlerle süslüdür. İnsan bu güzelliğe hayran olur, üstad olmayan bu nakışları yapmaya kadir*

¹²¹ Seyahatname, s.81

¹²² Seyahatname, s.80

¹²³ Gökbel-Şölen, a.g.e, s.164-165

¹²⁴ Bayındır-Poyrazoğlu, a.g.e, s.64

¹²⁵ Seyahatname, s.80

değildir. Ama mihrabı ve minberi sade ve güzeldir.¹²⁶ Yeni Camii'nin taşra yan sofaları üzerine altı adet somaki uzun sütunlar üzerinde altı güzel kubbe vardır. En iç kubbe o kadar süslüdür ki üzerinde lacivert sülüsü hal etmeğe zamanımız üstatları acizdir.¹²⁷ Camiinin haremindedik kate değer bir havuzu var. Dört bir tarafında üç yüz adet limon, turunç ile süslenmiş bir haremdir. Turunç kokusundan cemaatin dimağları hoş olur. Bu kokunun güzelliğinde ibadet ederek hayır sahibine dualar ederler.¹²⁸ Hareminin dört bir tarafında olan medrese hücrelerindeki talebelerin bu hoş kokudan dimağları tutulup ilim tahsiline takviye olur. Derin bir zevk ile birbirleriyle ilim muhasebesi ederler. Bu camii cennet bahçelerinden nişan veren Güzelhisar'ın güzel camisidir. Anadolu Eyaleti'nde benzeri yoktur diye” Seyyahımız camii hakkında bize oldukça bilgi vermektedir.¹²⁹

Yeni Camii günümüz Aydın'ı içerisinde Hasan Efendi Mahallesi'nde bulunmakta ve Eski Yeni Camii olarak adlandırılmaktadır. Camiinin hangi tarihte yapılmış olduğu kesin olarak belli değildir. Kapısı üzerinde ya da başka bir yerde kitabesi yoktur. Camii Üveys ve Ramazan Paşa'nın kardeşi Hasan Çelebi tarafından yaptırılmıştır.¹³⁰

Üveys Paşa Camii, “gayet latif bir binadır. Kargir minaresi, büyük kubbesi ve medresesi baştan başa kurşun örtülü bir imarettir. Haremindedik bir çınar gölgesinde beyaz mermerli abdest havuzu ve şadırvanı var. Kible kapısı üzerinde ki tarih: “Kad bena haze'l-mescide'l-Hazreti Üveys Paşa Bin Mehmed fi sene sittin ve seb'in ve mi'e ba'de hicretin nebeviyyeti Ahmedi'l-muhtar.” (1076)¹³¹

Evliya'nın bize anlatmış olduğu Üveys Paşa Camii günümüzde Köprülü Mahallesi'nde bulunmaktadır. Cami Üveys Paşa tarafından M. 1568 H. 976 tarihinde yaptırılmıştır.¹³² Üveys Paşa Nazır Muhiddin Efendi'nin en büyük oğludur kardeşleri

¹²⁶ Seyahatname, s.81

¹²⁷ Seyahatname, s.81

¹²⁸ Seyahatname, s.81

¹²⁹ Seyahatname, s.81

¹³⁰ Gökbel-Şölen, a.g.e, s.165-166

¹³¹ Seyahatname, s.80-81; Bayındır-Poyrazoğlu, a.g.e, s.

¹³² Gökbel-Şölen, a.g.e, s.146

ise Ramazan ve Hasan Çelebi'dir. Üveys Paşa Aydında tahsil ettikten ve icazet aldıktan sonra İstanbul'a giderek Maliye sınıfına girmiş bir süre sonra küçük ve orta defterdar olmuştur. 1581 de Bodin Beylerbeyliği baş defterdarı olmuş, 1586 da Şam ve Halep beylerbeyliği yapmıştır. 1587 de ise Mısır beylerbeği olmuş 1591 de vefat etmiştir.¹³³

Ulu Camii, “*eski bir binadır. Ama kiremitlidir, hareminin etrafında medreseleri vasatında bir abdest havuzu ve seyretmeğe değer yaşlı bir çınar vardır.*”¹³⁴

Ahmed-i Kürdi Camii, “*Menteşe kapısından taşra Ahmed-i Kürdi mahallesinde yine Ahmed-i Kürdi ve Göllüce varoшта üç camii vardır. Üçüde kiremitlidir, ama minareleri zelzeleden yıkılmış, hala minaresiz camilerdir.*”

Evliya'nın Ahmed-i Kürdi Camii olarak ismi ve mahallesini söylediği camii Ağaçarası (Çelebi) Camii olabilir. Bu camii Şemsi Paşa oğlu Ahmet Paşa tarafından avlusunda muallimhane ve medrese hücreleriyle birlikte 1659 yılında inşa ettirilmiştir.¹³⁵ Dönemin kaynaklarına baktığımızda bu isimle kaydedilmiş bir mahalle yoktur. Varoştaki kiremili camiler ise Akmesicid, Turunçlu ve Dükkânönü Camileri olmalıdır.

Evliya dini yapılar hakkında şu bilgileride ekler. “*Buraya kadar anlattığımız camilerden başka hutbe camii yoktur, geri kalanı mescitlerdir.*¹³⁶ *Ramazan Efendi Camii'nin yakınında çarşı içinde bir Mevlevihane vardır. Gayet ferah bir bağ içinde Celaleddin-i Rumi asitanesidir. Ama emr-i şerif ilan edildikten sonra bütün kapıları kilitlemiş ve dervişleri tekkeden uzaklaştırılmış, Mevlevi ayini yasaklanmıştır. Kur'an ve mesnevi okunan bir yer böyle yıkılmaya terk edilmiştir. Hakir bu asitanenin duvarına şu beyti yazmıştır.*

Hânkâh-i çerhde ayın iken devr-i kadim

¹³³ Gökbel-Şölen, *a.g.e.*, s.146-149

¹³⁴ *Seyahatname*, s.80

¹³⁵ Bayındır- Poyrazoğlu, *a.g.e.*, s.42

¹³⁶ *Seyahatname*, s.81

*Buğz edib mesbud edenler daim ola nâ murad*¹³⁷

Şehir içinde Ali Han Baba Sultan tekkesi bulunur. Aydınoğulları ile Horasan'dan gelmiştir. Kendiside burada defnedilmiştir. Kuddüse sırrihu ulu sultandır."¹³⁸

*"Aydın Tire yolu üzerinde Balpınarı mevkinde Tekye-i âli isimli tekke bulunmaktadır. Süleyman Paşa tarafından yaptırılmış bir namazgâh, mihrab, minber, çimenlik sofa, mutfak, köşe köşe havuzlu şadırvanlar, kat kat setler ve hamamların bulunduğu bir külliye inşa edilmiş. Nice sahan, tencere, bakır eşyaları vakfedilmiş. Şimdi tekye olarak kullanılmaktadır. Tekyenişini ve hücreleri vardır."*¹³⁹

Aydın'da ki diğer önemli sosyal binalarda hamamlardır. Bu hamamlar içerisinde Evliya Çelebi'nin üzerinde durduğu Yeni Hamam'dır. Çarşı içinde dört hamamı vardır.¹⁴⁰

Yeni Hamam, "dört merdiven ile câmekanına çıkılır, hamamı hoş havadır. Baştanbaşa kurşun örtülüdür. Ne lafi uzatalım Allah büyüktür. Anadolu memleketinde her yönden tamdır. Güya Ebu Ali Sinan'ın simya ilmi ile inşa ettiği hamam-ı sinadır. Misli Manisa'da Valide Hamamı, veyahut Merzifon'da Pir Dede Hamamı'dır. Ama Yeni Hamam bunlardan daha iyi ve hoş havaya sahiptir. Hizmet edenleri ve havası o kadar latiftir ki insan gece gasl eylese asla başı ağrımaz.¹⁴¹ Bütün duvarları ve kubbelerinden bir damla su sızmayıp billur camları necef, moranlı gece gök kubbesindeki yıldızlar gibi görünür. Dört köşe duvarlarını dolaşanın aselbend ve laden kokusundan insanın dimağı kaplanır.¹⁴² Mühendis sekiz duvar üzerine bir kubbe inşa etmiş ki baş aşağı duran bir kase gibi gökyüzünü andırır. Kubbe gökyüzündeki yedi gezegen yıldızları gibi parlayan renkli camlar ile süslenmiş ki gören hayran olur. Bütün camlar hendese ile hesaplanmış sanki pergel

¹³⁷ Seyahatname, s.84

¹³⁸ Seyahatname, s.84

¹³⁹ Seyahatname, s.84

¹⁴⁰ Seyahatname, s.81

¹⁴¹ Seyahatname, s.81

¹⁴² Seyahatname, s.81

ve cetvel aletleri ile düzenlenmiştir.¹⁴³ Dört bir tarafında yarım kubbeler altında yine yarım sofalar üzerinde ikişer kadeh gibi kurnalar var ki her biri birer tarzla süslenmiş havuzlardır. Altın yaldızlı lülelerinden sıcak ve soğuk sular akmaktadır. Dört köşesinde dört halvet haneleri var, bunlar ikişer kurnalıdır.¹⁴⁴ Kubbenin ortasında asılı avize kandilleri her akşam yakılır. Onun altında bir beyaz sahra misal orta sofası var. Yeşim, yerekâni, fağfuri, somaki, akik ve yemeni taşlar ile üstat öyle ham mermerden o kadar güzel döşemiş ki yekpare macun nakışı ile bukalemun deseni gibi dikkate değer bir sofadır. Bütün taşları bir birine öyle girmiştir ki zerre kadar tırnak iliştirecek yeri yoktur. Sanat eseri bir şaheserdir.¹⁴⁵ Bu sofanın ortasında iki kadehli ham mermerden bir şadırvanı var. Her tarafındaki oluklarından aşağıya sular akmaktadır. Sofanın aşağısı etrafından ham renkli taşlarla süslüdür. Methine lisan yetişmez. Havasının letafetinde, hiçbir taşının üzerinde zerre kadar pislik yoktur. Lakin taşlar kaygan olduğundan üzerinde nalınla gezerken dikkatli olmak gerekir. Bu hamamın güzelliğini anlatmaya kelime yetişmez abartıya gerek yok.¹⁴⁶

Evliya Çelebi'nin oldukça ayıntılı bilgiler verdiği bu hamam hakkında günümüzde çok sağlıklı bilgilere ulaşamıyoruz. Aydın'ın Gazi Bulvarı üzerinde Gümrük Önü denilen yerde iki hamam kalıntısına birde hana rastlanmaktadır. Hamam üstleri camsız iki büyük kubbeli ve dörder küçük kubbeli birbirine bitişik iki hamam yapısı halindedir. Bu iki yapının iç ve dış yapı tarzları Aydınoğulları çağına ait Selçuk yapı tarzını hatırlatmaktadır. Bu yapılar depo olarak varlıklarını sürdürmektedirler.¹⁴⁷

Evliya'nın belirttiğine göre; **Yeni Hamam**'ın dışında, *Ulu Camii yakınında Orta Hamam* ve *Ramazan Efendi kurbunda Hamza Beşe Hamamı* vardır.¹⁴⁸ Bu şehir içinde yedi kurşunlu sebilhane vardır. Bunlar içinde en latifi çarşı içinde *Kurşunlu Han'a bitişik Paşa Sebili'dir*. Beyaz ham mermer ile meydana getirilmiştir.

¹⁴³ Seyahatname, s.81

¹⁴⁴ Seyahatname, s.81

¹⁴⁵ Seyahatname, s.82

¹⁴⁶ Seyahatname, s.82

¹⁴⁷ Bayındır-Poyrazoğlu, a.g.e, s.70; Bayındır- Poyrazoğlu, a.g.e, s.174

¹⁴⁸ Seyahatname, s.82

*Evkafından bin katır yükü kârıyla İman Dağı'ndan suyu getirilmiştir, içenin ateşini alır. "Hüseyin-i Kerbela aşkına sahha" derler.*¹⁴⁹

Seyyahımız Aydın'da bulunan ziyaretgâhlar hakkındada şu bilgileri vermektedir. *"Kalenin kuzeyinde eski kale, iç kalenin derecesinde olmuştur ki bu kalenin bulunduğu yere İman Dağı derler. İmanım Baba Sultan bu dağda ağaçlar içerisindeki türbesinde yatmaktadır. Sulu çeşmeleri akmakta olan güzel bir mesire yeridir."*¹⁵⁰ *Aydın'daki diğer türbeler ise şunlardır. Kavak Baba Sultan, kible tarafında Madran Baba, Bardaklı Baba ruhlarına fatiha.*¹⁵¹

Evliya Çelebi Aydın'daki eğitim kurumları hakkında ise şu bilgileri vermektedir. *"Aydın'daki medreseler içinde en büyüğü evkaf-ı metin lahmiye ve şemiyeye talebeleri olan Ramazan Efendi Medrese'sidir."*¹⁵² *Üveys Paşa, Ulu Camii, Yeni Camii Medreseleri vardır bu medreseler camilerin bahçelerini çevreleyen hücrelerdir.*¹⁵³ *Kubbe Mescit Medresesi, Yarbaşı Mahallesi Medresesi, Tekye Medresesi.*¹⁵⁴ *Güzelce Mahallesinde iki medresesi, Ali Baba, Sultan Medresesi, Bunlar mamur ve meşhur medreselerdir.*¹⁵⁵ *Aydın'da tamamı kırk tane sıbyan mektebi vardır.*¹⁵⁶

Evliya'nın isimlerini verdiği bu medreselerin çoğu camilerle birlikte bir külliye şeklinde inşa edilmiş olmalıydı. Günümüzde bu medreselerle ilgili Seyyahımızın belirttiği dışında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Evliya çelebi Aydın'ın etrafındaki eski eserlerden de bahseder. *"Kalenin kuzeyindeki dağın üzerinde Üç Göz dedikleri bağlar içinde mesiregâh bir yer vardır. Üçgöz tarafında bulunan kalıntılar sanki Kisra'dan kalan saraylardır. Üçgöz gökyüzüne baş vermiş Tak-ı Havernak'tan nişan verir. Halk bunların Hz.*

¹⁴⁹ *Seyahatname*, s.83

¹⁵⁰ *Seyahatname*, s.80

¹⁵¹ *Seyahatname*, s.84

¹⁵² *Seyahatname*, s.81

¹⁵³ *Seyahatname*, s.81

¹⁵⁴ *Seyahatname*, s.81

¹⁵⁵ *Seyahatname*, s.81

¹⁵⁶ *Seyahatname*, s.82

Süleyman'dan kaldığını söyler".¹⁵⁷ Evliya'nın bahsettiği bu eserler eski Tral'da Jimnas, Agora, Odeon, Anfityatro, Stadyum gibi eski binaların bulunduğu bir alandır. Bu eserlerden geri kalan ve ayakta duran eserlere halk tarafından Üçgözler adı verilmiştir. Üçgözler hakkında birçok araştırma yapılmasına rağmen bunların ne maksatla yapıldığı tam olarak anlaşılamamıştır. Üçgözler M.S 2. yüzyıl içerisinde yapılmıştır, yüksekliği 20.30, genişlik 5, orta kemer 8, yan kemerlerinki ise 5 metredir.¹⁵⁸

*"Bütün dostlar ve arkadaşlar ile vedalaşıp kılavuzlar alıp şehrin batı tarafından bir saat bağlar içinde, daha sonra altı saat kuzeye dağlar ve taşlar içinde Sire Yaylağına ulaştık."*¹⁵⁹ Evliya böylece Aydın Güzelhisarı seyahatini tamamlamıştır.

II. Tire Kazası

Evliya Çelebi Aydın Güzelhisarı ziyaretini tamamladıktan sonra yanına kılavuzlar alarak Sire ve Balpınarı yaylalarında konaklayarak Tire'ye doğru yola çıkmış ve bir müddet sonra bu şehre ulaşmıştır.

Tire günümüzde İzmir İline bağlı bir İlçe merkezidir. Küçük Menderes vadisinin meydana getirdiği ovanın güney kenarında, Aydın dağlarından Gümedağı'nın kuzey eteğinde yer alır.¹⁶⁰ Seyyahımız ise *Tire'yi Bursa'ya benzeterek şehrin Kestane Dağı eteklerinde doğu batı yönünde uzandığını söylemektedir.*¹⁶¹ Evliya *Tire'yi bir ticaret şehri*¹⁶² olarak tanımlar, şehrin civar şehirlerle bağlantılı yollara sahip olması şehre bu özelliği kazandırmıştır. Bu yollardan biri ovada kendisine rakip olan Ödemiş'e diğer taraftan idari-iktisadi bir merkez ve iskele olan İzmir'e bağlar. Bir dağ yoluda Tire gerisindeki Gümedağı belini aşıp Aydın'ın batısında Erbeyli hizasında Büyük Menderes ovasına iner ki,

¹⁵⁷ *Seyahatname*, s.83

¹⁵⁸ Gökbel-Şölen, *a.g.e*, s.51-52

¹⁵⁹ *Seyahatname*, s.84

¹⁶⁰ Darkot, "Tire", *İA*, c.12/I, s.379

¹⁶¹ *Seyahatname*, s.86

¹⁶² *Seyahatname*, s.86

bugün önemsiz bir patika durumunda olan yol, eskiden Güzelhisar (Aydın) ve Tire arasında kervanlar tarafından takib edilirdi.¹⁶³

Evliya kendi ifadesiyle Tire tarihçesi hakkında şu bilgileri verir. “*Tire ismi Cemşid-i feridin kızlarından Sirye adındaki melikenin tahtı olduğu için Sire olarak adlandırıldığını fakat zamanla adı değişmiş ve Tire adını vermişlerdir*”.¹⁶⁴ “*Cemşid-i feridin kızlarından Sirye adındaki melikenin tahtı idi, daha sonra 766 tarihinde Selçuklulardan Sultan Keykubâd Bin Keyhüsrev ümeralarından Aydın Bey oğlu İsa Şah fethetmiştir. Daha sonra Osmanlı Padişahı (...) nın tasarufuyla savaşız alınmıştır.*”¹⁶⁵ Evliya Çelebi arada şu olayı belirtmektedir; “*Mısır’da Kahire’de ki kıtlık sırasında Tire halkının zahire yardımında bulunması sebebi ile onların hayır duası neticesinde şehrin gün be gün büyüdüğünü söyler.*¹⁶⁶ *Tire Şehri, Selçuklu Devleti’nin ve Saruhanlıların eski tahtıydı. Daha önce darphanesinde akçe kestirilip “Sultan Ahmed bin Mehmed Han, ızze nasrıhu duribe Sire” diye sikke tahrir olundu. Ben bu sikkeyi gördüm. Nerm-i halis ve sim-i halis derahim rayici vardır.*”¹⁶⁷ Evliya’nın şehrin ismi ve tarihçesi hakkında verdiği bilgilerin çoğu ya halk arasında dolaşan hikayeler ya da kendisinin özellikle isimleri benzeterek verdiği bilgilerdir.

Şimdiki Tire Arkadiapolis’in yerini almış, daha sonra buraya şehir manasına gelen Teira denilmiştir. Bizans devrinde buraya Tyrea ve Thyraia deniliyordu. Bizans İmparatorluğu zamanında XII. yüzyıldan itibaren Türk aşiretlerinin akınlarına maruz kaldı ve sonunda onların eline geçti.¹⁶⁸ Menteşe Beyliği eski Karia ile, Büyük Menderes boylarının bir kısmını işgal etmiş idi. 1280-1282 tarihleri arasında Aydın, Sultanhisar, gibi tahkimli şehirlerde Emir Menteşe tarafından alındı. Damadı Sasa Bey ise Magnesia, Priene, Ayasuluğ gibi şehirleri ele geçirdi.¹⁶⁹ Sasa Bey ve Aydın Oğlu Aydın İlinin fethini tamamladıktan sonra anlaşmazlığa düşmüşler ve Aydınolu Mehmed Bey tarafından Sasa Bey öldürülmüştür. Böylece bölge tamamen

¹⁶³ Darkot, *a.g.m*, s.380

¹⁶⁴ *Seyahatname*, s.85

¹⁶⁵ *Seyahatname*, s.86

¹⁶⁶ *Seyahatname*, s.86

¹⁶⁷ *Seyahatname*, s.88

¹⁶⁸ Darkot, *a.g.m*, s.380

¹⁶⁹ Akın, *a.g.e*, s.17; Darkot, *a.g.m*, s.380

Aydınoğullarının kontrolüne girmiştir.¹⁷⁰ Mehmed Bey, diğer Ortaçağ devletlerinde olduğu gibi hükmettiği yerleri hanedan üyeleri arasında paylaşmış Tire yöresini de oğlu Süleyman Şâh'a vermiştir.¹⁷¹ Tire'ye Birgi üzerinden gelen İbn-i Batuta burayı Birgi Sultanı'nın mülkü yani Aydınoğulları'nın elinde olduğunu belirtmiştir.¹⁷² İbn-i Batuta Süleyman Şâh'ın kayın babası Menteşe Emiri Orhan Beğ'in yanında olduğunda kaydetmiştir ki bu durum iki beylik arasında bir yakınlığın mevcut olduğunda ortaya koymaktadır.¹⁷³

Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid 1390 yılında Aydın Beyliği topraklarına girdi. İsa Beğ hükümdara boyun eğerek kızını da Bayezid'e verdi ve elinde yalnız Tire civarı kaldı; fakat bir müddet sonra ölünce burası da Osmanlılara geçti¹⁷⁴ XV. Yüzyıl başlarında meydana gelen Timur olayı ve Ankara Savaşı (1402), Yıldırım Bayezid'in esir düşmesi ve ordusunun dağılmasına neden oldu. Böylece Osmanlılar tarafından ele geçirilen bölgeler Timur'un eliyle yeniden eski sahiplerine verildi. Tire ve bölgesinde Aydinoğlu Cüneyd Bey'e bırakıldı.¹⁷⁵ II. Murad devrinde Aydinoğulları Beyliğine son verildi (1426) böylece bölge yeniden Osmanlı hakimiyetine girdi.¹⁷⁶ Osmanlı Devleti döneminde Anadolu Eyaleti içerisinde Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak merkezi durumuna gelmiştir.¹⁷⁷

1. İdari Yapı

Evliya Çelebi Tire'nin idari yapısı ve burada bulunan yöneticiler hakkında şu bilgileri vermektedir. *“Anadolu Eyaleti'nde Aydın Sancağı Paşası'nın tahtıdır. Mamur ve şenlik bir livadır. Paşa'nın Padişah tarafından hass-ı humayunu sekiz yüz kırk yedi bin akçedir. Beş yüz asker ile elli bin kuruş hasıl olup sefere katılır.”*¹⁷⁸ *Zeamet erbabı yirmi üçtür, tımar erbabı ise sekiz yüz kırk altıdır. Bunlar kanun üzere*

¹⁷⁰ Wittek, *a.g.e.*, s.39-43-67; Akın, *a.g.e.*, s.17; Darkot, *a.g.m.*, s.380

¹⁷¹ Akın, *a.g.e.*, s.31

¹⁷² Darkot, *a.g.m.*, s.380

¹⁷³ Akın, *a.g.e.*, s.32

¹⁷⁴ Darkot, *a.g.m.*, s.380

¹⁷⁵ Wittek, *a.g.e.*, s.88

¹⁷⁶ Darkot, *a.g.m.*, s.380

¹⁷⁷ Akın, *a.g.e.*, s.87; Darkot, *a.g.m.*, s.380

¹⁷⁸ *Seyahatname*, s.86

cebelüleri ile üç bin donanımlı asker hazırlar ve Mirlivalarının bayrağı altında sefere katılırlar.¹⁷⁹ Alaybeyi ve Çeribaşısı, Şeyhülislamı, Nakibüleşrafi, Sipah kethüdayeri, Yeniçeri Serdarı vardır. Şehri beş yüz akçelik mevleviyettir. Zamanımızda Rumeli Kazaskerliğinden ayrılmış Dakki (...) Efendi hazretlerine arpalık olarak ihsan edilmiştir. Kendileri inci gibi yazılarıyla mahkemede şehir Kaymakamı Yusuf Efendi'ye yol gösterirler. Bu mevleviyet senelik adalet üzere yirmi bin kuruş hasıllı olan şerif mevleviyettir.¹⁸⁰ Mollanın yönetimindeki sancaklar şunlardır. Evvela Tire Kazası, nahiyesi dört kazadır: Fevane Kazası, Kebir Bergos Kazası, Sağır Bergos Kazası, Maden Kazası, Bu dört çeşit kazasıyla on sekiz kazadır.”¹⁸¹

Evliya'nın Tireyi mevleviyet olarak göstermesi gerçekten buranın çok önemli bir kaza olduğunun göstergesidir. Beş yüz akçelik kazalara bu yüksek rütbeli kadılar atanmaktaydı. Bunlar Süleymaniye, Sahn ve Ayasofya Medreselerindeki müderrisler kadılığın en yüksek mertebesi olan bu göreve atanırdı.¹⁸² Alaybeği, Tımarlı sipahilerin başında bulunan görevli idi. Sipah Kethüdayeri ise tımarlı sipahilerin şer'i ile olan davalarına bakardı.¹⁸³ Çeribşılar da tımarlarda Alaybeyinin emrindeki daha düşük rütbeli görevlilerdi.¹⁸⁴

“Sancak Kazaları ise şunlardır. Bayındır Kazası, Birgi Kazası, Balyambolu ve Keles Kazası, Güzelhisar, Köşk, Sultanhisarı, Nazlı, Arpaz, Amasiyye, Eynegöl, Alaşehir ve Vakıf Kazaları.¹⁸⁵ Kazaların hepsi bin parça şenlik kura, kasaba ve şehirlerdir. Evliya'nın burada bahsetmiş olduğu kazaları Aydın kısmını anlatırken vermiştik. Seyyahımız Tire'nin gayet saygın ayan ve reayaya sahip olduğunda belirtmektedir”¹⁸⁶

¹⁷⁹ Seyahatname, s.86

¹⁸⁰ Seyahatname, s.86

¹⁸¹ Seyahatname, s.86

¹⁸² M. Zeki Pakalın, “Mevleviyet”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.II, MEB 1993 İstanbul, s.519; Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.126

¹⁸³ Pakalın, *a.g.e.*, c.I s.45; Özkaya, *a.g.m.*, s.703

¹⁸⁴ Pakalın, *a.g.e.*, s.353

¹⁸⁵ Seyahatname, s.86

¹⁸⁶ Seyahatname, s.86

Tire Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı Aydın Sancağı'nın merkezi durumundaydı bugün Aydın dediğimiz Güzelhisar, sözü geçen sancağın 14 kazasından birinin merkeziydi ve bu sancak, Orta ve Yukarı Gediz Ovası (Sart, Alaşehir, İnegöl) ile Orta Büyük Menderes ve Küçük Menderes Ovası'nın tamamını kaplıyordu.¹⁸⁷ Aydın ilinin kazaları içinde gerek nüfus gerek ekonomik ve fikri faaliyetler itibariyle birinci derecede olan Tire şehri idi. Fatih ve Kanuni devrindeki Tahrir Defterlerinin incelenmesinden anlaşıldığına göre Tire, Sancak Hass'ı olup yirmi altı mahalleden oluşan büyük bir merkez olduğu halde, sonradan Aydın Eyaleti'nin merkezi olan "Aydın Güzelhisarı" ise yedi mahalleden oluşan Subaşı Hassı durumunda bulunmakta idi. XVII. yüz yıla kadar Tire'nin sancak merkezi, Güzelhisar'ın ise kaza merkezi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁸

Evliya Çelebi Tire'nin Büyük Selçukluların ve Saruhanlıların kadim merkezi olduğunu söyler. Hem o dönemde hemde Osmanlı Hükümdarı I. Ahmed Devrinde Tire Darbhanesinde para bastırıldığını söylemektedir. Hatta bu parayı gördüğünü ve üzerinde "*Sultan Ahmed bin Mehmed Hân azze nasruhu duribe Sire*" yazdığını ve saf gümüş olduğunu söylemektedir.¹⁸⁹ Sadece I. Ahmed devrinde değil daha önceki dönemlerde de Osmanlı paraları Tire'de basılmıştır. Çelebi Sultan Mehmed Han döneminden başlayıp, IV. Murad dönemine kadar Tire darbhanesi Osmanlılar tarafından kullanılmıştır. Basım işinin hiç değilse 1623 yılına kadar devam ettiği söylenebilir.¹⁹⁰

2. Fiziki Görünüm

Evliya Çelebi Sire Yaylağının ayanı ve eşrafıyla canı gönülden sohbetler ettikten sonra aşağı şehir olarak nitelediği şehre yani Tire'ye doğru yola çıkmıştır.¹⁹¹ İki yüz haneli bağlı ve bahçeli bir camii ve mescitli bir karyeden geçtiğini belirtmektedir fakat köyün ismini vermemiştir. Köy halkının yaylada yetişmesinden

¹⁸⁷ Darkot, *a.g.m*, s.380

¹⁸⁸ Akın, *a.g.e*, s.87

¹⁸⁹ *Seyahatname*, s.87

¹⁹⁰ Akın, *a.g.e*, s.123-126; A. Munis Armağan, *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, s.3

¹⁹¹ *Seyahatname*, s.85

dolayı sağlam vücutlu olduğunu belirtmektedir.¹⁹² Bu karyeden yokuş aşağı kuzey tarafa bir saat yolculuktan sonra Tire şehrine ulaşmıştır.¹⁹³ Tire'ye yaklaşan Evliya şehri şu şekilde anlatır. “*Tire'nin kalesi yoktur. Batıdan doğuya Bursa Şehri gibi kestane dağının bitiminde bir ticaret şehridir. Manisa Şehri gibi Aydın Bay mülküdür. Manisa Şehri'nin kuzeyindedir, aralarında Kızılca Musa Dağı vardır, (...) merhale yerdir. On yedinci örfi iklimdendir denilmiştir.*”¹⁹⁴

*Tire Şehri'nin üst tarafında Su Uçurumu denilen yer görmeğe değer bir mesire yeridir. Çevrede böyle bir yer yoktur. Minare boyu yükseklikten kayalar üzerinden nehir akarak aşağıda havuz içerisine dolar. Bu havuz kudret eliyle yapılmıştır. İnsanlar etrafında köşe köşe oturup sohbet ederler. Nehrin sesinden rahatsız olanlar etrafındaki gölgeliklerde oturur. Büyük havuzun çevresinde kayalarda yer yer ağaçlar olup Tuba ağacı (hurma) yapraklar zemine gölge eder. Asla zemine güneş tesir etmez. Bütün halk burada zevk ve sefa eder. Sanki safa ve Merve vadileridir.*¹⁹⁵

a. Mahalleler

Evliya Tire'nin altmış sekiz mahalle mahalle olduğunu söylemektedir. Fatih ve Kanuni devri Tahrir Defterlerinden anlaşıldığına göre Tire yirmi altı mahalleden oluşmaktadır.¹⁹⁶ 1833 yılına ait şeri'ye sicillerinde ise mahalle sayısı altmış olarak karşımıza çıkar.¹⁹⁷ 1676 tarihli avarız defterinde ise mahalle sayısı 60 olarak verilmiştir.¹⁹⁸ Evliya Çelebi Tire'deki yerleşimi şu şekilde tasvir etmeğe devam eder. “*Büyük saraylar, hanedanların bağlı bahçeli, gülistanlı, kiremit örtülü süslü kargir binaları vardır. Manisa binalarından şirindirler.*¹⁹⁹ *Tire Şehri'nin camii, mescit, mahalleleri, çarşı ve Pazar, hanedanları ve diğer imaretleri velhasıl her şeyi Manisa*

¹⁹² *Seyahatname*, s.85

¹⁹³ *Seyahatname*, s.85

¹⁹⁴ *Seyahatname*, s.86

¹⁹⁵ *Seyahatname*, s.90

¹⁹⁶ Akın, a.g.e, s.87

¹⁹⁷ Armağan, *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, 1988 İzmir, s.5

¹⁹⁸ BOA-KK-2791, s.9-11

¹⁹⁹ *Seyahatname*, s.86

Şehri'nden çoktur ve büyüktür. Ama Manisa'da selatin-i seleflerin ikişer minareli büyük camileri, imaretleri, han ve medreseleri çoktur. Gayet ma'mur büyük bir şehirdir. Osmanlı Devleti'nin ebedi mülküdür.²⁰⁰ Bütün sokakları üstat mühendis satranç tahtası gibi düzenlemiştir. Baştanbaşa pak ve beyaz taş ile döşeli sokaklardır. Her sabah temizlenir zerre pislik kalmaz. Bütün sokakları kuzeyden iniş aşağıdır. Yukarıdan baksan sokaklar insan denizi gibi görünür.²⁰¹ Bu şehrin kible tarafındaki evleri yedi bayır dere, tepe üzerinde kurulmuştur. Evler havadardır. Bir biri üzerine kat kat bahçeli evlerdir. Pencereleri doğuya kuzey tarafına Tire sahrasına bakan havadar insana ferahlık veren yerlerdir. Bütün hanedanlarda ve evlerde havuzlu su sebilleri vardır. Küçük büyük her evde bulunur. Zira bu şehir Kestane Dağı'nın eteğinde olduğundan evden eve su akar. Bu yüzden bu şehirde çeşme çoktur. Bu sebeple Bursa'ya benzer. Hafta pazarının olduğu gün sokaklar o kadar kalabalık olur ki akli olan sokağa çıkmaz.”²⁰²

Kara Kadı Mahallesi (Kasabası): Evliya Çelebi burayı Tire'ye bitişik bir kasaba olarak zikretmektedir, biz ise bitişik olmasından dolayı Tire'nin bir mahallesi olarak anlatmayı uygun gördük. Seyyahın ifadesine göre burası “camisi, hanı, imareti, mescidi, medresesi, çarşısı ve pazarı bulunan bir kasabadır. Evleri üç bin civarında kiremit örtülü cennet bahçesi gibi bahçelerle çevrili evlerdir. Tire şehri halkı burayı Karakadı semti olarak adlandırır.”²⁰³

Karakadı semtinin bağ ve bahçeleri oldukça güzel olduğundan Evliya, Tire halkının buraya gelerek Hüseyin Baykara'dan fasıllar okuyup, uşşak makamında şarkılar söyleyip aşıkların ve dostların cilveleştğini de belirtmektedir.²⁰⁴

Yenice Mahallesi (Kasabası): Büyük şehrin batı tarafında yine Tire'ye bitişik olarak Yenice Kasabası'nın bulunduğunu ve buranın güzellik yönünden bir eşinin Kırım'da Bahçesaray'ın Aşlama, Kaçı Bağları olduğunu hatta buranın daha güzel olabileceğini ifade eden Evliya şu beydi söyler:

²⁰⁰ Seyahatname, s.87

²⁰¹ Seyahatname, s.88

²⁰² Seyahatname, s.88

²⁰³ Seyahatname, s.90

²⁰⁴ Seyahatname, s.90

Şenîden key buved mânend-i dîde (İşitmek nasıl görmek gibi olur?)

Evliya'ya göre “*Yenice evleri lale ve gül bahçeleriyle çevrili oldukça süslü ikibin civarında kiremitle örtülü evlerdir. Ayrıca burada cami, medrese, han, hamam, mescid, mekteb, tekke, imaret ve çeşmeler bulunmaktadır.*²⁰⁵ *Tire'nin mezarlıklarının da burada olduğunu yazan Evliya kadınların buraya gelerek Cuma günleri dilekte bulundunlarını belirtir, ayrıca Tireli kadınların oldukça namuslu olduklarını*” da yazar.²⁰⁶

b. Dini ve Sivil Yapılar

Evliya toplum hayatının önemli bir parçası olan Tire'deki dini sivil yapılar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ona göre: “*Bu şehir tamamı yüz kırk dört mihrapdır. Otuz altısı mükellef selatin misal camilerdir.*”²⁰⁷

Yeni Camii, Çarşı içinde bulunan Yeni Camii diğerlerinden daha fazla cemaate sahiptir. Büyük kubbesi kurşunludur. Minaresi gayet ince ve uzundur. Taşra sofaları üzere somaki sütunlar üzerinde altı adet küçük kubbesi vardır, akşamları da cemaati olur.²⁰⁸ Evliya'nın bu şekilde tarif ettiği cami günümüzde Kurtuluş Mahallesinde bulunmaktadır. H. 1076 – M. 1665 yılında Behram Kethüda tarafından yaptırılmıştır.²⁰⁹ Tamamen kesme taşlardan yapılan cami, özellikle süslemeleri ve minberinin sanatsal değeriyle anlamlıdır.²¹⁰

Ulu Camii, daha önceden kiremitli imiş, daha sonra Birgili Derviş Ağa tamir ettirmiştir. Kubbesi değirmi yapıлып kurşun ile kaplanmıştır. Haremi yoktur, cadde üzerinde olduğundan yeri dardır ama taşra sofaları vardır. Minaresi camiinin solundadır, minare kapısının hemen solunda iki adam boyunda bir beyaz mermer üzerinde tarih şöyle yazılıdır:

²⁰⁵ Seyahatname, s.90

²⁰⁶ Seyahatname, s.91

²⁰⁷ Seyahatname, s.86

²⁰⁸ Seyahatname, s.86

²⁰⁹ Necmi Ülker, “Tire’de Osmanlı Dönemi Türk Kitâbeleri” *Türk Kültüründe Tire*, Haz. Mehmet Şeker, TDV Yayınları, 1994 Ankara, s.99 ; İnci Aslanoğlu, *Tire’de Camiler ve Üç Mescit*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi 1978 Ankara, s.68

²¹⁰ Armağan, *Tüm Yönleriyle Tire II*, s.51

“Benâ hâze’l-camii’ş-şerif sultanu’l-Arab ve’l-Acem Keykubâd Bin Keyhüsrev Bin Kılıçarslan sene sitte ve sittin ve seb’i mie (766)”

Bu camiinin tamiri tarihi kible kapısı üzerinde yıldızlanmış celi hat ile şöyle yazılmıştır:

*İnayet erdi çün min indi Bâri
Edüp ta’mirini bir pir-i fani
Ana Derviş Ağa ham-nâm oluptur
Bilad içinde Birgi hem mekânı
Duası düşdü şeyhin ana tarih
Ana ta’mi eden emr-i ilahi*

Sene 1088

*Bu şehirde bundan daha ulu ve eski camii yoktur. Enden ve boydan yüz altmış ayaktır. Bir yan kapısı ve bir kible kapısı vardır.*²¹¹

İlk yapılış tarihi kati olarak henüz tesbit edilememiş bu ibadethane Tire’nin en büyük camisidir.²¹² Giriş kapısı üzerindeki XIX. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen tamir kitabesinin birinci satırında Büyük Cümdi (Cüneyt) Bey tarafından ilk olarak inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Bu camiye eskiden Cümdi Bey Camii denildiğini vakıf kayıtlarından öğreniyoruz. Evliya Çelebi’nin bahsettiği kitabeler ise günümüzde mevcut değildir.²¹³ XIII. yüzyılda Kılıçarslan’ın torunu Keykubad döneminde inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir, halk arasında yaygın bir inanışa göre eser önceden kilise olup adı geçen hükümdarca camiye çevrilmiştir.²¹⁴ Yeni Mahalle semtinde bulunan camii önceleri üç kapılıymış ve Tire’nin en büyük camisi özelliğindedir.²¹⁵

Kara Kadı Camii, *eski tarz küçük bir camiidir. Latif kubbesi kurşunludur. Üstat mühendis minareyi yivli inşa etmiştir. Çinilidir, benzeri bu diyarda yoktur. Ezan zamanı hoş Davudi sesli müezzin iman ehline ilan eder. Camiinin hareminded abdest havuzu var, bu sudan içen hayat bulur. Öyle şadırvanları var ki sanki yağmur gibi yağıp zemine rahmet saçar. Camii haremünün çevresinde dört tarafında medrese*

²¹¹ Seyahatname, s.86

²¹² Ülker, a.g.m, s.105

²¹³ Akın, a.g.e, s.113-114

²¹⁴ İnci Aslanoğlu, *Tire Camileri ve Üç Mescit*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay. 1978 Ankara, s.24

²¹⁵ Armağan, *Tüm Yönleriyle Tire II*, s.54

ve darülhadis hücreleri vardır. Bu harem baştanbaşa limon ve turunç ağaçları ile süslüdür.²¹⁶

Camii Karagazi, Üç Lala, Üç Lûle ve Kocabıyk gibi isimlerle anılır.²¹⁷ Karakadı Külliyesi Karakadı Meceddin tarafından XV. yüzyıl başlarında yaptırılmıştır. Camii, medresesi, hanı, hamamı, ve türbesi ayakta. Hanı (Terziler Hamamı altıda, bitişik), Gürcümelek Camii güneybatısında hamamı, medresesi avlusunda, türbesi ise caminin arkasında yer alır. Cami ve medrese odalarının önünde şadırvan vardır. Özellikle minaresi kûfi yazılı ve yivli oluşu nedeniyle ender örneklerdendir.²¹⁸ Bu caminin yapı şekli ve ayrıntılarına bakıldığında eserin XIV. yüzyıldan kalmış olma ihtimali çok yüksektir.²¹⁹

Yeşil İmaret Camii, “daha önceleri Mevlevihane imiş, mahallesinde camii olmadığından camiye çevirmişler. Ama yine yan sofaları ve mihrab tarafı tabakaları Mevlevihane tarzındadır. Biri biri içine küçük kubbeli güzel bir camiidir. Yeşil çini kaplı servi gibi bir minaresi var. Gayet musiki ile kâmil Davudi hazin sesli müezzinleri var. Evliya Çelebi ayrıca şu beyti yazmıştır:

Vakt-i sabah şemiden aceb sedâ

Kad ezzene'l-müezzin hayyale's-sâlâ²²⁰

Beş vakit namazda ehli sünnet burada toplanıp ibadet ederler. Zira bu mahalle sakinleri Mevlevi ariflerindedir. Bu camiinin imamı fahr-ı razi gibidir, herkes ondan hayır dua almaya gelir. Camiinin abdest havuzu çevresinde servi ağaçları bulunur ki herkes kokusundan mest olur. Cemaati çok, eski bir mabettir.²²¹ Yeşil İmaret Camii'nde bulunan imarete gelen geçene yemek verilir, nimeti gayet boldur.²²²

Halil Yahşi Bey tarafından yaptırılan Yeşil İmaret Zaviyesi, günümüzde de cami olarak kullanılmaktadır. Minaresindeki çinilerin rengi nedeniyle Yahşi Bey

²¹⁶ Seyahatname, s.86

²¹⁷ Aslanoğlu, a.g.e, s.16

²¹⁸ Armağan, Tüm Yönleriyle Tire II, s.54-55

²¹⁹ Aslanoğlu, a.g.e, s.16

²²⁰ Seyahatname, s.87

²²¹ Seyahatname, s.87

²²² Seyahatname, s.88

Camii'sine Yeşil İmaret Camii de denir.²²³ Yarım kubbeli caminin, doğu ve batsındaki semahanelerin giriş kapıları ile ana giriş kapısı ağaç işlemeciliğinin en zengin örneklerindedir. Gerek iç süslemeleri, gerek minaresinin sırlı tuğla dekorasyonu bakımsızlık nedeniyle büyük ölçüde bozulmuş durumdadır. Tire'de ilk Osmanlı yapısı olma özelliğinede sahip olan zaviyenin imaret binası yıkılmıştır. Bu külliye'nin diğer üniteleri Tahtakale Çarşısında toplanmıştır. Bu yapılar Tahtakale Hamamı, Kutu Hanı, Kapan Kervansarayı ve Arasta (Çarşısı). 1441 tarihli vakfiyesine göre günde iki kez yemek çıkarılan imareti Evliya'nın da belirtmiş olduğu gibi herkese açıktır fakat imaret bugün ayakta değildir.²²⁴

Lütfi Paşa Camii, *“Tahte'l-kala civarında cemaati bol ferah bir camiidir. Minaresi sanki Süleymaniye minaresi gibi sanat eseridir. Bu camisinde hareminde serviler başlarını gökyüzüne yükseltmişlerdir.”*²²⁵

Tire'de eski hayvan pazarı denilen Yeni Mahalle kesiminde bakımlı bir bahçe içinde bulunmaktadır.²²⁶ Camii 1510 yılında Yavuz Sultan Selim'in damadı Mustafa Lütfi Paşa tarafından yaptırılmıştır. Evvelce çevresinde medreseler, aşhaneler, mezbaha ve çeşmeler vardı.²²⁷ Paşa Camii olarak bilinir camiyi tamamlayan diğer yapılar bugün ayakta değildir.²²⁸

Tahte'l-Kala Camii, *“mezat yeri gibi izdiham olduğundan cemaati çoktur. Baştanbaşa örtülü kargir sağlam bir binadır.”*²²⁹ Hacı İsmail Ağa Camii adlı bu eser, Emir Hacı İsmail Ağa tarafından 904 H- 1498 M tarihinde yaptırılmıştır. Şehir merkezinde olan bu caminin halk arasındaki adı Tahtakale Camii'dir.²³⁰

²²³ Aslanoğlu, *a.g.e*, s.36

²²⁴ Armağan, *Tüm Yönleriyle Tire II*, s.50

²²⁵ *Seyahatname*, s.87

²²⁶ Aslanoğlu, *a.g.e*, s.62

²²⁷ Tokluoğlu, *a.g.e*, s.48

²²⁸ Armağan, *Tüm Yönleriyle Tire II*, s.52

²²⁹ *Seyahatname*, s.87

²³⁰ Aslanoğlu, *a.g.e*, s.42

Monla Arap Camii, “*Monla Arab Camii dahi kargir ve kubbeleri kurşunla örtülüdür*”.²³¹ Evliya’nın azda olsa bahsettiği bu camii Tire’nin iki kilometre kuzeyinde ve Yahşi Beğ vakfi arazisi içerisinde 1481 tarihinde II. Bayezid’in Monla Arap mahlasındaki Zeynüddin Ali Arabi tarafından yaptırılmıştır. Bu camii vaktiyle bir ilim sitesi halinde, etrafında medreseler, dersaneler, çarşılar, hamamlar ile her türlü ilmi ihtiyaca cevap verebilecek bir kuruluşa sahip idi.²³²Bu külliye II. Bayezid’in Şeyhülislamı Molla Arab tarafından yaptırılmıştır. Asıl adı Alaaddin Ali Arabi’dir.²³³Kare mekanlı, kubbeli cami haremının doğu duvarı ile minaresi ve medrese odalarının bir kısmı hala yaktadır.²³⁴

Evliya Çelebi Tire’deki diğer camilerinde isimlerini vermektedir. Bunlar; “*Yahya Bey Camii, Kara Hasan Bey Camii, Hüseyin Çavuşzade Camii, Şeyh Halil Camii, Şeyh Nasreddin Camii, Yoğurtluzade Camii. Evliya bu camilerin hepsinin kurşunla örtülü imaretler olduklarını belirtmektedir.*”²³⁵

“*Mehemmed Bey Camii, Monla Çelebi Camii, Suretli Camii, Gazzazzade Camii, Bademiyye Camii, Kadızade Camii kurşunludur. Bu anlattığımız camilerin tarihlerini yazsak iki top müsvedde gider. Hüda müyesser edip müsveddemizi tarihe geçtikçe olmaya illa hayr.*”²³⁶

Evliya Çelebi, mahalle aralarında şu camilerin bulunduğunu belirtir; “*Veys Çelebi Camii, Hacı Sofu Camii, Sarı Ali Camii, Şeyh Müslihiddin Camii, Kara Hayreddin Camii, Börekçi Camii, Eşrefzade Camii, Tebbağ Sinan Camii, Polatozan Camii.*²³⁷ *İbrahim Efendi Camii, Arap Pınarı Camii ise yaylalardadır.*²³⁸ *Balpınarı Camii Süleyman Han’ın namazgâh misal bir hayratıdır, gayet dinlenme*

²³¹ *Seyahatname*, s.87

²³² Tokluoğlu, *a.g.e*, s.57

²³³ Çakmak, *a.g.e*, s.57-60

²³⁴ Aslanoğlu, *a.g.e*, s.61

²³⁵ *Seyahatname*, s.87

²³⁶ *Seyahatname*, s.87

²³⁷ *Seyahatname*, s.87

²³⁸ *Seyahatname*, s.87

yeridir.²³⁹Tire Şehri'ndeki mükellef hutbe camileri bunlardır. Cuma kılınan camiiler bunlardır, geri kalanı mescittir."²⁴⁰

Evliya'nın ismen verdiği bu camiler hakkında bulabildiğimiz kadarıyla da olsa bilgi vermek yararlı olacaktır.

Kara Hasan Bey Camii: Cumhuriyet mhallesindeki bu camii XV. yüzyılın başlarında Aydınogullarından Cüneyd Bey'in kardeşi Kara Hasan Bey tarafından yaptırılmıştır.²⁴¹

Şeyh Nasreddin Camii: Cami Tire'nin en yüksek kesiminlerinden biri olan Bahariye Mahallesi'nde bulunmaktadır. XVI. yüzyılın sonlarında, Şeyh Nusrettin Efendi tarafından yaptırıldığı söylenmektedir. Cami önceleri türbe, hamam ve haziresi ile büyük bir külliye aitti. Haziresinden veya medrese olabileceği söylenen kısmından yalnız bir oda ve ilerisindeki yıkık hamam kısmen ayaktaadır.²⁴²

Yoğurtluoğlu (Yavukluoğlu): XV. yüzyıl eserlerinden olan camii, Tire'nin dışında Turan Mahallesi'ndedir. Yoğurtluoğlu Mehmed Bey tarafından yaptırıldığı halde Yavukluoğlu Camii olarakta bilinir.²⁴³ Camiinin içinde bulunan külliye, medrese, rasathane, aşhane ve şimdi yıkılmış olan hamamdan oluşmaktaydı. Külliye'nin diğer eserleri gibi camii de yıkılmış ve kullanılmamaktadır.²⁴⁴

Mehmed Bey Camii: Tire'nin doğusunda, Duatepe Mahallesi'nde bulunan eser Hafsahatun Camisi kalıntılarına yakındır. XV. yüzyılın ikini yarısında Fatih Sultan Mehmed'in vezir-i âzamlarından Rum Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cami konutlardan uzak geniş ve ağaçlık bir alan üzerindedir.²⁴⁵

²³⁹ Seyahatname, s.87

²⁴⁰ Seyahatname, s.87

²⁴¹ Aslanoğlu, a.g.e, s.54

²⁴² Aslanoğlu, a.g.e, s.65-66

²⁴³ Armağan, Tüm Yönleriyle Tire II., s.50

²⁴⁴ Aslanoğlu, a.g.e, s.51

²⁴⁵ Aslanoğlu, a.g.e, s.48

Suretli Camii: Tire’de Paşa Mahallesi’nde bulunan, duvarla çevrili bir bahçe içinde yer alan cami, önceleri hamam, çeşme ve sebilin oluşturduğu grubun bir parçasıydı. Mimari özelliklerine bakıldığında XV. yüzyılın ilk yarısına ait olabilecek camii Suretli Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır.²⁴⁶

Gazzazade Camii: Tire’nin merkezindeki Yeni Mahallede, Fevzipaşa Caddesine bakar. Bir tarafında Tire Bedesteni diğer tarafında Yeni Camii bulunmaktadır. Üzerindeki ayrıntılar en geç Osmanlı devrinde onarım gördüğünü göstermektedir.²⁴⁷

Kadızzade Camii (Kâzirzade): Halk arasında Kâzirzade olarak bilinen bu camii, II. Murad’a “musiki” adlı kitabı hediye eden Kadızzade’dır.²⁴⁸ Tire’nin Ertuğrul Mahallesi’ndeki bu eserin yapım tarihi kesin olarak belli değildir.²⁴⁹

Monla Çelebi Camii: Cami Toptepe kesiminin Paşa Mahallesi semtindedir. XV. yüzyıl sonlarında Molla Mehmet Çelebi tarafından yaptırılmıştır. Camii Toptepe Camii olarakta anılmaktadır.²⁵⁰

Evliya Tire dışında bulunan bugün rastlanılmayan bir namazgâhtan da şu şekilde bahseder. “*Tire Şehri’nin kuzeyinde bir büyük namazgâh vardır, elli bin adam alır. Bir büyük ibadet yeridir, çevresi bin iki yüz adımdır yağmur duaları için buralarda toplanılır. Kargir taş binadır, dört tarafında dört kapısı vardır. Onar kademe taş merdivenler ile ulaşılan kapılardır. Çevresinde ki duvarların boyu ikişer adam boyu kale duvarları gibidir.*²⁵¹ *Namazgâhtaki musallanın ilerisinde mermer üstadı bir şafi’i havuz inşa etmiş. Fıskiyelerinden akan sularla Müslümanlar abdest alırlar.*²⁵² *Namazgâhın içi baştanbaşa tırfıl, yonca, ayrık ve diğer nebatat ve sebze ile*

²⁴⁶ Aslanoğlu, a.g.e, s.33-34

²⁴⁷ Aslanoğlu, a.g.e, s.39

²⁴⁸ Armağan, a.g.e, s.54

²⁴⁹ Aslanoğlu, a.g.e, s.11

²⁵⁰ Aslanoğlu, a.g.e, s.57

²⁵¹ *Seyahatname*, s.87

²⁵² *Seyahatname*, s.87

yemyeşil olmuştur. Çevresinde yüz adet uzun ağaçlar var. Bunların gölgesinde cemaat ibadet eder. Bütün ağaçlarda geceleri el bağlar Allaha dua ederler.”²⁵³

Hace-i Mir Mescidi, “bütün mescitler içinde en güzeli Hace-i Mir Mescididir. Kapısı üzerindeki tarih şudur:

Makam-ı dil kusayı cây-ı Tahsin

Bibin gûyed ber âli hayrat

Bina-yı Hâce-i Mire'st Hacı

Nedede beyti(?) ger ser tarih ebyat

Sene (...)

*Nice kurşunlu imaretli mescitler vardır.*²⁵⁴Şehrin minareleri gayet uzundur, tamamı kırk dört büyük minare vardır. Tamamı yetmiş dört rusâslı büyük binalardır.”²⁵⁵

Evliya Çelebi, Tire şehrinde önemli su yapılarından biri olan sebillerden de bahsetmektedir bu sebillere Tire’de günümüzde rastlayamıyoruz. “*Biri Tahıl Meydanı’nda mermer binalı, demir revzenli, kurşun kubbeli sanat eseri bir sebildir.*²⁵⁶ Beş yerde kurşun kubbeli sebiller vardır. Her birinin vakıfları tarafından denk denk karlar ve buzlar getirilir. Bir sebilhane Alaca Çeşme kurbundadır. Biri Tahtalkale Meydanı’nda mermer binalı ve büyük kubbelidir.”²⁵⁷Evliya Çelebi, Tire’deki imaretlerden de şöyle bahseder. “*Biri Yeşil İmaret Camii’nde olmak üzere dokuz imaret gâh işler gâh sakin durur. Vakıflar zayıf hayrattır ama Ramazan ayında hepsinin nimeti çok boldur*”.²⁵⁸

Seyyahımız sosyal hayatın önemli unsurları olan hamamlardan Tire’de on üç hamam olduğunu yazmaktadır şu bilgileri vermektedir. “*Bu on üç hamam içinde Tahtalkale Hamamı havası en güzel, temiz ve nezih olandır.*²⁵⁹ Yenice Köy Hamamı, Hasan Çavuş Hamamı, Lütfi Paşa Hamamı, Eski Beğ Hamamı, Suretli Hamam, Kara

²⁵³ Seyahatname, s.87

²⁵⁴ Seyahatname, s.87

²⁵⁵ Seyahatname, s.87

²⁵⁶ Seyahatname, s.82

²⁵⁷ Seyahatname, s.88

²⁵⁸ Seyahatname, s.88

²⁵⁹ Seyahatname, s.88

*Kadı Hamamı, Mehmed Ağa Hamamı. Bunlar gayet hoş havalı, güzel binalı hamamlardır.*²⁶⁰ *Bu hamamlar içinde kadınların ve erkeklerin toplandığı yerler Peri Hamamı ve Yalınayak Hamamlarıdır.*” Bizde burada Evliya’nın ismen bahsettiği hamamlar hakkında biraz daha bilgi vermeği dönemin şartlarının kavranması açısından uygun görmekteyiz. Bu hamamları Evliya’nın belirttiği isim sırasına göre vermeye çalışacağız.

Tahtakale Hamamı: Evliya en çok bu hamamı beğendiğini belirtmiştir. Hamam Yeni Mahalle’de bugünkü adıyla Tahtakale Meydanı’nda eski adıyla Yenipazar Çarşısı’nda yer alır. Doğusundaki Kutu Han ve arasta, kuzaydoğusundaki Çöplü Han, çevresindeki dükkânlar ve 50 m. İlerideki Yeşil İmaret Camisiyle bir külliye oluşturur. Bugün depo olarak kullanılmaktadır.²⁶¹

Hamam 1442 tarihli vakfiyesine göre II. Murad’ın kumandanı Halil Yahşi Bey tarafından yaptırılmıştır. Kutu Han ve arastası, Çöplü Han, Yeşil İmaret Camii ve bir çok dükkân vakıf malları arasında sayılmaktadır.²⁶²

Yeniceköy Hamamı: Hamamın bulunduğu Evliya’nın Yenice Kasabası olarak bahsettiği yerleşim hakkında biz Yenice’nin Tire’ye bitişik olması sebebiyle mahalle kısmında yukarıda bahsettik. Eski adıyla Yeniceköy semti günümüz Tire’sinde 4 Eylül mahallesi olarak bilinen Kızlar Çeşmesi sokağında yer alır. Doğusundaki Hamza Ağa Camii nedeniyle, Hamza Ağa Hamamı olarakta anılır. Hafif eğimli arazi üzerine düz inşa edilmiş olup dikdörtgen planlı yapı kuzey-güney yönünde uzanır.²⁶³

Hamamın inşa tarihi yoktur, Aydınoglu Mehmet Beğ’in küçük oğlu İsa Bey tarafından inşa ettirilmiş olup, Büyükkale Camii vakfidir inşa tarihi 1382 olmalıdır.²⁶⁴ Bu bilginin yanı sıra XIV. ve XV. yüzyıllarda yoğun olarak uygulanan

²⁶⁰ *Seyahatname*, s.88

²⁶¹ Canan Çakmak, *Tire Hamamları*, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002 Ankara, s.51

²⁶² Armağan, *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, s.51

²⁶³ Çakmak, s.43

²⁶⁴ Armağan, *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, s.25-27

yapı tekniklerine uygun inşa edilmiş olması nedeniyle XIV. yüzyılın ikinci yarısı XV. yüzyılın başına tarihlendirmek mümkündür.²⁶⁵

Lütfi Paşa Hamamı: Camii, Bimarhane, ve Bakır Han'dan oluşan Lütfi Paşa külliye'sinin bir parçasıdır, günümüzde Ertuğrul Mahallesi şimdiki adıyla da sokağa ismini vermiş Eski-Yeni Hamam Sokağında bulunur. Günümüzde işlevini sürdürmektedir.²⁶⁶ yapının inşa kitabesi yoktur 1543 tarihli vakfiye kaydında Mustafa Lütfi Paşa'nın vakıfları arasında yer almaktadır.²⁶⁷

Eski Beğ Hamamı: Hamam Kumkuma Hamamı olarakta bilinir, günümüzde ise Sultan Hamamı olarak bilinen yapı Kurtuluş Mahallesi Türkocağı Caddesi'nde yer alır. Bugün resim atölyesi olarak kullanılmaktadır. Yapının özelliklerine bakıldığında XV ya da XVI. yüzyılda inşa edildiğini kabul etmek yerinde olacaktır.²⁶⁸

Kara Kadı Hamamı: Günümüzde Karagazi Hamamı olarak bilinen yapı, İstiklal Mahallesi'nde Karagazi Caddesi ile semerci çıkmazının birleştiği köşede yer alır. Cami, medrese, türbe ve handan meydana gelen Karakadı Mecdeddin Külliyesi'nin bir parçasıdır.²⁶⁹Hamam bu yapı topluluğunun yaklaşık 300 m. Kuzeybatısında bulunmaktadır. Hamamın büyük bir kısmı yıkılmıştır sadece bazı duvarları ayakta durmaktadır.²⁷⁰Evliya'nın meşhur hamamlar arasında saydığı bu hamam Timur'un Tire'de kışladığı aylarda Cuma namazlarına geldiği, bu hamamda yıkandığı bugüne ulaşan bilgiler arasındadır.²⁷¹Timur 1402 yılında Tire'de olduğuna göre yapı bu dönemde vardı. Hamamın özelliklerine baktığımızda XIV. yüzyılda inşa edilmiş olması gerekmektedir.²⁷²

²⁶⁵Çakmak, *a.g.e*, s.45

²⁶⁶Çakmak, *a.g.e*, s.66

²⁶⁷Armağan, *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, s.8; Çakmak, *a.g.e*, s.70

²⁶⁸Çakmak, *a.g.e*, s.61-65

²⁶⁹Armağan, *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, s.36

²⁷⁰Çakmak, *a.g.e*, s.33

²⁷¹Armağan, *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, s.36

²⁷²Çakmak, *a.g.e*, s.37

Mehmed Ağa Hamamı: Yapı Dere Mahallesi, Bahçekahve Caddesi'nde yer alır. Bugün depo olarak kullanılmaktadır. Oldukça iyi korunarak günümüze kadar gelmiştir.²⁷³

Yalınayak Hamamı: Günümüz Tire'sinde Ertuğrul Mahallesi Kaplan Çeşme Sokak üzerinde yer almaktadır. Güneyinde bulunan camii ve bugün sadece bir duvarının izleri görülebilen medreseden oluşan Yalınayak külliyesi'nin bir parçasıdır. Hamam günümüzde depo olarak kullanılmaktadır.²⁷⁴

Evliya Peri Hamamı ve Yalınayak Hamamları hakkında şu ilginç bilgileri verir. *“Suyu ve havası gayet latif olan sevenin ve sevilenin bulunduğu yerlerdir. Bunların büyük birer havuzu vardır.”*²⁷⁵ *Bütün hanımlar bu hamamlarda aşıkları ile doğrudan doğruya peştemalsız birbirlerine sarılıp daha sonra gusl ederler. Bir kimsede bu gusle mani olmaz. “Zira İmam Şafi kavli üzere arşen fe aşr bir havz-ı pâkdir nâ pâki pak eder.”* *Bütün dellakları pençe-i afitab-ı mehtab dilberanlardır.”*²⁷⁶ Hamamın kitebesi yoktur. Yalınayak Camii ve hamamı Kanuni ve II. Selim Devri Sadrazamlarından Ferhat Paşa'nın oğlu Hasan Çavuş tarafından yapılmıştır.²⁷⁷ Fakat Evliya Çelebi Hasan Çavuş ve Yalınayak Hamamlarını²⁷⁸ ayrı ayrı zikretmiştir dolayısıyla bu iki yapı birbirinden farklı olabilir. Kanuni döneminde sadrazamlık yapan Ferhat Paşa isimli kimse yok fakat II. Selim döneminde Sadrazam Ferhat Paşa'nın Hüsni adında bir oğlu vardır. Bu isim belki Hasan diye okunmuş olabilir. Yapının XVI. yüzyıl ile XVII. yüzyılın üçüncü çeyreği arasındaki bir zamanda inşa edilmiş olabilir.²⁷⁹

Evliya on üç hamamın olduğundan bahseder ama hepsinin ismini vermemektedir. Biz bu hamamlardan Suretli Hamamı ve Peri Hamamı hakkında bilgiye ulaşamadık. Belkide zaman içinde hamamların isimlerinin değişmesi neticesinde bu bilgilere ulaşamamış olabiliriz. Zaten Tire'deki hamamların

²⁷³Çakmak, a.g.e, s.81

²⁷⁴Çakmak, a.g.e, s.75

²⁷⁵ Seyahatname, s.88

²⁷⁶ Seyahatname, s.88

²⁷⁷ Armağan, Yeşil Tire, s.70

²⁷⁸ Seyahatname, s.88

²⁷⁹Çakmak, a.g.e, s.80

kitabelerine diğ er eserlerdende edinebildiğ imiz bilgiler kadarıyla da günümüzde ulaşılamamaktadır. Biz burada Evliya'nın ismen belirtmediğ i fakat o dönemde ayakta olan birkaç hamam hakkında da kısaca bilgi vermeğ i uygun görmekteyiz.

Çanakçı Hamamı: Hamam Bahariye Mahallesi, Aydın Caddesi üzerinde yer almaktadır. 50 m. ilerisinde Çanakçı Mescidi bulunur. Günümüzde yapının tamamı üzerine inşaatlar yapılmıştır. Bu hamamı Çanakçı Mescidi vakıfları arasında yer aldığı düşünülebilir.²⁸⁰ Tire Müzesi'ndeki mescid kitabesine göre mescid 1338 tarihine Seyf-ed Din-ül Baytar tarafından yaptırılmıştır.²⁸¹ Dolayısıyla hamamın XIV. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.²⁸²

Hafsa Hatun Hamamı: Yapı Duatepe Mahallesinde Değirmendere mevkiinde yer alır. Cami, hazire, türbe, tekke, imaret, hamam, çeşme ve değirmenleri ile bir külliye halinde olan yapıdan türbe, tekke, imaret günümüze ulaşamamıştır. Hamamın ise üstü çalılar ve ağaçlarla kaplanmıştır.²⁸³ Külliye Aydınoğ lu İsa Beğ'in Kızı Hafsa Hatun tarafından XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaptırılmıştır.²⁸⁴

Terziler Hamamı: Yeni Mahalle Atatürk Caddesi ile Paşa Suyu Sokak arasında bulunmaktadır. Hamam günümüzde işlevini sürdürmektedir.²⁸⁵ Hamamın inşa kitabesi yoktur. Terziler Hamamı İbn-i Melek vakıfları içinde yer alır.²⁸⁶ Eserin özellikleri XIV. yüzyıl içinde yapılmış olduğunu göstermektedir.²⁸⁷

Hekim Hamamı: Dere Mahallesi'nde Hekim Meydanı'ndadır. Günümüzde oldukça bakımsızdır ve bir bölümü depo olarak kullanılmaktadır. Hamamın mimari özelliklerine bakıldığında XV. yüzyıla ait bir yapı olduğunu söyleyebiliriz.²⁸⁸

²⁸⁰ Çakmak, *a.g.e.*, s.29

²⁸¹ Akın, *a.g.e.*, s.116

²⁸² Çakmak, *a.g.e.*, s.29

²⁸³ Çakmak, *a.g.e.*, s.30

²⁸⁴ Tokluoğ lu, *a.g.e.*, s.18; Armağ an, *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, s.16.28,59

²⁸⁵ Çakmak, *a.g.e.*, s.38

²⁸⁶ Armağ an, *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, s.54-55

²⁸⁷ Çakmak, *a.g.e.*, s.41

²⁸⁸ Çakmak, *a.g.e.*, s.54-56

Molla Arap Hamamı: Hamam Tire'nin 5 km kadar kuzeybatısında bulunan Cumhuriyet Mahallesi'nde Molla Arap mevkiinde yer almaktadır. Cami, medrese, ve hamamdan oluşan külliye'nin bir parçasıdır. Molla Arap hamamı bugün depo olarak kullanılmaktadır. Bu külliye II. Bayezid'in Şeyhülislamı Molla Arab tarafından yaptırılmıştır. Asıl adı Alaaddin Ali Arabi'dir.²⁸⁹ Evliya bu hamamdan söz etmesede camiden ve medreseden azda olsa bahsetmiştir.

Şeyh Hamamı: Hamam Bahariye Mahallesi'nde Arap Pınarı Deresi'nin batısında Keskin sokakta yer almaktadır. Şeyh Nusrettin Külliyesi'ni oluşturan cami, medrese, türbe ve hazireden oluşan yapı grubu içerisinde yer almaktadır. Yapı bugün oldukça harap durumdadır. Hamamın inşa tarihi yoktur mimari özellikleri XVI. yüzyıla ait bir yapı olduğunu göstermektedir.²⁹⁰

Evliya Çelebi Tire'de hayır sahiplerinin yaptırdığı çeşmelerden bahseder. Hacı Bali Merhumun yüz yirmi adet çeşme yaptırdığını ve hepsinin temiz çeşmeler olduğunu belirtmektedir.²⁹¹ Ayrıca Evliya'nın verdiği bilgiler şu şekildedir. *“Çeşmelerin üzerinde çeşitli tarihler vardır. Bunları tahrir etmek mümkün değildir. Bu çeşmelerden başka mahalleler içinde iki bin civarında küçük çeşme vardır. Tire eşrafi bunlardan içer.”*²⁹²

Dönemin önemli eğitim kurumları hakkında ise Seyyah sınırlı da olsa şu bilgileri vermektedir. *“Tire'de Kara Kadı Camii haremi çevresinde medrese ve darülhadis hücreleri bulunmaktadır.”*²⁹³ *Tire Şehri'nde otuz adet medrese vardır. Genelde Cuma kılınan camilerde birer medrese vardır.”*²⁹⁴ *Dersiamları ile paye medreseleri şunlardır: Hacı Efendi Medresesi, Muslihiddin Efendi Medresesi, Derviş Çelebi Medresesi, Kara Kadı Medresesi, Monla Arab Medresesi, Mehmed Ağa Medresesi, Ferišteoğlu Medresesi.”*²⁹⁵

²⁸⁹ Çakmak, a.g.e, s.57-60

²⁹⁰ Çakmak, a.g.e, s.70-73

²⁹¹ Seyahatname, s.88

²⁹² Seyahatname, s.88

²⁹³ Seyahatname, s.86

²⁹⁴ Seyahatname, s.88

²⁹⁵ Seyahatname, s.88

Ferişteoğlu Medresesi, “yani İbni Melek Hazretleri yine medresesi içinde bir büyük türbede medfundur. Meşarıkta, menar’a Mecmau’l-Bahreyne ve nice yüz muteber kitaba şerh yazıp yedi tüz cilt risale ve başka telifleri vardır. (İlm-i lügatte lügaz küşa bir bahr-i mani ve fesahatte ve belagatte devr-i yekta-yı feridü’ d-dehr ve nadirü’ lasr gavvas-ı ilm-i ledün idi kim hakka ibn-i melek idi.)²⁹⁶ Evliya Çelebi, İbni Melek hakkında da bilgi vermektedir. “Lügat ilminde Ferişteoğlu isimli kitap onun telifidir. Yıldırım Han ülemalarındandır. Aydın Bay oğluna muallim olduktan sonra şehirden ayrılmıştır. Hala kabri önemli bir ziyaretgâhtır. Rahmetallahü aleyh çocukluk zamanında Ferište lügatini okuyup ekmek etmek, kubl öpmek olmakla ekmek yemeği ve adam öpmeği ibtida onun kitabından öğrendik. Onun için hayır dua ederiz. Ruhu şad ve kabri nur hayr ile yad edenler dilşad olsun”.²⁹⁷

Bu medrese Süleyman Şah Türbesi’nin yanı başındadır, Süleyman Şah tarafından vakfedilen evkâfi bilinmekte isede bugün medrese harap durumdadır.²⁹⁸ Asıl adı İzzeddin Ferištehan olan bu bilim adamı daha çok “İbni Melek” olarak bilinir. Bu Sünni yorumcunun eserleri uzun yıllar Osmanlı Medreselerinde ders olarak okutulmuştur.²⁹⁹

Sultan Selim Han’ın bir darü’l-kurrası vardır. Gayet büyük kubbelidir. Etrafındaki hücreleri de baştan başa kurşunla örtülü büyük binadır. Altı basamak merdivenle çıkılır. Kuran evidir.³⁰⁰ Haftada iki gün bütün Kur’an hafızları ve talebeleri toplanıp ilm-i hafz, ibn-i kesir, seb’a, aşere, takrib kıraatları tilavet olunur. Şeyh Şatibi, İmam-ı Cezeri kitapları okunur. Şeyh İmam-ı Verş, İmam-ı Bezzi, Kâlûn, Ebu Amr, Sûsi ve Nâfi dahi me’hazları ile harflerin me hazlarına dikkat edilerek Ku’an-ı Azim ve Furkan-ı Kerim kıraat olunur.³⁰¹ Sultan Selim darü’l-kurra

²⁹⁶ Seyahatname, s.88

²⁹⁷ Seyahatname, s.88

²⁹⁸ Akın, a.g.e, s.114

²⁹⁹ Armağan, Belgelerle Beylikler Devrinde Tire, s.22

³⁰⁰ Seyahatname, s.88

³⁰¹ Seyahatname, s.88

*vakfı daha öncede söz ettiğimiz Cuma Abad Kasabası'dır. Oldukça zengin bir vakfullahtır.*³⁰² *Kapısının üzerinde şu tarih yazar:*

*Görüp bu makam-ı felek zineti
Kemâl-i şeref birle fevka 'l-ula
Semada melekler dedi tarihin
Binâ-yı Selim Han sahib zey*

*Sene 971*³⁰³

II. selim'in Şehzadeliği sırasında yapılan bu eserde, medrese ve mescid bir aradadır. Günümüzde burası depo olarak kullanılmaktadır.³⁰⁴

*Kârzar Medresesi, Ali Cân Medresesi, Şeyh Halil Medresesi meşhur medreselerdir.*³⁰⁵ *Medreseler dışında "Tire'de altmış adet sıbyan mektebi vardır, buralarda erkek çocuklara ebced öğretilir" diye Evliya Çelebi bilgi vermektedir.*³⁰⁶

Ali Cân Medresesi: Evliya'nın sadece isminden bahsettiği medresenin kurucusu ahi lideri olduğu anlaşılan Ali Han (Alayhan, Alhan Dede) dır. Kendisi beylikler döneminin etkili isimlerinden biriydi.³⁰⁷

Evliya Tire'de yetmiş civarında tekke olduğunu ve bunlar içinde ise en büyüğünün şehrin kible tarafında bulunan **Arab Bınarı Tekkesi** olduğunu belirtir. Burasını şehre ve ovaya hakim bir yerde, ulu bir tekke olarak tarif eden Seyyahımız burada bir gece misafir olmuştur. Şeyh İbrahim Efendi ile tanışan Evliya, Şeyhin hayır duasını aldığını ve sabaha kadar tekkedeki müritlerle sohbet ettiğini belirtmektedir. Tekke Şeyhi İbrahim Efendi'nin halveti olduğunu ve Bursa'da medfun Hazreti Üftade Efendi'nin halifelerinden olduğunu, çevre köy ve kasabalarda yirmi binden fazla müridi olduğunu seyyahımız ifade eder. Tekkenin vakıflarının oldukça fazla olduğunu hatta çevredeki bağların bile tekkeye ait olduğunu ifade eden

³⁰² *Seyahatname*, s.88

³⁰³ *Seyahatname*, s.88

³⁰⁴ Armağan, *Tüm Yönleriyle Tire II*, s.53;Aslanoğlu, *a.g.e*, s.85

³⁰⁵ *Seyahatname*, s.88

³⁰⁶ *Seyahatname*, s.88

³⁰⁷ Armağan, *Belgelerle Beylikler Döneminde Tire*, s.33

Evliya, buralarda sulu üzümün yetiştiğini bunlardan tekkede ikamet eden bir çok fakirin yararlandığını da ifade etmektedir.³⁰⁸

Evliya Tire'yi ziyareti sırasında birçok evliyanın ziyaretgâhları hakkında da bilgi vermektedir. Bunlardan ilk olarak bilgi verdiği, yukarıda da bahsettiğimiz Arab Pınarı Tekkesi Şeyhi olan İbrahim Efendi'nin dedesi İbrahim Efendi'dir. İbrahim Efendi'nin tekkenin bahçesinde defnedildiğini Evliya belirtmektedir. Seyyahımız bazı evliyalar ve onların defnedildiği türbeler hakkında aşağıdaki bilgileri vermeğe devam eder.

Şeyh Ahmed et-Tavil: “II. Selim Han Tire’de hakim iken burada vaiz olarak görev yapmış, Monlâ Çelebi zaviyesinde merhum olmuştur. Tire’de medfundur. Kuddise sırruh”.

Süleyman Şah ve İbni melek Türbesi: Evliya burada yatnlar hakkında sırasıyla şu bilgileri verir. “**Şeyh Abdolvahhâb Efendi, Tireli olup Merkez Efendi'nin halifelerindendir. Yine kendi tekkesinde gömülüdür. Yine aynı âsitane içerisinde Hüsam Dede, Şeyh Şücâ'eddin İbni Melek türbeleri bulunmaktadır. Bu türbeler kubbesiz bir pencerenin iç yüzünde yol üzerindeki medrese dairesinde defnedilmişlerdir. Bu iki sultanın türbelerinin duvarına bitişik, yine medrese haremi köşesinde Aydınbey oğullarından İsa Çelebi, Selim Çelebi ve Hızır Şâh Çelebi adlı şehzadeler İbni Melek hazretlerinin talebelerinden olup büyük bir kubbe altına defnedilmişlerdir**”.³⁰⁹

Aydınogullarından Mehmet Bey Oğlu Süleyman Şah ve ailesine aittir. Süleyman Şah türbeye 750 H-1349 M tarihinde defnedilmiştir. Kitabesine göre Süleyman Şah'ın ölümünden sonra türbesi yapılmıştır. Türbe Kubbeli olup içinde kitabesiz dört kabir vardır.³¹⁰ Evliya burada İsa Çelebi, Selim Çelebi ve Hızırşah Çelebilerin yattığını söylesede İsa Çelebi'nin Birgi'de türbesinin olduğunu biliyoruz.³¹¹

³⁰⁸ Seyahatname, s.90

³⁰⁹ Seyahatname, s.88

³¹⁰ Uzunçarşılı, a.g.e, s.136-137; Akın, a.g.e, s.111;Hakkı Önal, Tire Türbeleri, TC Kültür Bakanlığı Yay. 1991 Ankara, s.23

³¹¹ Uzunçarşılı, a.g.e, s.137

Süleyman Şah'ın türbesinin yanında Evliya'nında belittiği gibi Aydınoğullarının Başkent Kadısı ve yazar İbni Melek'in türbesi de bulunur. Üstü açık olan mermer türbede İbni Melek takma adlı Abdüllâtif İzzettin Ferište ile oğlu Mehmet Bey, bilgin Mevlâna Nizamettin Efendi ve Evliya Ali Efendi yatmaktadır. Burası halk arasında İbni Melek Türbesi olarak bilinir.³¹²

Hazreti İsâguci: *Acem bir ulema olup mantık ilmi alanında Metn-i İsâguci adlı kitabı ve yine birçok telif eseri vardır. Mezarı Şeyh Abduvehhâb asitanesi içerisinde.*

İsa Mehemed İyşî: *Tireli olup Tire'de İbni Melek müderrisliği yapmıştır. Devrinin en meşhur müderrislerinden idi. Bir çok telif eseri olup faziletinde sınır yoktu. Kendisi İbn Melek İyşî olarak anılır. Medrese haremindedir. Yine aynı yerde müellif **Nûşi Çelebilerde** burada yatmaktadır.*

Şeyh Alaêddin: *“Seyyid Şerif adıyla da bilinir. Ciltlerce kitap yazmış, cihana ünü yayılmış, emsalsiz büyük bir ulemadır. Bir çok bilim dalında çeşitli eserler vermiştir. Ulema-yı Hasbî(?), Kitâb-ı (---) (---) (---), Beyne'l-ulema bilinen kitaplarıdır. Sene (--) tarihinde merhum olmuş ve Tire'de zemin içine kuş yuvası olmuştur. Makamları cennettir. Kuddise rûhuhu. Yine aynı civarda **Kurd Baba, Balım Baba Sultan.** Babadağı'nda **Veli Baba, Hacıköyü'nde Ali Baba, Monla Arab hazretleri** bunların hepsi tam ilim sahibi insanlar olup müfessir, muhaddis ve birçok eseri olan ilimde emsalsiz bir deniz gibidirler.”*

Seyyahımızın isimlerini verdiği ve Şeyh Alaêddin türbesi çevresinde türbeleri yer alan diğer önemli kişiler hakkında kısa da olsa bilgi vermek yerinde olacaktır.

Kurd Baba: Kadı olarak Tire'de Beylikler döneminde hizmetlerde bulunmuştur. Sicil kayıtlarında yakın döneme kadar türbesi ayakta iken korunamamıştır.³¹³

Balım Baba Sultan: Bilindiği gibi Balım Sultan Bektaşiliğin ikinci kurucusu sayılır. Tarikate yeni ayin ve erkân usulleri koymuş ve mücerred dervişlik teşkilatını kurmuş bulunan Balım Sultan 922 H- 1516 M tarihinde vefat etmiş ve

³¹² Armağan, a.g.e, s.52

³¹³ Armağan, *Belgelerle Beylikler Döneminde Tire*, s.31

Hacıbektaş'taki türbesine defnedilmiştir.³¹⁴ Bektaşî ananesinde Balım Sultan bekar olup evlenmemiştir. Kitabede adı geçen Balım Sultan'ın ise Lütfullah Çelebi isminde oğlu vardır. Bu husus sonucunun ayrı bir şahıs olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Ama bu baba oğul ilişkisinin nefes evlatlığı ile alakalı olması ihtimali ayrı şahıslar olarak düşündüğümüz bu iki Balım Sultan'ın aynı şahıs olmasının da mümkün olabileceğini akla getirmektedir.³¹⁵

Ali Baba: Baba adı Bahaeddin olan bu ahi lideri kayıtlarda “Ahi Baba” olarak yer almaktadır. Fota (Gökçen) köyünde XV. yüzyıla kadar zaviyesi bulunurken, Yavuz Sultan Selim zamanında zaviyesi Fota'dan Tire'nin doğu yakası sınırındaki Hacı Köy adıyla anılan kesimin güney sırtlarına taşınmıştır. Hakkında çok fazla bilgi yoktur anlatılanlara göre bu ahi babası Aydınoğulları ile berabe Horasan'dan Anadolu'ya gelmiştir.³¹⁶

Kara Kadı Hazretleri: “İlmin kutbu haline gelmiş oldukça zengin ve malını ilim yolunda ve insanlara hizmet için harcayan, bir çok telif eseri bulunan hayır sahibi bir insandır. Bir çok camii, hayrat yaptırmıştır. **Muharrem Efendi** nahiv ilminde *Kitâbi Câmî* adlı eseri olmak üzere bir çok telifi vardır. **Altuncu Abdî Efendi**'nin arûz ilmi ve diğer bilimlerde telif eserleri vardır. Tire büyük bir şehir olduğu için bilim adamı, yazar, keramet sahibi ulu sultanlar oldukça çoktur biz burada sadece ziyaret edebildiklerimiz hakkında bilgiler verdik” diye Evliya belirtmektedir.³¹⁷

Evliya'nın ilmin kutbu olarak nitelediği Kara Kadı Meceddin'in tam olarak ne zaman yaşadığı bilinmiyor.³¹⁸ Türbenin mimamri özellikleri göz önüne alındığında ve bölgedeki diğer türbelerle karşılaştırıldığında türbenin XV. yüzyılın ortalarında inşa edilmiş olabileceğini kabul etmek mümkün görünmektedir.³¹⁹

³¹⁴ M. Fuad Köprülü, “Bektaşî”, *İA*, C.VI s.461-464

³¹⁵ Önkal, *a.e.*, s.116-117

³¹⁶ Armağan, *Belgelerle Beylikler Döneminde Tire*, s.32

³¹⁷ *Seyahatname*, s.91

³¹⁸ Armağan, *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, s.36

³¹⁹ Önkal, *a.g.e.*, s.76

Seyyahımız şehri ziyaret ettikten sonra hayatta olan salihler diye bahsettiği *Şeyh Receb Efendi, Hatib Ali Efendi, Arab Bınarı Şeyhi İbrahim Efendi, Sâbiri Efendi*'lerle vedalaşmış ve onların hayır dualarını aldığını söylemektedir. Bunlar dışında Evliya Çelebi vilayet ayanından ve dost canlısı olduklarını belirttiği *Nakîbüleşrâf Bekir Ağa, biraderi el-Hâc Hamza Ağa, Nedîm Çelebi, Yahya Ağa, Bedastenli Mehemed Ağa, Arab Salih Efendi, Yeşil İmaret İmamı Çelebi Efendi, Serdâr Çolak Laz Çavuş, Melek Ahmed Paşalı kapı yoldaşımız Hüseyin Ağa* ve birçok dost ile vadalaşıp *Müsellim Ağa* ile ziyafete koyulduk diyerek Tire şehrinden çıkıp kuzeye doğru yol alıp ve Menderes Nehri'ni geçmiş ve Tire'den ayrılmıştır.³²⁰

III. Birgi Kazası

Batı Anadolu'da İzmir ili'nin Ödemiş İlçesi'ne bağlı bir nahiye merkezidir. Küçük Menderes Ovasını kuzeyden kuşatan Bozdağ'ın eteğinde tepeler arasında kurulmuştur. Ödemiş'in 8 km Kuzeydoğusunda bulunan Bozdağ'dan inen Sarıyar Deresi'nin iki yamacı üzerine kurulan şehir deniz seviyesinden 390 m yüksekliktedir.³²¹ Birgi'nin önünde uzanan ova, Ege sahilindeki antik Efes şehrinden başlayarak, Orta Anadolu yaylasıyla sınır oluşturan Çal Dağı ve Gözlü Baba Dağı'na kadar uzanır. Ovanın boyu yaklaşık 100 km eni ise 10 ila 20 km arasında değişmektedir. Birgi Ovası'nın güneyinde Ege kıyısından başlayan ve doğuya 120 km uzanan Büyük Menderes Ovası yer alır.³²²

Seyyahımız Tire ayan ve eşafıyla ayrıldıktan sonra kuzeye doğru yol alarak atlarla Menderes Nehri'ni geçtikten sonra iki saat daha yol alarak Bayındır kazasına ulaşmıştır. Menderes Nehri'ni sağ tarafına alarak yola devam eden Evliya doğuya doğru iki saat yolculuk ederek Birgi'ye ulaşmıştır. Şehre ulşan Evliya buranın isminin kökeni ve tarihçesi hakkında şu bilgileri bizlere verir:

“Bir iki kelimelerinden türeyerek Birki derler. Cemşid neslinden Sireye adı verilen bir melikenin kışlak tahtının bulunduğu bir merkezdi. Daha sonra sene (---) tarihinde Selçuklu emirlerinden olan Aydınbey oğullarından Mehemed Şâh

³²⁰ *Seyahatname*, s.91-92

³²¹ Darkot, “Birgi”, *İA*, C.II, s.632; Emecen, “Birgi”, *DİA*, C.VI, s.189

³²² Ünal, *a.g.e*, s.4

tarafından ele geçirilmiştir. Bunun ardından sene (---) tarihinde Orhan Gazi döneminde Gazi Timurtaş Paşa ve İshak Paşa tarafından ele geçirilmiştir.”

Görüldüğü üzere Evliya şehrin ismi hakkında ya hayal gücünü çok iyi kullanarak ya da halk arasında söylenen sözleri derleyerek bilgiler versede bunların pek gerçeğe ilgisi yoktur. Tarihçe hakkında verdiği bilgiler kısmende olsa gerçeği yansıtmaktadır. Biz burada Birgi'nin isminin kaynağı ve tarihçesi hakkında kısaca bilgi vermeğe çalışacağız. Ortaçağda giderek önem kazanan Birgi'nin daha eski mazisi hakkında çok fazla bilgi yoktur. Hypaiapa antik şehrinin yer aldığı bölgede yerleşimin M.Ö 3000'lere kadar indiği sanılmaktadır.³²³Roma döneminde gelişmeye başlayan şehirde antik dönem boyunca basılan paralar bu dönem boyunca Hypaiapa'nın varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.³²⁴Birgi yöresi sırasıyla Frig, Lidya, Pers, Bergama ve Roma hakimiyetinde kaldı. Birgi bu dönemde savunma maksadına yönelik olarak ovaya bakan yüksek bir mevkiye kale-şehir olup Pyrgion veya Pyrgi diye anılmaktaydı. Şehrin bugünkü ismi buradan gelmektedir.³²⁵ 1280-1282 tarihleri arasında Aydın, Sultanhisar, gibi tahkimli şehirlerde Emir Mentеше tarafından alındı. Damadı Sasa Bey ise Magnesia, Priene, Ayasuluğ gibi şehirleri ele geçirdi.³²⁶ Sasa Bey ve Aydınoğlu Aydın İlinin fethini tamamladıktan sonra anlaşmazlığa düşmüşler ve Aydınoğlu Mehmed Bey tarafından Sasa Bey öldürülmüştür. Böylece bölge tamamen Aydınoğullarının kontrolüne girmiştir.³²⁷ Gâzi Mehmed Bey 1307 yılında Birgi'yi ele geçirdi ve burayı kurmuş olduğu beyliğinin merkezi durumuna getirdi. Aydınoğlu Mehmet Bey burada cami, türbe ve medrese inşa ettirmiştir. Ömeri ve İbn-i Batuta buradan Memleket-i Birgi diye bahsetmişlerdir.³²⁸İbn-i Batuta Mehmed Bey'i Birgi'de ziyaret etmiş ve şehirden övgüyle bahsetmiştir.³²⁹Ayrıca Birgi Aydınoğulları devrinde bir metropolitlik olma özelliğini sürdürdü, 1378'de Birgi piskoposluk olarak Efes'e bağlandı ve XV.

³²³ Darkot, “Birgi”, s.632; Emecen, “Birgi”, s.190

³²⁴ Ünal, *a.g.e*, s.4

³²⁵ Darkot, *a.g.m*, s.632; Emecen, *a.g.m*, s.190

³²⁶ Akın, *a.g.e*, s.17; Darkot, *a.g.m*,s.380

³²⁷ Wittek, *a.g.e*, s.39-43-67; Akın, *a.g.e*, s.17; Darkot, *a.g.m*, s.380

³²⁸ Wittek, *a.g.e*, s.39-43-67; Akın, *a.g.e*, s.17; Darkot, *a.g.m*, s.632

³²⁹ Akın, *a.g.e*, s.18; Darkot, *a.g.m*, s.633; Emecen, *a.g.m*, s.190

yüzyılın başlarındaki çalkantılı döneme kadar faaliyetlerini sürdürdü.³³⁰Birgi İsa Bey döneminde Osmanlılara terk edilmiş fakat Timur istilasından sonra Aydınoğlu Cüneyd Bey bağımsız hale geldi. II. Murad döneminde ise Aydınoğullarına son verilerek Birgi ve yöresi kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girdi.³³¹

1. İdari Yapı

Evliya Birgi'nin Aydın sancağında *“paşa hassı, üçyüz payesiyle şerif kaza ve nahiyesinin (---) kura olduğunu belirtmektedir. Burada kethüdâyeri ve serdarının bulunduğunu fakat müftisinin ve nakibinin olmadığını da eklemektedir. Kalesinde iç el olduğu için dizdar ve askerinin olmadığını söyleyen Evliya Birgi'de ayan, eşraf, ulema ve sulehasının çok olduğunu”* bizlere iletir.

Birgi Aydınoğlu Mehmed Bey zamanında Beyliğin merkezi olmuş buraya Mehmed Bey tarafından bir Ulu Camii, medrese ve türbeden oluşan yapı grubu inşa ettirilmişti. Şehir Osmanlı İdaresi'ne girdikten sonra, Anadolu Vilayeti içerisinde Aydın Vilayeti'ne bağlı bir kaza merkezi durumuna getirilmişti.³³²Birgi ve yöresi Osmanlı idaresine girdikten sonra 1425-1575 yılları arasında Aydın Vilayeti'nin en büyük ikinci kenti, Batı Anadolu'nunda en büyük kentlerinden biri haline gelmiştir.³³³

2. Fiziki Görünüm

“Şehir Birgi yaylağının kuzeyinde bulunan Bozdağ adı verilen yüksek ve heybetli dağın kiblesi tarafında dere ve tepeli bir alana kurulmuş Birgi'dir, iki değildir” diye Evliya Çelebi tarafından ifade edilmektedir. Evliya Birgi'nin görünüşü hakkında şu bilgileri de verir. Tire'den bu şehre girerken Birgi asla görünmez zira bağlılar, ağaçlıklar ve gül bahçeleri içine gömülmüş güzel bir yerdir. Bozdağ'ın eteklerine yaklaşıldığında şehir aspuzu bağı gibi görünür. Gayet şirin kadim bir taht şehridir. Birgi dere içinde olmasına rağmen havası sahil havası gibidir. Bu yüzden halkıda dost canlıdır.

³³⁰ Emecen, *a.g.m*, s.190; Ünal, *a.g.e*, s.13-15

³³¹ Wittek, *a.g.e*, s.88; Akın, *a.g.e*, s.78-83; Darkot, *a.g.m*, s.633; Emecen, *a.g.m*, s.190

³³² Akın, *a.g.e*, s.95-98

³³³ Ünal, *a.g.e*, s.20

a. Kale

Seyyahımız Birgi Kalesi'nin genel görünüşü hakkında şu ifadelerde bulunmaktadır. *“Birgi Kalesi Bozdağ'ın eteğinde taşlı bir derenin bitiminde iki tarafı cehennem kuyusu gibi uçurumlu balıksırtını andıran bir bayır üzerinde kıbleden kuzey tarafına doğru uzunlamasına, oldukça müstahkem eski bir kaledir. Evliya kalenin fiziki görünümünü anlattıktan sonra şu bilgileri vermeğe devam eder. Celâli Cennetoğlunun bu şehirden çıkararak eşkiya başı olup etrafına topladığı çapulcu asker ile bu kaleyi tamir ettirip buraya yerleşmiştir. Yaklaşık ellibin askeri ile Cennetoğlu elli vilayeti soymuştur. 1016 H. tarihinde Kuyucu Murad Paşa serdar olup Cennetoğlunu katletmiş ve canını cehennem kuyusuna attıktan sonra çapulcu askerlerini ise köşe bucak bulup imha etmiştir. Daha sonra Murad Paşa ilk iş olarak bu kalenin tekrar eşkiya yatağı olmaması için dış duvarlarını yer yer yıktırması, dizdarı ve askerlerini buradan uzaklaştırmıştır. Fakat iç kale hala ayakta olup badem şeklinde oldukça sağlam bir kaledir. Kalenin etrafı ise üçbin adımdır. Kale içerisinde dörtyüz kargir ve kiremit örtülü ev bulunmaktadır. Ayrıca kale içerisinde Eski Cami, Sultân Hânım Gülüm medresesi bulunmaktadır. Kale içinde han, hamam ya da çarşı yoktur.”*³³⁴

Seyyahımızın bahsetmiş olduğu Kale günümüzde mevcut olmayıp sadece şehrin kuzeyinde İmam Birgivi Caddesi üzerinde bir takım sur kalıntlarına rastlanmaktadır.³³⁵

b. Mahalleler

Evliya Birgi'nin kale içindeki ve kale dışındaki yerleşimin toplam on sekiz mahalleden oluştuğunu dini yapıların ise yirmidört mihrab olduğunu belirtmektedir. Seyyahımız buranın görünümünden şu şekilde bahseder. *“Aşağı şehirin evleri bağlı bahçeli hepsi kiremit örtülü iki bin altı yüz büyük evdir. Hepsinin yüzleri kible tarafına bakmaktadır.”*³³⁶ *Şehrin içinden dere geçtiğinden dört yerde ağaç köprüler yer alır. Sadece Derviş Ağa köprüsü tek gözlü kargir bir köprüdür.”*³³⁷

³³⁴ Seyahatname, s.92

³³⁵ Ünal, a.g.e, s.99

³³⁶ Seyahatname, s.92

³³⁷ Seyahatname, s.93

Birgi'nin mahallelerine baktığımız zaman 166 no'lu Tapu Defteri'de 18 mahalle olduğu görünmektedir.³³⁸ Evliya'nın Birgi'yi 1671 tarihinde ziyaretinden önce 1662'ye ait olan 3032 sayılı Avarız Defterinde de sayı yine 18 olarak görülmektedir.³³⁹ Fakat burada 11 mahalle eski isimlerini korurken bazı mahalle isimleri önemli ölçüde değişmiştir. Daha önceden burada yerleşen üç Yörük cemaati şehri terk etmişlerdir.³⁴⁰ 1676 tarihli 2791 sayılı Mufassal Avarız Defterinde de gene bazı mahalle adları değişmiş olsada yine mahalle sayısı 19 olarak gözükmektedir.³⁴¹ Birgi'nin 1475-1529 tarihleri arasında yavaş yavaş istikrarlı bir gelişme gösterdiği görülmektedir. Bölgede Aydın'da bir gerileme gözlenirken Tire, Nazilli ve Birgi'nin giderek geliştiği gözlenmektedir. Daha sonra XVII. yüzyılın ilk yarısında bölgede ortaya çıkan Celâli isyanları ise Birgi'nin gerilemesine Ödemiş, Tire ve özellikle Aydın'ın gelişmesine neden olmuştur. Aydın ve Tire'de mahalle sayısında patlama meydana gelmiştir.³⁴² Birgide'ki mahalle adlarını aşağıdaki tabloda veriyoruz XVII. yüzyılda meydana gelen değişiklik daha iyi görülecektir.³⁴³

1573	1662	1676
Mahalle Adı	Mahalle Adı	Mahalle Adı
Ahi Germiyan	Ak Mescid	Ak Mescid
Hisar İçi veya Camii Kebir	Camii Kebir	Camii Kebir
Demir Boğa	Timur Boğa	Demir Boğa
Dernak Pazarı	Dernak	Dernak
Harab Mescid	Harab Mescid	Kızıl Mescid
Kadı veya Hızırlık	Hızırlık	Hızırlık
Kadı veya Kırd	Kurd Kadı	Kurd Kadı
Kutlu Bey	Kutlu Bey	Kutlu Bey

³³⁸ BOA-TD-166, s.423

³³⁹ Maliyeden Müdevver Defterler-3032, s.3-7

³⁴⁰ Ünal, *a.g.e.*, s.36

³⁴¹ Maliyeden Müdevver Defterler Kamil Kepeci Tasnifi -2791, s.4-9

³⁴² Ünal, *a.g.e.*, s.33-40

³⁴³ Ünal, *a.g.e.*, s.42

Samut	Samet Baba	Samud Baba
Sinle	Sine	Sine
Saru Bey	Sarı Bey	Sarı Bey
Sasalu	Sasalı	Sasalı
Taş Bazar	Taş Bazar	Taş Bazarı
Camii SeydiAhmed	-	-
-	Börekci	Börekci
Mescid Hacibula	-	-
-	Çörek Baba	Çörek Baba
Mescid Hacı Kerim	-	-
-	Dereli	Dereli
-	Manastır	Manasır
Hacı Kadı	-	-
-	-	Tekke Samud Baba
Cemaat-iKefere	-	-

c. Dini ve Sivil Yapılar

Evliya Çelebi Birgi’de bulunan dini ve sosyal yapılar hakkında da şu bilgileri bizlere ulaştırmaktadır.

Eski Camii: “Kale içinde bulunan bu cami çok eski bir ibadethanedir. Bu beldenin fatihi Aydın Bayındır oğlu Mehemmed Şâh tarafından yaptırılmıştır. Kargir kubbeli değildir, ama balıksırtı nakışlı servi levhalı tavanın üzeri ise baştanbaşa kurşumla örtülü güzel bir camidir. Fakat mihrab üzerinde bulunan yüksek ve büyük kubbesi kargir bir kubbedir. Bu kubbenin içi simli, laciverd, lâl rengi boyalarla baştan başa süslü bukalemun gibi seyredene ibret veren bir güzelliktedir. Mihrabı ise Çin İmparatorlarına yapılan nakışlar gibi emsalsizdir, camları sanki süslü Frenk camları gibidir.”

“Cami enine ve boyuna seksener adım boyundadır. Onaltı mermer sütun üzerinde kemerlerin taşıdığı yüksek tavan yer alır. Caminin üç kapısı var, ikisi yan kapıdır. Kible kapısından ise altı kademe taş merdiven ile çıkılır. Minberi ceviz ağacı levhası olup haşebdendir. Oyması oldukça güzel olup şukufe, gül, sümbül, kitabe ve isimler ile resmedilmiştir. Kible kapısının üzerinde ise şu tarih vardır”:

“*Bismillâhirrahmânirrahîm, fethu hâze'l-ma'bedi bi-nasri'l-lâhi fi eyyâmi devleti el-Emîri'l-kebir el-Gâzî fî sebîli'l-lâhi Mehmed Bin Aydın fî târihi sene seb'a ve seb'i mie.*” (707) tahrir olunmuştur.

Caminin sağ tarafında iki şerefeli uzun bir minaresi vardır. Tula ve kâşi çinidir. Haremi etrafında yan sofaları ve medrese hücreleri vardır.

Evliya'nın Eski Camii olarak bahsettiği cami Birgi Deresi'nin doğusunda, şehri güneyden kuzeye kateden ağaçlı yolun sonunda, küçük bir meydan üzerindedir. Güneyinde Şah Sultan Türbesi, doğusunda İmam Birgivi Medresesi, kuzeydoğusunda da Ulu Camii Hamamı yer almaktadır. Etrafı ihata duvarlarıyla çevrili olup aynı avlu içinde, bitişiğinde Aydınolu Mehmed Bey Türbesi bulunmaktadır.³⁴⁴ Aydınolu Mehmed Beğ Camii olarakta bilinir. Ulu Camii mahallesi'nde Kale kısmında yüksekçe bir yerdedir. 712 H-1312 M tarihinde yaptırılmıştır. Cami harabelerden getirilen taşlarla yapılmıştır.³⁴⁵ Caminin kim tarafından yapıldığı belli değildir ama minber Abdü'l-Vahid Oğlu Muzafferü'd-Din tarafından yapılmıştır.³⁴⁶ Günümüzde camide Evliya'nın bahsettiği gibi üç kapı yoktur, batı taraftaki kapıya bugün rastlayamıyoruz.³⁴⁷ Cami içerisinde onaltı mermer sütun bulunmakta olup her biri diğerine kemerlerle bağlanmıştır. Mihrap çinileri, kapı ve pencere kanatlarındaki ağaç işçiliği, kubbedeki süslemeler oldukça büyük bir sanat değeri taşımaktadır. Minare ince ve renkli tuğlalardan yapılmıştır.³⁴⁸ Evliya'nın anlattıkları günümüzle örtüşmektedir fakat kitabede farklılıklar göze çarpmaktadır. Camide bulunan kitabe şu şekildedir:³⁴⁹

“*Bismillâhirrâhmanirrahim fethî haze'l-beledî binasrullah-i te'bayide mevlânaû'l-kebir*

Fî sene sebililah-i teâlâ Mehmed Bin Aydın fî târih sene seb'a ve seb'a mie ve benî haze'l-cami' fî sene isni aşar ve seb'a mie” (712)

³⁴⁴ Ünal, *a.g.e.*, s.59

³⁴⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.109

³⁴⁶ Akın, *a.g.e.*, s.104

³⁴⁷ Ünal, *a.g.e.*, s.60

³⁴⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.109; Akın, *a.g.e.*, s.104; Ünal, *a.g.e.*, s.60-74

³⁴⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.110; Akın, *a.g.e.*, s.105; Ünal, *a.g.e.*, s.78

Gâzi Mehmed Bey Türbesi: “Caminin sağ yankapısı önünde kubbe altında hayır sahibi defnedilmiştir. Çevre duvarları ham mermer ile kaplanmış olup taş değildir. Büyük kubbesi kurşum ile kaplı olup, güneye bakan kapısı üzerinde şu tarih vardır”:

“Büniyet hâze’t-türbetü li’l-Emîr el-Kebîri’l-âlem el-Mücâhid el-Murâbit Ebu’l-hayrât es-Sultâni’l-guzât Mübârizü’d-devlet ve’d-dîn Mehemmed Şâh Bin Aydın nevverallâhu merkadehu âmîn, sene erba’a selâsin ve tis’i mie.” (934)

Bu türbenin içinde Mehmed Şâh’ın kardeşleri Ömer Şâh ve İsa Gazi’de yatmaktadırlar.³⁵⁰

Ulu Camii yani Mehmed Bey Cami’nin iç avlusunda mezarlık kısmında kapısı mermer çerçevesi bir türbe görülür, türbe 734 H-1333 M tarihinde inşa edilmiştir. Burada Aydınoğullarından Mehmed Bin Aydın, Bahadır Bin Mehmed Bey, Umur Bey Bin Mehmed, İsa Bey Bin Mehmet yatmaktadırlar.³⁵¹ Türbe kare planlı olup büyük ölçüde devşirme malzeme ile yapılmıştır. Tavan, duvarlar, kubbe çini ve sırlı tuğlalarla süslenmiştir.³⁵² Evliya Çelebi kitabeyi ve tarihin yanlış kaydetmiştir. Günümüzde de mevcut olan kitabe şu şekildedir:

“Büniyet hâze’t-türbetü li’l-Emîr el-Kebîri’l-âlem el-adl el-Mücâhid el-Murâbit Ebu’l-hayrât es-Sultâni’l-guzât Mübârizü’d-devlet ve’d-dîn Mehemmed Şâh Bin Aydın nevverallâhu muzâca’ sani cemâziyelevvel li sene erba’ selasin ve seb’a mie” (734)

Kapıdan türbeye girildiğinde sırasıyla İsa Bey, Bahadır Bey, Mehmed Bey ve Umur Bey’in kabirleri görülür. Bu kabirlerin hiç birinde tarih yoktur, yazılarda sonradan yazılmıştır.³⁵³ Günümüzde İse Uzunçarşılı’nın eserinde bahsetmiş olduğu bu kabir kitabelerine rastlanamamaktadır.³⁵⁴

Sultan Şâh Türbesi: Evliya bu türbeden sadece Sultân Hânım Gülüm Medresesi sahasında defnedilmiştir diye bahseder.³⁵⁵ Hatuniye Kümbedi adı verilen

³⁵⁰ Seyahatname, s.93

³⁵¹ Uzunçarşılı, a.g.e, s.112

³⁵² Ünal, a.g.e, s.115-119

³⁵³ Uzunçarşılı, a.g.e, s.112

³⁵⁴ Akın, a.g.e, s.110; Ünal, a.g.e, s.115

³⁵⁵ Seyahatname, s.93

türbe Ulu Camii'nin güney tarafında yer almaktadır. Uzunçarşılı eserinde türbenin Sultan Şah tarafından yaptırılmış olan medrese bahçesi içerisinde olduğunu ve etrafında mezarlık bulunduğunu yazmaktadır.³⁵⁶Bugünkü Birgi'de türbenin her iki yanından yol geçmektedir.³⁵⁷Tahminimize göre yol çalışmaları buranın tarihi dokusunu tamamen bozmuştur.

Derviş Ağa Camii: “*Kargir bir bina olup kubbesi oldukça güzeldir. Kurşumlu cami yeni bina ve güzel bir ibadethanedir. Çarşı içinde olduğundan haremi yoktur. Lakin taşra sofaları, altı sütun üzerinde yükselen beş büyük kubbesi ve uzun bir de minaresi var. Kible kapısı üzerindeki tarih manzum bir şekilde şöyle tahrir olunmuştur*”³⁵⁸:

*Bu ma'bedi tâ haşre dek, ger hayr u şer a'mâlinâ
Makbûl-i dergâh âmeden tâk-ı büleml-i rûşenâ
Âkıl odur hayrât edüp makdûrunu sarf eyleye
Şâdi mekûn der rûz u şeb bâki değil dâr-i fenâ
Âlîde kisble câmi'i şâdân eden Dervîş Ağa
Bâğ-ı vücûdın sebzter, lütfula kıl yâ Rab tebâ
Dahi bunun emsâline vâsıl ede Bâri Hudâ
Her rûz du'adır mâcerâ bî-iştibâh subh u mesâ
Tûba bihişt âsâ demek lâyıkdürür bu câmi'e
Zârî begüft târîhini kâlû belâ hayrî'l-binâ*

Sene 1074

Camiyi inşa ettiren Derviş Ağa hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz, Derviş Ağa Camii 1074 H-1664 M tarihinde inşa edilmiştir. Birgi Deresi'nin batısında şehrin güney kesimindedir. Avlusu bir ihata duvarıyla çevrilidir. Evliya caminin çarşı içinde olmasından dolayı haremi olmadığını söyler demekki bu ihata duvarları XVII. yüzyılda mevcut değildi. Tek kubbeye örtülü olan cami kare planlıdır ve üç kubbeye örtülü bir son cemaat yeri bulunur. Ayrıca Evliya'nın

³⁵⁶Uzunçarşılı, a.g.e, s.114-115

³⁵⁷Ünal, a.g.e, s.115

³⁵⁸Seyahatname, s.93

bahsettiği taşra sofalarla bugünkü yapı örtüşmez.³⁵⁹ Evliya'nın verdiği kitabeyle camide bulunan kitabe arasında farklılıklar vardır.³⁶⁰

*Bu ma'bedi tâ haşre dek, ger hayr u şer a'mâlinâ
Makbûl-i dergâh âmeden tâk-ı bülend-i rûşenâ
Âkıl olan hayrât edüp makdûrunu sarf eyleye
Şâdi mekün der rûz u şeb bâki değil dâr-i fenâ
Âlî küşâde câmi'i bünyâd eden Dervîş Ağa
Bâğ-ı vücûdın sebzeter, lütfula kıl yâ Rabbenâ
Dahi bunun emsâline vâsıl ede Bâri Hudâ
Her rûz du'adır mâcerâ bî-iştibâh hamd u senâ
Tûba bihişt âsâ demek lâyıkdürür bu câmi'e
Zâdî begüft târîhini kâlû belâ hayrû'l-binâ*

Sene 1074

Sultân Hânım Gülüm Medresesi: “Caminin kibleşi önünde yolun karşı tarafında Sultân Hânım Gülüm hayratı olan medrese bulunur. Kendileri bu medrese sahası içerisine defnedilmiştir. Birgili Mehmed Efendi burada ilim tahsil etmiştir hatta hücrelerinde hala ders verilmektedir. Medresenin sahibi olan Hânım Gülüm hafız olup tefsir, hadis ilimleriyle uğraşmıştır, kendisi Aydın Bay neslinden gelmektedir”.³⁶¹

Birgi'nin Ulu Camii Mahallesi'nde Sultan Şah Medresesi adı ile bilinen büyük bir medrese vardır. Medresede şimdi evleri yanan Birgi ahalisinden bazıları oturuyor. Uzunçarşılı eserinde medrese ve türbenin bahçe içerisinde olduğunu yazmaktadır.³⁶² Günümüz Birgi'sinde bu esere rastlayamıyoruz ama Evliya'nın bahsettiği kadarıyla Sultan Şâh Türbesi'ne yakın bir yerde olmalıydı büyük ihtimalle yapının ya işlevi değişti ya da Uzunçarşılı'nın eseri gördüğü tarihlerden sonra yıkıldı.

³⁵⁹ Ünal, a.g.e, s.82-85

³⁶⁰ Ünal, a.g.e, s.90

³⁶¹ Seyahatname, s.93

³⁶² Uzunçarşılı, a.g.e, s.114-115

Sultan Şah Türbesi'nin her iki yanından yol geçmektedir.³⁶³ Belkide medrese bu yol çalışmaları sırasında tahrip edilmiş olabilir.

Derviş Ağa Medresesi: “*Derviş Ağa camisine bitişik, kargir büyük bir medresedir. Yetmiş aded hücresi olup hepsinin üstü kurşumla örtülüdür. Kapısı üzerinde ki tarih, sene*” 1078³⁶⁴

Evliya'nın bahsettiği yapı günümüzde Çukur Medrese adıyla da bilinir. Bir cami ve bir medreseden oluşan Derviş Ağa külliyesi'nin bir parçasıdır. Dernek Mahallesi Okul Sokakta bulunmaktadır.³⁶⁵ Önceden on iki odalı olarak yaptırılmış fakat Yunan işgali sırasında odaların bir kısmı yanmıştır.³⁶⁶ Yapının batı kanadında beş doğu kanadında iki hücre vardır.³⁶⁷ Evliya'nın yetmiş hücreden bahsetmesi abartılı gözükmemektedir. Ayrıca seyyahımız medresenin inşa tarihini de yanlış vermiştir. Günümüzde mevcut kitabe şu şekildedir:

*Yapdı bu Dar-ı Hadis'i Allah için
Sahibü'l-hayrat olan Derviş Ağa
Dediler tarih-i bina ve vakfını bilmek için
Bin altmış sekizde tamam oldu bina*

Bina 1068 H-1657-58 M tarihinde tamamlanmıştır.³⁶⁸

Kale Medresesi: “*Yukarı kalede Aydın Bayoğlu Medresesi ulemalar arasında dış medrese olarak anılır.*”³⁶⁹ Evliya'nın çok kısada olsa bilgi verdiği bu medrese günümüzde Kale Medresesi olarak bilinir. Kentin kuzeyinde İmam Birgivi Caddesi üzerinde doğu-batı yönünde uzanan şehir surlarına yaslanmaktadır. Bugünkü kalıntıların batısında yer alan öğrenci hücrelerinin bir bölümü yol çalışmaları sırasında yıkılmıştır. Medreseden günümüze üç öğrenci hücresi ve bunların doğusunda dikdörtgen planlı bir mekan vardır.³⁷⁰

³⁶³ Ünal, a.g.e, s.124

³⁶⁴ Seyahatname, s.93

³⁶⁵ Ünal, a.g.e, s.109

³⁶⁶ Uzunçarşılı, a.g.e, s.142

³⁶⁷ Ünal, a.g.e, s.109

³⁶⁸ Ünal, a.g.e, s.113

³⁶⁹ Seyahatname, s.93

³⁷⁰ Ünal, a.g.e, s.99

Seyyahımız ayrıca Birgi’de yedi sıbyan mektebi olduğunuda eklemektedir. Bu yapılar dışında Evliya Çelebi Birgi’de bulunan şu ziyaretgâhlardan da bahseder.

El-Mevlâ Birgili Mehmed Efendi: “Ünlü bir bilim adamıdır tefsir, hadis alanında cildlerce kitap yazmıştı. Bunlardan bazıları *Kitâb-ı Tarikat-i Muhammediyye* ve nahiv alanında *İmtihân-ı Ezkiyâ*, *Izhâr-ı Avâmil* adlı eserlerdir. Mezarlıkta ağaçlar arasına defnedilmiştir. Birgili Mehmed Efendi’nin hala halk arasında okunan *Birgili Risalesi* olarak bilinen bir risalesi vardır. Hatta bu risale okadar latif yazılmıştır ki hakkı batıldan ayırarak hakkı bulur ve kendi nefsinin bilir. Birde akaid ile ilgili risalesi vardır. Sultan Süleyman döneminde yaşamıştır. Kabrinde kubbe yada başka bir şey olmasını istememiştir. Sadece kabrinin başı ve ayağı ucunda ismi yazılı taşlar bulunur. Halktan biri gibi defnedilmiştir. Kendisi halk arasında Mehmed Çelebi olarak bilinir. Hatta Birgili mehmed Efendi’nin mezarı neresidir ? diye sorduğumda bilemediler. Mehmed Çelebi’yi mi sorarsınız diye cevap verdiler ve mezarını gösterdiler”.³⁷¹

El-Mevlâ Mehmed Bin Abdülkerim: “Birçok ilim alanında çeşitli risaleleri vardır. Birgili Mehmed Efendi’ye yakın bir yerde medfundur. Ayrıca *El-Mevlâ Yûnûszade Mustafa*’da buraya defnedilmiştir”.

Erenler Sultân Ziyâreti: “Birgi ve Bozdağ yaylası yolu üzerinde bulunan bir Bektaşî âsitânesidir. Buradan bakıldığında bütün şehrin her tarafı ve vadi görülmektedir.”

Evliya Çelebi Birgi ziyaretini tamamladıktan sonra ayan ve eşraftan *Koca Derviş Ağa*, *Serdar Fıçine Hasan Ağa*, *Monla Çelebi* ve *Solakzade* ile birlikte yiyecek ve içeceklerini alarak Bozdağ Yaylağına doğru yola çıkmıştır.

VI. Kuşadası Kazası

Evliya Çelebi harab hale gelmiş Bodrine Kalesi’nden yola çıkarak, bir saat batıya gidip kible yönüne döndükten sonra eski zamanlarda Ayasuluk’a su götüren

³⁷¹ *Seyahatname*, s.93-94

kemerleri seyrederek, üç saat daha bol mahsüllü köyler içinde yol alarak Kuşadası'na varmıştır.³⁷²

1. İdari Yapı

“Evliya Kuşadası'nın Kaptan Recep Paşa yönetiminde olduğunu, buranın Sığla Sancağı'nda Öküz Mehmed Paşa'nın müsellemden muaf evkafı olduğunu belirtir. Ayrıca yönetici olarak Voyvodası vardır, İkinci yönetici yüz yük akçeye mültezim olan Gümrük Emini'dir, üçüncü görevli yüz elli akçelik şerif Kadı'dır, dördüncü görevli Yeniçeri Serdarı, beşinci görevli ise emrinde yüz on asker bulunan Dizdar'dır. Kuşadası'nın Kethüdayeri yoktur.³⁷³ Şer'i mahkemenin Kapudan Paşa binasına bitişik olduğunu Evliya belirtir.”³⁷⁴

2. Fiziki Görünüm

a. Kale

Seyyahımızın belirttiğine göre kale Bağdat Fatihî Sultan IV. Murad tarafından inşa ettirilmiştir. Evliya kaleyle ilgili şu bilgileri vermeğe devam eder. *“Denize bakan, dört köşe kargir, taştan yapılmış ve oldukça hoş görünüşlü bir binadır. Güney tarafı yokuş yukarı kayalar üzerinde olduğundan sağlam bir yerdedir. Kale etrafında hendek yoktur, duvarının yüksekliği ise on beş arşından fazladır. Kalenin üç kapısı var, biri batıya bakan İskele Kapısı, diğeri kalenin kibleye bakan büyük kapısı olup bütün asker ve gümrük görevlileri burada bulunarak gelen geçenin mallarını kontrol ederler ve bir şey kaçırılırsa onların mallarına el koyarlar. Diğeri kapı ise kale içindeki hanın izbe bir köşesinde bulunan ve güneye açılan kapıdır.”* Evliya Çelebi, daha önce iç kale olarak inşa edilmiş ama daha sonra han şekline dönüştürülmüş bir yapıdan daha bahseder onun söylediğine göre; *“burası Öküz Mehmed Paşa hayratıdır. Sonradan kaleye eklenen bu yapı kale gibi burçlu, mazgallı, top ve tüfikle donatılmış olup sağlam bir kapıya sahiptir. Hanın damları ise baştanbaşa kaldırım taşıyla donatılmıştır. İç kale hanı olduğu için kuşatma*

³⁷² Seyahatname, s.76

³⁷³ Seyahatname, s.76

³⁷⁴ Seyahatname, s.76

*sırasında savaşmak için dam üzerinde mazgal delikleri de bulunur. İki kapısı olan bu hanın, kapılarının arasında ki mesafe kırk adımdır. Kapılarının biri batıya denize diğeri ise aşağı büyük kaleye bakar. Han içerisinde üst üste seksen ocak hücreler bulunur. Ortasında bir havuz ve tek katlı bir mescit vardır. Gümrük Emini, büyük zenginler ve tüccarlar bu han içerisinde otururlar”.*³⁷⁵

Kuşdası'nın etrafını kuşatan surların kuzeyde bulunan kapısı yıkılmış, güneydeki kalmıştır. Söke yolu üzerinde bulunan, şu anda polis karakolu olarak kullanılan kesme taştan yuvarlak kemerli kule Evliya Çelebi'de adı geçen kale kapılarından biridir. Karakolun kuzeyinde yine moloz taşından çokgen gövdeli bir de burç vardır.³⁷⁶

Öküz Mehmet Paşa tarafından iç kale olarak inşa ettirilmiş olan bu yapı Evliya'nın da söylediği gibi han olarak kullanılmıştır. Kitabesi olmadığından tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemekte 1612-1613 lerde yapıldığı tahmin edilmektedir. Osmanlı dönemi kervansaraylarında esas olan kare ya da kareye yakın dörtgen revaklı avlu şeması burada da uygulanmış, ancak burada iki katlı olarak yapılmıştır. Bina yapımında moloz taş, tuğla ve kesme taş kullanılmıştır yüksekliği 10 m'ye ulaşan duvarlar dendanlarla sonbulur. Cephelerde bir sıra sırlı sivri tuğla kemerli, dikdörtgen pencereler kullanılmıştır. Üst kata iki taş merdivenle çıkılır, her iki katta içlerinde birer ocak ve niş olan tonozla örtülü 28'er oda yer alır. Dış duvarlarda şehrin korsan saldırılarına karşı savunması amacıyla yapılmış top delikleri görülür. 1966'da baştanbaşa onarılmış bina günümüzde otel olarak kullanılmaktadır.³⁷⁷

Evliya aşağı kale içinde üç mahalle ve yüz seksen kiremit örtülü tek veçift katlı evler bulunduğunu, bütün sokakların baştanbaşa kaldırımlı ve temiz olduğunu söylemektedir. Ayrıca burada iki yüz dükkân, bir hamam, bir han, yedi çeşme, yedi mektep, bir medrese, bir cami ve birde Kaptan Paşa binası olduğunu ve bedesteninin olmadığını Seyyahımız eklemektedir.³⁷⁸

³⁷⁵ *Seyahatname*, s.77

³⁷⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, “Aydın”, s.1082

³⁷⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, “Aydın”, s.1083

³⁷⁸ *Seyahatname*, s.77

b. Mahalleler

Evliya kaleden varoşa çıkıldığında kalenin kible tarafı, güneyi keşişleme rüzgar tarafına yerleşmiş bağlı bahçeli, akar sulu, sağlam büyük binalardan oluşan mükemmel mahsullerle donatılmış bir şehir olarak Kuşadası'nı tarif etmektedir. Burasının tamamı dokuz mahalle ve dokuz mihraptan oluştuğunu gezginimiz belirtir.³⁷⁹

c. Dini ve Sivil Yapılar

Evliya Kuşadası'nın dokuz mihrap olduğunu belirtir. Onun söylediğine göre bunlardan dördü cami diğerleri ise mescittir.

Kapudan Paşa Camii: Evliya bu cami cemaatinin oldukça çok olduğunu söyler ve burayı kargir minareli, büyük kubbesi kurşun ile kaplanmış mamur bir cami olarak tanımlar. Hareminin dört tarafının medrese hücreleri ile çevrelendiğini de ekler.³⁸⁰

Kuşadası'nın en abidevi yapılarından olan bu camii, Öküz Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Plan ve yapı biçimi bakımından Aydın ve çevresindeki camilere benzer son cemaat yeri ise 1830'da yapılan onarımdan sonra eklenmiştir.³⁸¹

Hanımıyye Camii: *“Kale varoş kapısında büyük yol üzerinde Hanımıyye Camii yer alır diğer camilerden daha güzeldir. Kapısı üzerinde bulunan kitabe şöyledir”:*

Hz. Hacı Hadice Hanım-ı âli nüvaz

Ma'bedü'l-ibade bünyâd eyleyip câ-yi me'az

Hasbeten lilâh yaptı Barek'allah zadiya

Ârifane oku tarih pak kılup beş vakt namaz

Sene 1068³⁸²

Hanım Camii olarak bilinen bu yapı kesme taştan kare planlı olarak inşa edilmiştir. Üzeri bir kubbe ile örtülü caminin her iki yüzünde iki kat halinde

³⁷⁹ *Seyahatname*, s.77

³⁸⁰ *Seyahatname*, s.77

³⁸¹ *Yurt Ansiklopedisi*, “Aydın”, s.1082

³⁸² *Seyahatname*, s.77

pencereler vardır. Caminin içi, mihrabı ve minberi oldukça sadedir. Son cemaat yeri ise sonradan eklenmiştir.³⁸³

Kadı Camii: Evliya bu camiinin kargir minareli ve süslü bir camii olduğunu belirtir. İbrahim Ağa Camii olarak ta bilinen bu yapının tam olarak ne zaman yapıldığı belli değildir. Kare planlı olup düz ahşap tavanlıdır. Minberi sade fakat oldukça gösterişlidir. Altıgen taş kaideli minaresi tek şerefelidir.³⁸⁴

Seyyahımıza göre bu dört camii dışında kalanlar ise mescittir. Aşağı kale önünde kırmızı kiremitli hanlar bulunduğunu, burada bulunan birkaç çeşmenin suyunun ise Ayasluk yolundaki kemerlerden getirildiğini Evliya söyler, nitekim su şehre yakın yerlerde yollar yapılarak buraya getirilmiştir. Şehrin suyu ise Evliya Çelebi'nin söylediğine göre oldukça lezzetlidir.³⁸⁵

Evliya'nın Kuşadası'nda belirttiği diğer bir yapıda Liman içerisinde bulunan küçük bir ada üzerindeki Kale'dir. Ayrıca bu adaya birkaç yüz bin kuş gelip kondukları için buraya Kuşadası dendiğini seyyahımız söyler. Burada ki Kale bir yalçın kaya üzerinde yuvarlak görünümlü küçük bir kale olmasına rağmen limanın dört bir yanına hâkim ileri bir kaledir. Tamamı yüz adımdır, dizdarı, kırk askeri, on pare balyemez topu bulunur. Her gece diğer kaleden buraya on adet tüfek kuşanmış askerin takviye olarak gönderildiğini Evliya bize iletmektedir.³⁸⁶

Güvercin Adası üzerinde bulunan bu kale şehrin savunulması amacıyla ileri bir karakol olarak yapılmıştır. 2,5 m yüksekliğindeki surlar adayı çepeçevre sarar. Surlar üzerinde yer yer top ve tüfek delikleri açılmıştır. Kalenin şehre bakan yönünde biri silindirik diğeri altıgen iki kule arasında yuvarlak kemerli tek kapısı vardır. Kalenin ortasında bulunan kare biçimindeki büyük kule aynı zamanda depo olarak kullanılmıştır. Güney yönünde sivri kemerli sade bir kapı ile girilen kulenin merdivenle çıkılan ikinci katında, dört yana top ve tüfek delikleri açılmıştır. Tamamen moloz taştan yapılmış olan kale sağlam durumdadır. Kuşadası İskelesi

³⁸³ *Yurt Ansiklopedisi*, "Aydın", s.1083

³⁸⁴ *Yurt Ansiklopedisi*, "Aydın", s.1082

³⁸⁵ *Seyahatname*, s.77

³⁸⁶ *Seyahatname*, s.77

yapılırken ada dalgakıran ve yol ile kıyıya bağlanmıştır. Bugün adanın bahçesi ve kule gece kulübü olarak kullanılmaktadır.³⁸⁷

Evliya Çelebi, Kuşadası'na ilişkin bu izlenimlerini aktardıktan sonra vilayet ayanından Bostancızadeler Mehmed Çelebi ve Mustafa Çelebi, Dizdar Ağa ve Mütevellî İbrahim Çavuş, Çanakçızade ve Boşnak Hasan Beşe, Mustafa Bey, Emin Ağa, Serdar Fazlı Beşe³⁸⁸ ve diğer bütün dostlarla vedalaştıktan sonra tüfek kuşanmış yirmi adet asker ile Kuşadası'ndan kible tarafına taşlık yollardan geçerek Çömlekçi Karyesine ulaşmıştır.³⁸⁹

V. Diğer Yerleşim Birimleri

Evliya Çelebi Aydın'dan sonra önce batı tarafına bir saat sonra kuzeye doğru altı saat yolculuktan sonra Sire Yaylağına ulaşmıştır. Buradaki izlenimlerini şu şekilde ifade eder. *“Buraya çıkıp yüklerimizi yıkıp çimenlik yerlere atlarımızı salıp, yemekler yiyip sular içip sarhoş olduk. Burada önceki padişahların kasırları ve evlerinin temelleri var. Beşer altışar ay burada kalırlarmış. Çiçeklerin kokusundan insan hayat bulur. Buradan bakıldığında Tire sahrası bu tepenin kuzeyindedir. Tire şehri hayal meyal görünür.”*³⁹⁰

*“Bu mahalden kuzey tarafa bir saat yokuş aşağı gidip soğuk sular içerek Balpınarı Yaylağına ulaştık. Süleyman Han Rodos fethinden gelip burada konaklamış, kırk gün zevk ve sefa etmiştir. Buradaki sudan içtiği zaman “Badellahu Bal Bınarı” diye söylediğinde daha sonra Balpınarı adıyla şöhret bulmuştur.*³⁹¹ *Bu mesire yerinde üç çeşme vardır. Onlardan biri Şekerpınarı, diğeri Aynu'l-hayat pınarı, diğeri de Mürde Hayat pınarı diye adlandırılmıştır. Burada Süleyman Han tarafından yaptırılan bir külliye bulunmaktadır.*³⁹² *Süleyman Han tarafından Tire*

³⁸⁷ *Yurt Ansiklopedisi*, “Aydın”, s.1082-1083

³⁸⁸ Türk Aşiretlerinin bazılarında büyük evlat hakkında kullanılır bir tabirdir. Daha sonra bu unvan paşa şekline bürünmüştür. Yeniçeriler hakkında da kullanılırdı. Pakalın, *a.g.e.*, s.211

³⁸⁹ *Seyahatname*, s.77

³⁹⁰ *Seyahatname*, s.85

³⁹¹ *Seyahatname*, s.84

³⁹² *Seyahatname*, s.84

ayan ve eşrafına hatt-ı şerif verilmiş, “Her sene Nevruz-ı Harzemşahi’de cümle vilayet ayanı bu Balpınarına gelip üç ay hayme vü hergâhlarıyla gelsinler ve hücrelerde meks edip ayş u işret etsinler.” Diye destur-ı şahî sadır olup ruhsat verilmiştir. Bütün halk burada toplanarak bu mesire yerinde Süleyman Han’a dualar ederek ruhunu yadederler.”³⁹³ Evliya Çelebi, *Balpınarı Yaylağında iki gün kalarak burada çadır kurup zevk eylediğini belirtmektedir. “Bir büyük çınarın gövdesine nevreğân ile Karahisari tarzı celi hat ile oydu ki bu ağaç durdukça inşallah bu yazıya bir şey olmaz” diye burada bir iz bıraktığını da bizlere iletmektedir.*³⁹⁴

Evliya Kuşadası’ndan ayrıldıktan sonra kible tarafına yol alarak taşlık yollar ve köylerden geçerek Çömlekçi Karyesine ulaşmıştır. Seyyahımızın belirttiğine göre Üç yüz kiremit örtülü ev, yüz elli çömlekçi dükkânı, bir camii, bir hamamı olan bağlı bahçeli zeamet köyüdür. Ayrıca Rum ve Frengistana Kuşadası’ndan giden bal, yağ, pekmez testilerinin burada işlendiğini Evliya bizlere söylemektedir.³⁹⁵

Çömlekçi Köyünden geçen Evliya yedi saat yolculuktan sonra **Balat Kalesi**’ne ulaşmıştır. Balat kelimesi Latince veya Grekçe “palantium”dan türemiş bir kelime olup “düzlük, taş döşeli zemin, taş yol, kaldırım, kaldırım taşı” anlamında Arapçayada geçmiştir. Kelime, Medine’de Mescid’i Nebevi ile çarşı arasındaki taş kaldırımlı düzlük alan için kullanıldığı gibi Suriye, Filistin, Anadolu, İspanya’da pek çok yer bu adla kullanılmıştır. Anadolu’da özellikle batı bölgelerinde bu adı taşıyan birçok yer bulunmaktadır. Aydın ilinin Söke Kazasına bağlı Akköy nahiyesinin bir köyü olan Balat Büyük menderes nehrinin ağzı yakınında, vadinin güney kıyısında denize 9 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Balat köyü tarihin eski çağlarında Ege kıyılarının en işlek ticaret limanlarından biridir. Milet’in harabeleri üzerinde kurulmuştur. Sahil hattı Büyük menderes nehrinin getirdiği kum ve çamurla dolmuş ve değişikliğe uğramıştır. Sahil hattının milattan beş asır kadar evvel bugünkü kıyıdan 20km. içeride olduğu tahmin edilmektedir. Ortaçağda Balat, Ayasuluğ şehri ile birlikte Anadolu’dan getirilen her türlü mahsulatın adalara, Mısır’a ve İtalyan limanlarına sevk edildiği ticari bir mevki olarak tanınıyordu. Balat Garp eserlerinde

³⁹³ *Seyahatname*, s.85

³⁹⁴ *Seyahatname*, s.85

³⁹⁵ *Seyahatname*, s.77

Palatiya ismi ile geçmektedir. II. Bâyezid döneminde yapılan tahrirde Menteşe Sancağının kazaları içinde geçmemektedir. 1530 yılında Balat Kazası toprak idaresi bakımından has(Hassaha-i Padişah-ı Âlem-penâh, Hassaha-i Mahmud Çelebi Defterdâr-ı Hizâne-i Âmire), tımar(Tımarha-i Zuamâ ve Merdân, Tımarha-i Bazdarân) ve Evkaf olmak üzere 3'e bölünmüş ve kazaya tabii olarak 87 köy, 5 cemaat, 1 nefsi-i şehir, 8 mezra', 18 mahalle kaydedilmiştir³⁹⁶. Balat merkeze 1'i gebran olmak üzere 18 mahalle kaydedilmiştir. Bu mahalleler şunlardır. Câmi'-i İbrahim Bey, Helva-yı, Kayalu, Hacı İshak, Mescid-i Lala, Mescid-i Kazancıyan, Göçü, Hacı Mahmud, Şeyhler, Karyecik, Mescid-i Kızıl Ali, Zâviye-i Ahmed Gazi, Mescid-i Hüsameddin, Mürgabi, Mescid-i Merinlü, Çerçi Ömer, Subaşı, Mahalle-i Gebran³⁹⁷. 1571 yılında Balat kıyıdaki Eskihsarın yıkılması neticesinde düşman gemilerinin hücumuna uğramış ve ahali dağılmıştır. Balat bu tarihten sonra idari bir değişikliğe uğramış ve Menteşe Sancağı'ndan ayrılarak yeni oluşturulan Sığıla Sancağı'na bağlanmıştır. 1583 yılında Balat muhtemelen kalesinin de tamiriyle yeniden toparlanmış ve nüfusu yaklaşık 3000'e yükselmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren korsan baskınları ve bataklıkların genişleyip sıtma hastalığının yayılması sonucu bir ticaret merkezi olma özelliğini de kaybetmiştir³⁹⁸.

Balat hakkında Evliya'nın ifadeleri ise şu şekildedir. "Balat Kalesi'nin sene... tarihinde Kaydefa adında bir hükümdarın tahtı ve binası olduğunu, daha sonra ise ...tarihinde Rum Kafirlerinin elinden Aydın Bey oğlu İsa Bey Ümerasından Emir Polad fethettiği için buraya Polad Kalesi denildiğini Evliya Çelebi belirtir. Seyyahımız bir ara kalenin Ceneviz idaresine girdiğini dolayısıyla kale duvarlarında Ceneviz işaretlerine rastladığını belirtir. Milas, Ayasluk ve Balat'ın fetihten sonra canlandığını belirten Evliya Balat'ın tıpkı Ayasluk gibi Mısır'a zahire vermediği için bedduaya uğradığını ve harap olduğunu ve buranın harabelerini yazılsa bir büyük kitap olacağını anlatır"³⁹⁹.

³⁹⁶ BOA-TD-166, s. 506-516.

³⁹⁷ BOA-TD-166, s. 506.

³⁹⁸ Emecen, "Balat", *D.İ.A.*, V, s.6.

³⁹⁹ *Seyahatname*, s.78

Evliya'ya göre şehir “*Sığla Paşası'nın hassı olup, Voyvodası hâkimdir. Yüz elli akçelik kazdır. Nahiyesi yetmiş pare köydür fakat kadısı, kethüdayeri, yeniçeri serdari, Söke Kasabasında oturmaktadırlar.*”⁴⁰⁰ Bunun ardından Balat Kalesi'nin Menderes Nehri'nin denize döküldüğü yere bir top atımı uzaklıkta terk edilmiş büyük bir Kale olduğunu, burçlarının ve duvarlarının sağlan olduğunu da söyler. Balat'a ilişkin bilgilere devam eden Evliya burada iki yüz kadar toprak örtülü ev ve bir han olduğunu imaret, medrese, hamam, çeşme ve bedesteni olmsdığını söyler. Şehir içinde eski imaretlerden sadece bir camii kalmış olduğunu bu caminin eski ama şirin bir camii olup Ayasuluk'taki camii kadar büyük olmasada geri kalan bölümlerinin ona benzediğini Evliya belirtir. Bağları ve bahçeleri terk edilmiş suyu ve havasının iyi olmadığını, hayvanlarını bile sanki sıtma tutmuş gibi hiçbirinin sesinin neşeli çıkmadığını, halkının dahi kendinden bezmiş ve sarı benizli olduğunu Seyyahımız anlatmaktadır.⁴⁰¹

Balat'tan silahlı yardımcılar alan Seyyahımız doğuya doğru yol alarak **Çerçini Kasabasına** ulaşmıştır. Bu yolu ne kadar sürede aldığını belirtmemiştir. Çerçini hakkında verdiği bilgilere gelince buranın Sığla Sancağı'nda Balat Nahiyesi'nin hassı olduğu, serdari ve kethüdayerinin olmadığını ifade eder. Buranın iki yüz Türk haneli mahsuldar bir kasaba olarak niteler, ayrıca bir camisi ve bir hanı olmakla beraber evsaki, imareti ve hamamının olmadığını, bağı bahçesi çoktur diye Çerçini Kasabası'na ilişkin verdiği bilgileri tamamlar.⁴⁰²

Evliya Çelebi Balat Kasabasının ardından ayrılıp kible tarafına Menderes Nehri boyunca güzel köyler içerisinden geçerek beş saat sonra **Mandalıyat Kasabasına** ulaşmıştır. Bu kasaba hakkında ilk olarak Evliya genel görünüş olarak Şehrin düz bir yerde kurulduğunu, bağ ve bahçeli, han, mescit, camii, hamam, sıbyan mektebinin bulunduğunu suyunun ve havasının çok güzel olduğunu söyler. Kasabanın ismini ise şöyle hikâye eder: “*Kudat Efendiler mabeyninde bu efendi kaza-yı mandalı yemiştir, ondan ma'zul olmuştur. Diye latife edip günden güne bu darbu mesel kalmıştır.*” Seyyahımız kasabanın Sığla'ya bağlı hass ve yüz elli akçe

⁴⁰⁰ *Seyahatname*, s.78

⁴⁰¹ *Seyahatname*, s.78

⁴⁰² *Seyahatname*, s.78

kaza olduğunu, kethüdayerinin olmadığını söyler. Ama serdarı ve ayanının olduğunu da eklemektedir.⁴⁰³ Bu kasabadan ayrılan Evliya Çelebi Milas Şehrine dört saatlik mesafede iken harami korkusundan yolunu değiştirerek doğuya gider ve altı saat sonra Söke'ye ulaşır.⁴⁰⁴

Evliya Alaman Boğazı adı verilen geçidi haramilerle çarpışarak sekiz saatin ardından geçtikten sonra, Dalyan Ovası adı verilen yerde mola vermiş ve Menderes Nehri kenarından yola koyularak üç saatlik yolculuğun ardından Menderes üzerindeki taş köprüyü geçip **Ayasluk**'a ulaşmıştır.⁴⁰⁵ Ayasuluğ, Batı Anadolu'da Küçük Menderes nehrinin denize dökülmeden önce geçtiği ovanın güney doğu kenarı yakınında bulunan ve düz ova zemini üzerinde ada gibi yükselen bir tepenin yamaçlarına yerleşmiş sahilden 9 km. kadar içeride bulunmaktadır.⁴⁰⁶ Eskiçağların meşhur Efes şehri de burada kurulmuştur. Fakat o dönemde burası deniz kıyısında yer alıyordu zamanla Küçük Menderes'in getirdiği alüvyonlarla sığ körfezin dolması sonucu şehir daha batıda şimdiki harabelerin bulunduğu yere taşınmıştır.⁴⁰⁷ İbn-i Batuta Seyahatnamesinde Ayasuluğ'un Rumlar katında kutsal, eski ve büyük bir şehir olduğunu belirtmiştir. Burada iri kesme taşlarla inşa edilmiş büyük bir kilise olduğunu yazmıştır. Bu kiliseyi ziyaret etmek amacıyla Müslüman fethinden önce dört bir yandan ziyaretçilerin geldiğini fetihten sonra buranın Cuma mescidi yapıldığını kaydetmiştir. Ayrıca güzellik ve sanat bakımından dünyada örneği bulunmayan Ulu Câmî'den de bahsetmektedir. Ayasuluğ şehrinin hakiminin Aydınoğlu Sultan Mehmed'in oğlu Hızır Bey⁴⁰⁸ olduğunu belirtmiştir⁴⁰⁹ 1390 senesinde ilk defa Osmanlı hakimiyetine giren şehir, Ankara Savaşı'nın ardından beylik sahalarının eski beyliklere teslim edilmesi sırasında tekrar Aydınoğullarına verilir. 1424 senesinde ise kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girer.⁴¹⁰ XV. yüzyılda

⁴⁰³ *Seyahatname*, s.79

⁴⁰⁴ *Seyahatname*, s.79

⁴⁰⁵ *Seyahatname*, s.73

⁴⁰⁶ Darkot, "Ayasuluğ", *İA.,II*, s. 56

⁴⁰⁷ Emecen, "Ayasuluğ", *DİA., IV*, s.225-226

⁴⁰⁸ Hızır Bey hakkında bkz. İ.Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.109-110

⁴⁰⁹ İbn-i Batuta (Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed et-Tanci), *a.g.e.*, s.36-37

⁴¹⁰ Darkot, "Ayasluğ", s.56; Emecen, "Ayasluğ", s.225

şehrin nüfusu giderek artmıştır ve şehir 18 mahalleye kadar yükselmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren İzmir'in gittikçe gelişmesi ve sahilde Kuşadası'nın Ayasuluğ'a ait mahalli faaliyeti kendine çekmesi, bu kadim şehri git gide gerilettiler ve burası sıtmalık bir muhit içinde, tedricen bir köy haline geldi.⁴¹¹

İlk olarak Seyyahımız buranın tarihçesi hakkında bilgiler verir. Buranın Cihan hakimi Cemşid adındaki bir hükümdar tarafından kurulduğunu, daha sonra ise Cemşid'in neslinden Aya Sulya adındaki bir Rum Kralının elinden (...) tarihinde Aydın Bey Oğlu İsa'nın fethettiğini, onun elinden ise Osmanlı hükümdarı Yıldırım Han eline Timurtaş Paşa marifetiyle girdiğini söylemektedir. Evliya'nın verdiği bilgiye göre Ayasluk Sığla Sancağı hükümdarlığıdır, yüz elli akçe şerif kazadır. Kethüdayeri, serdarı, dizdarı ve kırk adet askeri vardır. Ayanı yada eşrafı olmadığını söyleyen Evliya burada fukaranın çok olduğunu da söylemektedir.⁴¹²

Ayasuluk Kalesi'nin büyük bir ovaya hakim olan sivri ve mavi bir kaya üzerinde yuvarlak görünümlü ve oldukça sağlam olup etrafının bin üç yüz adım olduğunu Evliya belirtmektedir. Yalçın bir kaya üzerinde olduğundan etrafında hendeği olmayan kalenin toplam kırk kuleden oluştuğunu Seyyahımız söylemektedir. Kalenin güneye bakan iki kat demirden yapılmış kapısı bulunduğunu ve kale içinde yirmi toprak örtülü evleri ve bir mescidi bulunduğunu, sokaklarının ise kaya kaldırımları ile döşeli olduğunu Evliya eklemektedir. Bu kaleden taşraya çıkıldığında bir kat daha kale bulunduğunu ve burada imaretten başka bir şey olmadığını söyleyen Evliya Çelebi bu dış kale ile ilgili şu bilgileri vermeğe devam eder. “*Burada baştanbaşaya viran olmuş harap binalar vardır. Bu kalenin kibleye bakan kapısı üzerinde hayali tasvirler bulunan kemerli insanı hayran bırakan eski bir eserdir. Bu kapının benzeri Atina Kalesi'nin kapısıdır. Bu kapıdan aşağıya doğru inildiğinde o kadar çok eser var ki bunları anlatmaya insan dili yetmez. Bu binaların kalıntıları arasında üç yüz hamam, yedi bedesten, yedi yüz kargir bina han, yirmi bin dükkân, üç bin mescit, seki yüz camii, yetmiş imaret, üç bin çeşme, bin beş yüz sıbyan mektebi ve yüz bin büyük saray görülmektedir. Şehrin kuzeyinde gökyüzüne yükselen*

⁴¹¹ Darkot, “Ayasluğ”, s.56; Emecen, “Ayasluğ”, s.225

⁴¹² Seyyahname, s.73

sütunlar, taklar, revaklar, su kemerleri bulunur bunları bugün dahi hiçbir padişahın yaptırmaya gücü yetmez. Bu eserlerin hepsi beyaz mermerden yapılmış olup harabelerin içinde tıpkı Ayasofya sütunları büyüklüğünde sütunlar bulunmaktadır.”⁴¹³ Evliya Ayasuluk’un harap olmasının sebebinde şu şekilde hikâye etmektedir. “*Sene (...) tarihinde Mısır’da öyle bir kutluk olur ki insanlar birbirlerini yeme noktasına gelirler. Bir gemi ile yüz bin adam malları ile buraya gelip zahire almak isterler ama şehir halkı bir hardal tanesi büyüklüğünde bile hiçbir şey vermezler ve gelenleri boş bir şekilde geri çevirirler. Bunun üzerine adamlar: Şehriniz harap olsun bir lokma ekmeğe muhtaç olasınız diye beddua ettikten sonra Mısır’a varıp buranın hakimine şikayette bulunurlar. Derhal iki yüz bin adam bir araya gelip baş açıp Ayasuluk’un harap olması için beddua ederler. Bugün dahi Mısır’da hala yedi şehrin harap olması için En’am-ı şerif okunmaktadır. Bunlardan biride Ayasuluk’tur. Bu beddualar ardından Ayasuluk halkı fakirleşmiş ambarlarındaki zahireleri çürümüş, tuzları sulanıp erimiştir.*” Evliya yinede şehir içinde yatan evliyaların hürmetine yüz kadar toprak örtülü ev, yirmi dükkân, bir mescid, bir hamam ve bir hanı bulunduğunu, Çarşı içinde meydan ortasında bir ulu çınarın dibinde temmuzda bile buz gibi suyu olan bir kuyusu olduğunu yer yer evlerinin önünde bahçeleri vardır diye şehrin fiziki durumu hakkında bilgi verir.⁴¹⁴

Evliya **Söke**’yi, Söke Dağı burnundan başlayıp Menderes Nehri kenarında doğu tarafı Eyne Ovasından Güzelhisar’a varıncaya kadar uzayan şirince bir kasaba olduğunu bizlere ifade etmektedir. Buraya ilişkin bilgilere Seyyah şöyle devam eder. “*Doğu tarafında Eyneâbad Kazası vardır.*” Seyyahımız buranın idari durumu ile ilgili bilgiler vermektedir. “*Ayasuluk topraklarında Cezayir Eyaleti’nde Sığla Paşası’nın tahtıdır. Sığla bir ada olduğu için Paşa ve Kaymakamı burada sakindirler. Burada Paşaya mahsus bir saray bulunur. Paşanın Padişah tarafından verilen hassı 800 akçedir. İki pare kadirga ile Paşası, Kaptan Paşa ile denizde sefere katılır. Alaybeyisi, Çeribaşısı ve sancağında 600 tımar erbabı, 26 serbest gedikli zeamet sahibi vardır. Kanuna göre bütün tımar erbabı askerleri ile tam teçhizatlı 2000 kişi olup mirlivalarının sancağı altında sefere katılırlar. Yüz elli akçe kazadır,*

⁴¹³ Seyahatname, s.73

⁴¹⁴ Seyahatname, s.73-74

nahiyesi kırk parça kuradır. Keyhüdayeri, serdari ve ayarı vardır, müftüsü ve naibi yoktur. Paşası devamlı denizde gezer, kaymakamı 40000 kuruş tahsil eder. Sığıla Paşası'na bağlı kazalar is şunlardır. İzmir, Karaburun Abad, Urla, Çeşme, Sığacık, Sivrihisar, Eyeneabad, Cuma Abad, Kızılhisar, Ayasuluk, Kuşadası, Balat ve Söke'dir. Evliya bütün kazaların bunlar olduğunu ama nahiyelerinin çok ve mahsulü bol ve bereketli bir yer olduğunu söyler.”⁴¹⁵

VI. Gündelik Hayat

Evliya Çelebi Aydın Vilayeti'nin toplum hayatından çeşitli kesitler sunar. Bunlardan Helvacılar Çarşısı'nda ki helvacılar hakkında şu bilgileri verir. “Bütün Anadolu seyyahları Arap ve Acem içinde Güzelhisarın helvacıyan civanları ünlüdür. Zira Pirleri Ömer Helvayı hayır dua etmişlerdir ki “Tatlı, ballı, şekerli, yağlı ve laubali söyleşin” buyurmuşlardır. Helvacılar, temiz elbiseler giyip bellerine ibrişim Tire peştemalları bağlarlar. Gelen geçen müşteriye hizmet edip peşkir, leğen, ibrik, mümessek sabun verip müşterilerin ellerini temizlerler. Eller temizlendikten sonra helvacılar gelip sorarlar. “Kasd buyurun ne mertebe tatlı, ballı her zaman şekerli şenli olalım Ve ter zülbiyet hulviyet yiyelim derler.”

“Helva almak isteyen dahi gönlündekini söyledikten sonra, nola deyip isteyi üzerine tabak tabak kağıtlar içine koyup sarı zincirli ve sarı kefeli teraziler içine koyup, beyaz siniler içinde huzura getirirler ki her biri taze helvalardır ki insanın ağzında erir. Ama her helvası dünyaya değer. Ama aşk olsun kuyruk yağıyla perverde olmuş beyaz halka çinisinde gözüm kaldı zira gayet leziz halka çinidir.”⁴¹⁶ “Tatlı sevmek imandandır” hadisiyle helva delisi olmuşlardır.⁴¹⁷ Hemen bir parça ekmek ile bir parçalık helva ile tatlı ve ballı yiyip helvacı civanları yüzüne acı acı bakarak tebessüm ederler. Özellikle Cuma günleri bütün halk Cumadan sonra helvacı dükkânlarına gidip helvalar getirtip ziyafet ederler. Burada helvacı

⁴¹⁵ Seyahatname, s.79

⁴¹⁶ Seyahatname, s.82

⁴¹⁷ Seyahatname, s.83

*dükkânlarında helva yemek ayıp değildir. Zira buranın helvacıları başka yerlerdeki gibi pis değildir.*⁴¹⁸

Aydın'da halkın vakit geçirdiği diğer önemli alanlardan biri kahvehanelerdir. Evliye Çelebi'nin ifadesine göre “*kırk adet tezyin edilmiş mükellef bağlı bahçeli, gül bahçeli, çeşmeli, havuzlu ve şadırvanlı, nakışlı tavanlı, taraçalı kahveleri vardır. Zarif yerler olup hanende ve sazende, çalgılar, rakkase, şair, kıssahanlar ile dopdolu kahvelerdir.*⁴¹⁹ *Her esnaf gurubunun, her topluluğun kendisine ait ve devam ettikleri kahvehaneleri vardır.*⁴²⁰ *Mevlevihaneler kahvesi ulema, şuara, fusaha ve bülega yeridir. Bağ Kahvesi askerindir, Hacı Kahvesi tüccarındır, Paşa Kahvesi halkındır.*⁴²¹ *Her akşam kahveler ağzına kadar dolar. Birbirleri ile can sohbeti ederler. Her kahve bağında limon, turunç kokusundan sohbet edenlerin dimağı hoş olur. Bu kahve civanları dahi, helvacı civanları gibidir.*⁴²² *Bedesten civanları dahi meşhurdur. Ahi Evren yani tabakhane dükkânlarının yiğit pehlivanları başka diyarda yoktur. Gayet güzel görünüşlü, yapılı yiğitlerdir. Akranları, Edirne'de ya da Karahisar-ı Sahib'de ola.*⁴²³ *Şehir halkı gayet garip dostudurlar. Zengin tüccarlardır, gelen geçene ve gariplere nimetleri gayet boldur.*⁴²⁴

Evliya Çelebi, her sene Tire halkının Nevruz zamanı Balpınarı Yaylağına gelerek burada Süleyman Han'ın yaptırdığı külliye hücrelerinde kalarak Nevruzu kutladıklarını belirtmektedir. Bu iznin onlara Süleyman Han tarafından hatt-ı şerifle verildiğini de eklemektedir.⁴²⁵ Seyyahımız buradaki halkın genel görünüşü hakkında şu bilgileri ekler. “*Bütün halk çuha feracer, serhaddi elbise giyerler. Fukaraları pamuk bezinden kaftan giyer. Genç civan yiğitler Cezayirli elbisesi giyip başlarında kırmızı fes, bellerinde pala bıçak ellerinde balta nacaklı şehbaz yiğitlerdir. Boyanmış*

⁴¹⁸ *Seyahatname*, s.83

⁴¹⁹ *Seyahatname*, s.83

⁴²⁰ *Seyahatname*, s.83

⁴²¹ *Seyahatname*, s.83

⁴²² *Seyahatname*, s.83

⁴²³ *Seyahatname*, s.83

⁴²⁴ *Seyahatname*, s.84

⁴²⁵ *Seyahatname*, s.85

mavi dimi dizlik giyerler.⁴²⁶ Halkı gayet zevk ehlidir. Neşeli olduklarından tenleri kızıl renktedir. Hanımlar baştanbaşa muhayyer ve saf ferace giyerler. Bir çeşidi de baştanbaşa beyaz çarşaf örterler. Gayet ırzına düşkün, edepli hareket ederler. Sebebi de bu şehrin dördüncü iklimden olmasındandır”⁴²⁷.

Evliya Çelebi, Aydın’da edindiği arkadaş ve dostlarının, şehrin ayanlarının isimlerinden de bahsetmektedir. *Mustafa Paşazade, Şems Paşazade, Boyacızade Efendi, Serdar Hasan Ağa, Mumcu Hüseyin Ağa, Şair Salih Çelebi, Zamiri Çelebi, Mevlevihane Şeyhi Çelebi.*⁴²⁸

Evliya Tire halkının hamam geleneğinden ise şöyle bahseder. *“Tire’de hamamlar içinde kadınların ve erkeklerin toplandığı yerler Peri Hamamı ve Yalınayak Hamamlarıdır. Suyu ve havası gayet latif olan sevenin ve sevilenin bulunduğu yerlerdir. Bunların büyük birer havuzu vardır.⁴²⁹ Bütün hanımlar bu hamamlarda aşıkları ile doğrudan doğruya peştemalsiz birbirlerine sarılıp daha sonra gusl ederler. Bir kimsede bu gusle mani olmaz. “Zira İmam Şafi kavli üzere arşen fe aşr bir havz-ı pâkdir nâ pâki pak eder.” Bütün dellakları pençe-i afitab-ı mehtab dilberanlardır.”⁴³⁰ Seyyahın Tire halkının genel görünüşü ve giyim kuşamı hakkında ki görüşleri ise şöyledir. “Tire Şehri’nin havasının güzelliğinden seveni ve sevileni çoktur. Tebekâni elması yanaklı, kiraz dudaklı, güzel görünüşlüdürler. Sakin konuşup kelimeleri uzundur. Dişleri inci gibi, marali, gazali gözlü, şirin sözlü münevver yüzlüdürler. Melek görünüşlü, güler yüzlü, garip dostudurlar. Çoğu namuslu tüccarlardır. Askeri tayfası, uleması ve ağniyası çoktur.⁴³¹ Bütün Tire ahalisi çuha ferace ve kontuş giyerler. Durumu iyi olmayanlar muhayyer ve Tire alacası giyerler. Bayanları ferace ve beyaz çarizar bürünürler.⁴³² Tire halkının tükettiği öneli yiyecekler ise şunlardır. Ter gömlek üzümü, beyaz ekmeği, Tennur kirdesi, kebabı,*

⁴²⁶ Seyahatname, s.84

⁴²⁷ Seyahatname, s.84

⁴²⁸ Seyahatname, s.80

⁴²⁹ Seyahatname, s.88

⁴³⁰ Seyahatname, s.88

⁴³¹ Seyahatname, s.88

⁴³² Seyahatname, s.88

buzlu vişne hoşafı, beyaz kirazı, başka yerde yoktur. Kestanesi, çöreği, tavuk böreği yiyenin sağlam olur yüreği”.⁴³³

Evliya Çelebi Halkın vakit geçirdiği önemli yerlerden biri, Süleyman Han namazgâhı olduğunu, Balpınarı’ndaki bu yerin dostların buluşma yeri olduğu, anlatılanlar abartılı olmadığını, zira buranın güllük gülistanlık bir çayırılık ferah bir mesire alanı olduğunu bizlere iletmektedir.⁴³⁴ Tire’nin mesire yerlerinden bir diğeri olan Su Uçurumu hakkındaki Seyyahın verdiği bilgiler ise şunlardır. “*Tire Şehri’nin üst tarafında Su Uçurumu denilen yer görmeğe değer bir mesire yeridir. Çevrede böyle bir yer yoktur. Minare boyu yükseklikten kayalar üzerinden nehir akarak aşağıda havuz içerisine dolar. Bu havuz kudret eliyle yapılmıştır. İnsanlar etrafında köşe köşe oturup sohbet ederler. Nehrin sesinden rahatsız olanlar etrafındaki gölgeliklerde oturur. Büyük havuzun çevresinde kayalarda yer yer ağaçlar olup Tuba ağacı (hurma) yapraklar zemine gölge eder. Asla zemine güneş tesir etmez. Bütün halk burada zevk ve sefa eder. Sanki safa ve Merve vadileridir”*.⁴³⁵

Ervliya’nın Birgi halkı hakkındaki görüşleri ise şu şekildedir. “*Birgi halkının oldukça dost canlısı, seveni ve sevileninin oldukça çokluğundan bahseden Evliya, bunu havanın sahil havası olmasına, bunun dışında Birgi’de bulunan alimlerin ve salihlerin hayır dualarına bağlamaktadır. Bura halkının oldukça edepli insanlar olduğunu, izzet ve ikramı sevdiklerini belirten Seyyahımız ilim sahibi insanların talep eden kişilerinde çokluğundan bahsetmektedir.*”⁴³⁶

Evliya Kuşadası’nın suyu ve havası güzel olduğu için halkının da oldukça dost canlısı olduğunu söyler. Gençlerin Cezayirli esbabı giydiğini, uzun boylu bahadır olduklarını ve tüfek kuşandıklarını söyler. Kadınların ise prankona çuha ferace giyip başlarına ise beyaz çar büründüklerini ve oldukça ırzane bir şekilde hareket ettiklerini Seyyahımız bizlere iletmektedir.⁴³⁷

⁴³³ Seyahatname, s.88

⁴³⁴ Seyahatname, s.89

⁴³⁵ Seyahatname, s.90

⁴³⁶ Seyahatname, s.93

⁴³⁷ Seyahatname, s.77

VII. Üretim Kaynakları

a. Tarım

Aydın'ın başlıca ekonomik faaliyeti tarımdır. Büyük Menderes ırmağı Aydın yöresini verimli bir tarım bölgesi durumuna getirmiştir. Büyük menderes ve kollarının suladığı alüvyonlu, verimli topraklar tarıma oldukça elverişlidir. Gerek yerüstü gerekse yer altı sulama potansiyeli imakları ile bölge topraklarında her türlü ürün yetiştirilebilmektedir. Buradaki verimliliği su ve toprak yapısının yanında, Aydın'ın yer yer ılıman Ege ve dolayısıyla Akdeniz Bölgesi iklimini, yer yer de İç Anadolu Bölgesi iklimini yan yana barındırması etkil olmaktadır. Bölgede yaygın olarak yetiştirilen ürünler Evliya Çelebi'ninde söylediği gibi pamuk, susam, tahılgiller, baklagiller yoğun olarak yetiştirilir. Aydın ve çevresinde meyve üretiminde oldukça yoğundur bunlar incir, üzüm, kiraz, badem, kestane, karpuz, kavun, limon, turunç, kızılıçık, muşmula, nar, üvez gibi ürünlerdir. Evliya'nın Aydın ve çevresinde tarıma ilişkin gözlemleri ise şu şekildedir.

Aydın'da yapılan tarım ve burada üretilen ürünler hakkında Seyyahımız şu bilgileri vermektedir. *“Havası sahil havasıdır. Kible tarafında Menderes Nehri'ne varınca güney tarafı iki menzil ta deniz kıyısında Balat'a varıncaya kadar büyük bir ovardır. Yirmi altı günde mahsulü yetişir, bütün halk bundan faydalanır. Gayet mahsulü bol bir memlekettir.”*⁴³⁸ *Bütün saraylar ve evlerin bağ ve bahçelerinde limon, turunç, nar, şeftali, incir, kiraz ağaçlarının birçok çeşidi vardır.”*⁴³⁹ *Pamuk, pamuk ipliği, dimisi, bademi, susamı, helvası, beyaz ekmeği, karpuzu, kavunu, limonu ve turuncu meşhurdur.”*⁴⁴⁰

Evliya Çelebi Tire'de yetişen meyve ve sebzeler hakkında ise şunları yazar. *“Tire'de sahil şehri havası olduğundan limonu, turuncu, narı, inciri, servi ağacı çok olur. Hurma ağacı var ama mahsulü olmaz. Habbü'l-leziz dahi olur. Yaz kış sebzesi*

⁴³⁸ Seyahatname, s.84

⁴³⁹ Seyahatname, s.83

⁴⁴⁰ Seyahatname, s.83

eksik olmaz. Dağlarında kestane, kızılıcak, muşmula, üvez olur.⁴⁴¹ Ter gömlek üzümü, beyaz kirazı başka yerde yoktur.”⁴⁴²

Birgide yetiştirilen meyve, sebze ise Evliya'ya göre şunlardır. “Birgi’de yedi çeşit kiraz yetişir. Bunlar içinde en leziz, sulu, taneli, hoş kokulu olanı Nif kirazı adı verilen keklik yumurtası büyüklüğünde ki kirazdır. Öyleki sulu olduğundan insanın damağında dağılıp gider diye de eklemektedir. Ayrıca burada incir, nar, enginar, limon, turunç yetişir bunlar dışında karı ve servi çınarları da ünlüdür.

Seyyahımız Kuşadası’nda bal, bal mumu, pekmez, üzüm, incir kurusu, köfter, susam, sanavber fıstık, badem gibi ürünlerin yetiştirildiğini belirtmektedir. Evliya Çelebi Balat’ta yetiştirilen biyankökü bitkisi hakkında şu bilgileri verir: “ Burada yetişen biyankökü başka yerde yetişmez, başka yerlerde de olur fakat buranın biyankökü dünyaca ünlüdür. Rum, Arabistan ve Mısır’a buradan gönderilir. Bu edviyeyi değirmenlerde dövüp, suda yatırıp şerbetini çıkarırlar. Sabah ve akşam birer kase içerler. Bütün Mısır halkı bundan deva bulduğu için ırk-ı sus adını vermişlerdir. İnsan vücudunda olan bütün iltihabı, sevdayı, safrayı, balgamı, dalgınlığı, nefes darlığı ve öksürüğü def eder. Şiddetle içilirse harareti keser, idrar tıkanıklığı olanlar bunu içerse idrar yolunu açıp, idrarı kolayca yapmasını sağlar. Hatta mesanede olan taşı bile eritir. Hekim Davud Tezkire-i Müfredat’ında bunun yetmiş çeşidini belirtmiştir. Fakat Balat şehrindeki leziz ve kalındır zira kumsal yerde kök kök olup zemine dağılır. Balat halkı genelde bundan faydalanır”.⁴⁴³

b. Zanaat

Seyyahımız Aydın Vilayetine ilişkin zanaat kolları hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Özellikle Aydın’da helva yapımına oldukça ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir. Aydın’da birkaç çeşit helva üretildiğini ve helvanın hem iç piyasada hemde yakın bölgelerde tüketildiğini bizlere ifade etmektedir. Bölgede pamuk üretimi yoğun olarak yapıldığından burada ipliğin de önemli bir ürün olduğunu

⁴⁴¹ Seyahatname, s.88

⁴⁴² Seyahatname, s.88

⁴⁴³ Seyahatname, s.78

ortaya koymaktadır. Birgi ve Tire’de tezgahlarda işlenen ipliğin yanısıra Tire peşkiri, abdest makrameleri, hamam havluları, alacaları ve yastıkları üretilmektedir. Aydın’da ise iplik ve bez boyama zanaatında oldukça gelişme söz konusu olmuştur. Denizli’den ve Aydın çevresinden toplanan bez ve iplik bu dükkânlarda boyandıktan sonra piyasaya sürüldüğü anlaşılmaktadır. Çömlekçiler köyünde çömlek üretiminde söz konusudur.

Evliya Çelebi Aydın’da helva üretiminin önemli bir yere sahip olduğunu söylemekte ve şöyle devam etmektedir. *“Bu şehirde pişen helvayı Konya’da, Şam’da, Mısır’da, Basra’da bulamazsınız. Zira bu diyarın balı Mısır’ın nebatının katresinden aşağı kalmaz. Yağı, bademi, fıstığı, nişastası, her eşyası lezzetli olduğundan her zaman taze ve mis kokuludur. Böyle bir helvanın Osmanlı Sarayı’nın helva hanesinde pişme ihtimali yoktur”*.⁴⁴⁴

Evliya Çelebi Helvacılar Çarşısı’nda yetmiş çeşit helva üretildiğini bunun başka bir memlekette görmenin mümkün olmadığını söylemektedir. Bu helva çeşitleri şunlardır. Sinepinesi, halka çini, sebinsamı, zülbiyesi, sabuniyesi, Reşadiye, mahice, fıstıkıyye, kırma bademiyye, ketaniyye, gaziler ve lokması, memnuniyye, mümessik helvası, nuriyye helvası gerçekten iman nurudur. *“Tatlı sevmek imandandır”* hadisiyle helva delisi olmuşlardır.⁴⁴⁵

Seyyahın Aydın’da diğer bir iş kolu olan boyacılarla ilgili aktardıkları ise şöyledir. *“Boyacı Çarşısı’nda yetmiş adet boyahane dükkânı vardır. Denizli Şehri’nden ve başka yerlerden bin yük bez getirip boyarlar. Ama isperек neftisi oldukça makbuldür.”*⁴⁴⁶ *Burada iki yüz boyacı tokmağı vuran dükkânlar vardır. Başka bir çarşıdır ki tokmak gürültüsünden gök gürler zannederler. Binlerce denk boğası bağlanıp tokmaklanıp yük bağlanıp yük çözülen ticari bir şehirdir. Boyacı tokmağına beyne’s-sebağ “hayır” derler. Onun için halk birbirlerine latifeyle “hayır başına olsun” derler. Anlamı “boyacı tokmağı başına olsun”*.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Seyahatname, s.82

⁴⁴⁵ Seyahatname, s.83

⁴⁴⁶ Seyahatname, s.84

⁴⁴⁷ Seyahatname, s.84

Evliya burada pamuk üretimi yapıldığından pamuk ipliği de önemli bir üretim unsuru olduğunu belirtmektedir.⁴⁴⁸ Seyyaha göre Tire Şehri'nin en önemli üretim kaynakları ise şunlardır. “*Tire peşkiri, abdest makrameleri, hamam havluları, alacaları ve yastıkları meşhurdur.*”⁴⁴⁹

Birgi’de ise el sanatı olarak Tire ipliği diye tabir edilen ipliğin burada üretildiğini söyleyen Evliya halkın önemli geçim kaynaklarından birinin bu iplik üretimi olduğunu ve tüccarlar tarafından binlerce yük iplik götürüldüğünü de belirtir.⁴⁵⁰ Ayrıca Rum ve Frengistana Kuşadası’ndan giden bal, yağ, pekmez testilerinin bu Çömlekçi köyünde işlendiğini Evliya bizlere söylemektedir.⁴⁵¹

c. Ticaret

Aydın’ın konumu batı Anadolu’nun en önemli tabii yollarından biri olan Büyük Menderes vadisinde, bu nehrin soldan aldığı en mühim kol olan ve Menteşe bölgesinin içine sokulup, ikinci bir doğal yol meydana getiren Çine çayının kavuşma noktası karşısında bulunması ilede göze çarpar. İşte bu suretle Aydın Ege Denizi kıyılarını Anadolu içlerine bağlayan ana yol üzerinde, önemli Menteşe (Muğla) yolunun bu yola ulaştığı yerde kurulmuştur. Bundan başka bir dağ yoluda şehri, Aydın dağlarının öteki yamacı önünde uzanan Küçük-Menderes vadisinde, Tire’ye bağlar.⁴⁵² Tire şehri ise Torbalı-Ödemiş üzerinden gelen Çatal’dan geçen bir yol ile İzmir’e bağlanır. Öte yandan bir dağ yolu ile de Büyük Menderes Ovası’na bağlanır. Bu yollar Güzelhisar ve Tire arasındaki kervanlar tarafından kullanılmaktaydı.⁴⁵³ Bu doğal şartlar öteden beri bölgenin transit yollar üzerinde olmasını sağlamış dolayısıyla bölgede ticaretin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Özellikle yolların bitiminde bulunan Balat, Kuşadası, Ayasuluğ, İzmir limanları ticaretin gelişmesinde çok önemli bir rol oynamışlardır. Ayasuluğ limanının alüvyonlarla dolmasının ardından burası önemini kaybederken Balat ve daha sonra Kuşadası

⁴⁴⁸ *Seyahatname*, s.84

⁴⁴⁹ *Seyahatname*, s.88

⁴⁵⁰ *Seyahatname*, s.93

⁴⁵¹ *Seyahatname*, s.77

⁴⁵² Darkot, “Aydın”, s.61

⁴⁵³ Darkot, “Tire”, s.380

limanının önem kazandığını görüyoruz. Antikçağın muhteşem şehirlerinden olan Milet limanının Büyük Menderes deltasının ilerlemesiyle dolması sonucu Mile önemini kaybederken Balat giderek ön plana çıkmıştır. Özellikle nehir ağzından gemilerin Balat şehrine kadar sokulabilmesi bu şehrin önemini daha da ertirmiştir. Böylece XVI. yüzyılda ve XVII. Yüzyılda doğudan gelen ticaret yollarının bitiminde önemini korumuştur.⁴⁵⁴Aydın Güzelhisarı ve Tire'deki dükkân sayılarına baktığımızda bu şehirlerin Muğla ya da Denizli'deki ticaret merkezlerinden daha canlı olduğunu görüyoruz. Bu durum Aydın'ın ve Tire'nin daha canlı ticaret yolları üzerinde olması ile ilgilidir.

Seyyahımız Aydın Vilayeti'ne dair ticaret hakkında bilgiler vermektedir. Fakat bunlar daha çok şehirlerde bulunan bedestenler veya dükkan sayıları şeklindedir. Bunun dışında pazarda gördüğü malzemelerden ilgisini çekenleri de kaydetmiştir. Yöneticilerden veya halktan öğrendiği ticari eşyalar hakkında kısa da olsa bilgiler verir.

Evliya Aydın'da kullanılan para hakkında şunları söyler ve devam eder. *“Akçesi gayet hurda kuşgözü gibi olmuştur. Seksen akçesi bir dirhem gelir. Bir kuruş üç yüz akçeye sarf olunur. Bir büyük beyaz ekmek bir kuş gözü akçe değerindedir. Varın diğer ürünlerin değerini ona göre hesaplayın.”*⁴⁵⁵ Evliya Çelebi Aydın merkezde tamamı altı yüz dükkân vardır.⁴⁵⁶ Latif ve sağlam bedesteni vardır. Dört bir tarafında dört kapısı vardır. İçinde tamamı yüz yirmi dolaptır, içinde zengin tüccarlar konaklar. Etrafında bir kat taşra bedesteni daha var, üzerinde kubbeleri yoktur, ağaçla örtülüdür. Dört tarafında kapıları vardır.⁴⁵⁷ Bir diğer bedestende Taşra Bedestenidir. Taşra bedesteninin kapılarına zincir çekilmiştir. Piyade adamdan başka, hayvan giremez girse de gezemez. Kiremitlidir kargir bedesten etrafında zarf gibi çevrelenmiştir.⁴⁵⁸ Çarşı caddesine güneş tesir etmeyip buz gibi soğuk yollara

⁴⁵⁴ Emecen, “Balat”, *DİA*, C.V s.3-5

⁴⁵⁵ *Seyahatname*, s.84

⁴⁵⁶ *Seyahatname*, s.82

⁴⁵⁷ *Seyahatname*, s.82

⁴⁵⁸ *Seyahatname*, s.82

ayrılmıştır. Bütün yollar kaldırımlıdır.⁴⁵⁹ Bir şirin Saraçhane Çarşısı vardır. Boylamasına sultani bir çarşıdır. Her dükkân içinde şehzade misal saraç civanları var ki her biri tığ ile işlenmiş gibi görünmektedirler.”⁴⁶⁰

“Helvacılar Çarşısı’nda tamamı elli yedi dükkândır. Her biri temiz kaşı çinili, fağfur perçinli, parlak beyaz alınlı, nakışlı dükkânlardır. Ateş fırınları dükkânların iç yüzünde başkadır. Ateş pastan, isten pak dükkânlar, altın ile yaldızlanmış bakır eşyalar, kalaylı siniler, pirinçten sahan ve tepsiler raflar üzerine dizilmiştir. Tavanlarında süslenmiş siniler ve kıymetli avizeler asılır. Renkli helva kutuları ile süslü dükkânlardır.⁴⁶¹ Helvacıyan Çarşısı dahi başka bir leziz ve aziz caddedir. Helvayı Ömer bereketiyle bu sanat “Ya Aziz” ismine mazhar düşmüşler ki gayet temiz bir yoldur. Bütün Anadolu seyyahları Arap ve Acem içinde Güzelhisarın helvacıyan civanları ünlüdür. Zira Pirleri Ömer Helvayı hayır dua etmişlerdir ki “Tatlı, ballı, şekerli, yağlı ve laubali söyleşin” buyurmuşlardır.”⁴⁶²

Aydın’da haftada bir gün Pazar olur ama üç gün devam eder.⁴⁶³ Pazarın yapıldığı günlerde beş bin kuruşluk helva sürülür diye meşhurdur. Zira bütün etraf kura ve kasabalardan bu pazara gelen adamlar kuralarında olan eğlencelere, düğünlere, mevlütlere, aşurelere, ser-i hutanlara yüz binlerce helva alıp götürürler. Buradan İstanbul eşrafına ve nice yerlere hediyelik helva gider.⁴⁶⁴ Ticaret açısından diğer önemli bir yerde kahvehanelerdir, bunlar çeşitli şekillerde tezyin edilmiş ve çeşitli esnaf ve halk guruplarının kendilerine ait kahvehaneleri vardır.⁴⁶⁵ Tabakhane Çarşısı şehrin doğu tarafında akan derenin iki yakasında başka bir kasaba gibi semttir. İki yüz kadar akarsulu, dinkli ve değirmenli dükkânlardır.⁴⁶⁶ Boyacı Çarşısı’nda da başka yerlerden getirilen bezler boyanarak önemli bir ticaret ürünü

⁴⁵⁹ Seyahatname, s.82

⁴⁶⁰ Seyahatname, s.82

⁴⁶¹ Seyahatname, s.82

⁴⁶² Seyahatname, s.82

⁴⁶³ Seyahatname, s.83

⁴⁶⁴ Seyahatname, s.83

⁴⁶⁵ Seyahatname, s.83

⁴⁶⁶ Seyahatname, s.83

haline getirilmektedir. Binlerce denk boğası bağlanıp tokmaklanıp yük bağlanıp yük çözülen ticari bir şehirdir.⁴⁶⁷

“Tire Şehri'nin çarşı pazarının çoğu Bursa esvakları gibi kargir kemer ve tonoz kubbeleri ile örtülüdür. Temmuz sıcağında bile serin bir yerdir. Tamamı iki bin sekiz yüz dükkândır. Ahi Baba'dan haber alıp yazdık. Hepsinin üzeri kurşun örtülüdür. Yayladan şehre bakıldığında Halep Şehri gibi kurşunlu bir ticaret şehridir.⁴⁶⁸ Yük bağlanıp yük çözülen büyük ticaret şehridir.⁴⁶⁹Tire'de Kale gibi sağlam yapılmış kargir sekiz kubbeli bir bezvezistanı vardır. Kubbelerin üstü çivit rengidir. İçinde tüccarların dükkânları vardır. Dükkânları malla doludur ve her şey bulunur. Çarşısı uzun geniş ve güzeldir.⁴⁷⁰ Tire'de hafta pazarı olur ve Pazar çok kalabalık olur.”⁴⁷¹

Balat'ın ticari önemine gelince Evliya bu şehrin lodos tarafında İstanköy Adası'nın yüz mil uzaklıkta olduğunu ve adayı canlandıran en önemli etkenin ise Balat İskelesi olduğunu belirtir. Ticari güzergâh ise Seyyahımıza göre Karabağlar kıyısı tarafından geçip Çatal Adalar'a ulaşılır, buradan Paşa Adaları'nı sağ tarafta bırakıp yüz mil sonra İstanköy'e ulaşılır. Buraya Menderes Nehri'nden çekevele kayıkları Gelibolu ve İstanköy kayıkları, Sönbeki ve Anadolu firkateleri, zarbuna ve şayka gemileri içeri girerek mal alırlar. Balat İskelesine Tire, Manisa, Aydın, Saruhan şehirlerinden tüccarlar tarafından getirilen malların Akdeniz'deki adalara ve başka yerlere sevk edildiğini söylemektedir.⁴⁷² Evliya buradan buğday, arpa, pembe veya her gün değişen çeşitli ürünler yanında Balat'a has biyankökünün Rum, Arabistan ve Mısır'a gönderildiğini anlatır.⁴⁷³

Evliya Aydın ve çevresindeki hanlarla ilgili şu bilgileri verir. Aydın'da tamamı otuz dokuz han vardır. Evvela çarşının tam karşısında **Kurşunlu Han** tek

⁴⁶⁷ Seyahatname, s.84

⁴⁶⁸ Seyahatname, s.88

⁴⁶⁹ Seyahatname, s.88

⁴⁷⁰ Seyahatname, s.88

⁴⁷¹ Seyahatname, s.88

⁴⁷² Seyahatname, s.78

⁴⁷³ Seyahatname, s.78

katlı ve çift katlı seksen odadır. Dört bir tarafında seksen dükkân bulunur. Kale gibi demir kapılı büyük handır.⁴⁷⁴ **Şemsi Paşazade Beğ Efendi'nin** iki işlek hanı vardır, üstü kiremitlidir. Yine Beyefendi'nin ecdadı **Mustafa Paşa Hanı** vardır.⁴⁷⁵ Yine Aydın'daki hanlardan Evliya Çelebi ismen Çukur Han, Şehzade Han, Acemler Han, İplikçizade Han, Kadıncık Han, Semerciler Han en meşhurlarıdır diye eklemektedir.⁴⁷⁶

Tire'de tamamı yirmi yedi büyük han vardır. **Lütfi Paşa** ve **Rüstem Paşa** hanları kurşunlu hanlardır.⁴⁷⁷ **Frenk Hanı, Esir Hanı, Destmal Hanı, Abdüsselam Hanı, Kutay Hanı, Kütahiyye Hanı, Çöplüce Han, Pasba Hanı, Merdivenli Han, Kara Kadı Hanı.** Bunlar meşhur hanlardır. Daha niceleri malumumuz değildir.⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ *Seyahatname*, s.82

⁴⁷⁵ *Seyahatname*, s.82

⁴⁷⁶ *Seyahatname*, s.82

⁴⁷⁷ *Seyahatname*, s.88

⁴⁷⁸ *Seyahatname*, s.88

İKİNCİ BÖLÜM

DENİZLİ SANCAĞI

I. Denizli Merkez Kazası

Evliya Çelebi Batı Anadolu'daki seyahatini sürdürerek Aydın Vilayeti'ni dolaştıktan sonra Nazilli yoluyla bu vilayetten ayrılmış, Ezine-âbâd ve Honaz üzerinden Denizli'ye ulaşmıştır. Burada Denizli tarihi ve coğrafyası hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Bugünkü Denizli'nin bulunduğu yerde Türkler tarafından tesis edilmiş olan şehre ilk ismini veren iskân yeri, bugünkü Eskihisar köyü civarındaki harabelerin bulunduğu yerde M.Ö.III.asır ortalarında Seiefkilerden Antiochos II.tarafından zevcesi *Laodike* 'ye izafeten *Laodikeia* ismiyle kurulmuş olan ve aynı adlı diğer yerleşmelerden ayırdetmek için Lykos Laodikeiası anlamına gelen *Laodikeia ad Lykum* şeklinde zikredilmiş olan şehirdir.⁴⁷⁹

Laodikeia şehri de, Türkler tarafından fethedilmesiyle birlikte, aynı isimle mâruf olan diğer şehirlerde olduğu gibi Türkçeleşmiş şekli olan *Lâdik* veya *Lâdikıyye* ismini almıştır.⁴⁸⁰ XIII. asrın ortalarından itibaren yerine *Lâdik* yanında *Toğuzlu* adını da vermişlerdir. Böylece, bir müddet şehir kayıtlarda *Lâdik* olarak zikredilmiş olmasına rağmen halk arasında daha ziyâde *Toğuzlu* ismiyle mâruf olmuştur. Bu şekilde yeni kurulan şehre halkın izafe etmiş olduğu *Toğuzlu* bir süre sonra *Tonguzlu* ve nihayet Türkçenin gelişmesine paralel olarak bugünkü isme esas teşkil eden *Tonuzlu* şekline dönüşmüştür.⁴⁸¹ XVI. Yüzyıldan itibaren de bu isim Denizli şekline girmiştir. Denizli isminde “deniz” kökü etkilidir. XIII. ve XIV. Yüzyıllardaki ilk

⁴⁷⁹ Darkot, “Denizli”, *İA*, III, s.258

⁴⁸⁰ Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi*, s.43

⁴⁸¹ Turan Gökçe, *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikıyye (Denizli) Kazası*, s.15-16

şeklinde ise “domuz” kelimesi tesirli olmuştu. Bu değişimde şüphesiz Türkçe’de domuz (dognuz) ve deniz (degniz) kelimelerinin birbirlerine yakın yazılışlarının rolü büyüktür.⁴⁸² Tarihsiz olmakla beraber II.Bâyezid devrine (1481-1512) âit olduğu tahmin edilen kazaya âit tahrir defteri parçasında kullanılan tek isim Tonuzlu 'dur. Aynı şekilde 1520 tarihli tahrir defterinde de sâdece aynı imlâ ile Tonuzlu isminin kullanıldığı görülmektedir.⁴⁸³ XVI ve XVII. asırlarda, bâzı kayıtlarda tesadüf edilen Denizli adına rağmen, hâkim olarak kullanılan isim Laodikeia-Lâdik/ Lâzık çizgisinin Osmanlı klasik dönemindeki uzantısını teşkil eden Lâzıkıyye olmuştur.⁴⁸⁴

Evliya Çelebi ise Denizli isminin şehrin dört bir tarafında binlerce pınar ve çeşme bulunmasından ve suyun çokluğunda dolayı verildiğini ifade eder.⁴⁸⁵ Buradan anladığımız kadarıyla Evliya halk arasında kabul gören bir söylenceyi Denizli isminin kaynağı olarak bize iletmiştir.

1. İdari Yapı

Evliya Çelebi Denizli'nin Kütahya Sancağı'na bağlı olduğunu belirtmektedir, fakat buranın eskiden başka bir liva olarak teşkilatlandırıldığını da ifade eder. Daha sonra “(...) tarihinde Bağdat fatihi Gazi Sultan Murad'ın kızı olan Kaya Sultan'a mülk olarak hayatı süresince ve evladının evladına hatt-ı şerif ile müsellemeden muaf has olarak verildiğini” de Seyyahımız eklemektedir.⁴⁸⁶

Denizli hâssı olarak zikredilen kazadaki hâs yerlerin XVII. asrın ortalarında IV. Murad'ın kızı olup, Melek Ahmet Paşa ile evli olan Kaya Sultan hâslarına tahsis edilmiş olduğu ve bunların XVII. asrın sonlarına doğru Kaya Sultan'ın tek kızı Fatma Hanım Sultan tarafından tasarruf edildiğini görüyoruz.⁴⁸⁷ Evliya buranın hala başka hakimi olduğunu, 300 asker ile 40 yük akçe iltizam tahsil ederek 20000 kuruşu da kendisi için tahsil ettiğini, bu bilgileri de Evliya kendisinin kayıtları tuttuğu için

⁴⁸² Baykara, “Denizli”, *DİA*, s.155-156

⁴⁸³ Gökçe, *a.g.e.*, s.17

⁴⁸⁴ Gökçe, *a.g.e.*, s.19

⁴⁸⁵ *Seyahatname*, s.101-102

⁴⁸⁶ *Seyahatname*, s.101

⁴⁸⁷ Gökçe, *a.g.e.*, s.410-411

bildiğini yazmaktadır.⁴⁸⁸ Denizli Şehri'nin merkezindeki görevliler ise şunlardır; Şeyhülislam, nakibüleşrafı, ayanı eşrafı, kethüdayeri, yeniçeri serdarı, dizdarı, neferatları ve şehir subaşısı vardır.⁴⁸⁹

Seyyahımız Denizli'nin hükmünde beş kaza olduğunu söyleyerek bunları şu şekilde sıralar ilk önce Denizli Kazası, Ezine Abad Kazası, Çeharşenbe Abad Kazası, Gököyük Abad Kazası, Honaz Abad Kazası. Bu beş kaza birbirine bağlı olmakla Denizli hassı hududundadır. Denizli Şehri Kazası Evliya'nın söylediğine göre üç yüz payesiyle baş kazadır. Nahiyesi (...) kuradır.⁴⁹⁰

Evliya Denizli'nin önceleri Sancak merkezi olduğunu söylese de yapılan arşiv çalışmalarında bu yönde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.⁴⁹¹ Dolayısıyla 1429 yılında Denizli'nin kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmasıyla, yapılan idari taksimat sonrasında burası Anadolu Eyaleti içerisinde 1451 yılından itibaren Paşa Sancağı olan Kütahya Sancağı'na bağlanmıştır.⁴⁹² XVI. ve XVII. asırlarda aralıksız olarak Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi olan Kütahya livâsını teşkil eden idari birim olduğu anlaşılan Lâzikiya Kazası'nın nahiyeleri ise 1519-20 ve 1530 tarihli defterlere göre: Lâzikiye (merkez), İbsili, Kaş-Yenice ve Aydos idi. XVI. asrın sonlarına doğru meydana gelen değişikliklerle İbsili nahiyesi Ezine, Kaş-Yenice nahiyesi de Çarşamba adıyla kazadan ayrılarak kadılık haline gelmişlerdir. XVII. asır boyunca da bu durum hiç değişmeden devam etmiştir.⁴⁹³

2. Fiziki Görünüm

Kaza merkezi Denizli şehri, Anadolu'nun güney-batısında, Büyük Menderes havzasının güney-doğusunda, Babadağ ve Honaz dağı gibi yüksek dağlara dayanan bir ovanın güney kenarında bulunmakla beraber, gerçekte irtifacı 250 m. daha düşük

⁴⁸⁸ *Seyahatname*, s.101

⁴⁸⁹ *Seyahatname*, s.101

⁴⁹⁰ *Seyahatname*, s.101

⁴⁹¹ Darkot, *a.g.m*, s.530

⁴⁹² M. Çetin Varlık, "XVI. Yüzyılda Anadolu Beylerbeyliği Sancakları ve Kadılıkları Üzerine", *Atatürk Üniversitesi'nin Kuruluşunun XX. Yıl Armağani*, IV. Kitap Ankara 1978, s.19-31

⁴⁹³ Gökçe, *a.g.e*, s.49-52

olan Çürüksu ovasından bir tepeler serisi ile ayrılan ve kuzeyden güneye doğru tatlı bir meyil ile yükselen hafif dalgalı düzlükler üzerinde, deniz seviyesinden 400-450 m. yükseklikte yer almaktadır.⁴⁹⁴ Kısmen çıplak olan Denizli'yi çevreleyen dağların çoğu, gür ormanlar, bol su kaynakları, zengin otlaklar ve geniş düzlükler halinde yaylaklarla kaplı olup, birbirlerine geçitler ile bağlanırlar.⁴⁹⁵ 1671 yılında Köşk, Nazilli ve Sarayköy üzerinden Denizli'ye gelen Evliya Çelebi, şehrin genel görünüşü olarak bağlık, bahçelik, bostanlık ve cennet bahçeleri gibi olduğunu ayrıca Denizli'nin dört bir tarafında binlerce çeşme ve pınar bulunduğunu, suyunun bol olduğunu bizlere iletmiştir.⁴⁹⁶

a- Kale

Evliya Çelebi Denizli Kalesi'nin Kayser-i Rum binası olduğunu belirtir.⁴⁹⁷ Kentin çevresi surlarla kuşatılmış olmasa da burada Loannes II. Komnenos'un (1118-1143) bir kale yaptırdığı bilinmektedir.⁴⁹⁸ XIII. yüzyıl başlarında Denizli'deki iskan da gelişmeye başlamıştı. Bu gelişme sonucu bir kale yapılması gerekmiş ve II. Gıyaseddin Keyhusrev zamanında (1237-1246) kale inşa edilmiştir. XIII. Yüzyıl ortalarında Denizli şehri büyük çapta imara sahne olmuş, birçok yeni yapı, han, mescid ve binalarla süslenmiştir. Bu yıllarda Denizli'de muhtemelen I. Gıyaseddin Keyhusrev'in artık Müslüman olmuş olan kayınbiraderi Seyfeddin Karasungur vali bulunuyordu.⁴⁹⁹ Denizli'nin kayalık mahallesinde müftü camisinin dış kısmında ki son cemaat yerinde ve şark kısmında duvara bazı kitabeler konmuştur. Bunlardan biri Denizli kale kitabesi olup bir kısmı zayi olmuştur. Selçûki sülüsile hâk edilmiş olan bu noksan kitabe beş satır ise de son satır tamamen kırılmıştır. Bu kitabe bize İkinci Gıyâsettin zamanında (Denizli) kalesinin Türkler tarafından yaptırıldığını veya

⁴⁹⁴ Darkot, *a.g.e*, s.527

⁴⁹⁵ Gökçe, *a.g.e*, s.22

⁴⁹⁶ *Seyahatname*, s.101-102

⁴⁹⁷ *Seyahatname*, s.101

⁴⁹⁸ Uğur Tanyeli, "Denizli Kentinin Yapısal Evrimi (11.-15. YY)" *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu* (27-30 Eylül 1988) Denizli, 1989, s.343

⁴⁹⁹ Baykara, "Denizli", *DİA*, s.156-157

müceddeden tamir edildiğini bildiriyor demektir.⁵⁰⁰ Çeşitli devletler eline girip sene 607 tarihinde Selçuklu Şehzadelerinden Keykavus Şeh Bin Keyhüsrev Bin Mukim Şah tarafından fethedilmiştir. Daha sonra Evliya'nında söylediği gibi Osmanlı Devleti Sultanı Koca II. Murad tarafından ele geçirilmiştir.⁵⁰¹

Evliya bize Denizli hakkında şu bilgileri vermeye devam eder. “*Kale düz bir yerde kare biçimli yalın kat taş, süslü bir binadır. Sulu bir yerdedir ve çevresinde hendeği yoktur. Yeni Camii tarafında alçak bir hendek vardır. Boyu bir adam uzunluğunda alçacık hendektir. Başka yerinde hendek yoktur. Çevresi dört bin yetmiş adımdır.*⁵⁰² *Kalenin dört kapısı vardır. Kuzey tarafında Boyacılar kapısı ve doğuya bakan Semerciler kapısı gayet küçüktür, iki adam yan yana giremez ve atlı girip çıkamaz. Kible tarafında Yeni Camii kapısı ve batı tarafında Bağlar kapısı bazıları Hızırlık kapısı da derler.*⁵⁰³ *Kale içinde her gece elli adam silahlı bir şekilde pasbanlar ve didebanlar kaleyi muhafaza ederler, gayet korunaklıdır.*⁵⁰⁴ *Kale içinde toprak örtülü minaresiz bir eski camii vardır.*”⁵⁰⁵

“*Kale içinde ailesiyle beraber oturan hane ya da hanedanlar yoktur. Baştanbaşa Kale içinde dükkânlar çoktur, tamamı üç yüz yetmiş şenlikli ve bayındır alış veriş yerleri vardır. Bir kargir duvarlı ve üzeri kiremitli, iki kapılı sağlam ve müstahkem binalı bezzezistan vardır. Tamamı yetmiş dolap dükkândır.*⁵⁰⁶ *Kale içinde birde han var. Fakat burada gelen geçenin kalmasına izin verilmez, sadece güvendikleri bildikleri adamların kalmasına izin verirler. Didebanlar akşam üzerlerine dışarıdan han kapısını kilitler. Birde kale içinde üstü kiremitli bir Tahul pazarı meydanı ve birkaç çeşme var bunlar dışında kale içinde başka bina yoktur.*⁵⁰⁷

⁵⁰⁰ Uzunçarşılı, *Kitâbeler II*, İstanbul, 1929 s.191

⁵⁰¹ *Seyahatname*, s.101

⁵⁰² *Seyahatname*, s.101

⁵⁰³ *Seyahatname*, s.101

⁵⁰⁴ *Seyahatname*, s.101

⁵⁰⁵ *Seyahatname*, s.101

⁵⁰⁶ *Seyahatname*, s.101

⁵⁰⁷ *Seyahatname*, s.101

*Kale içinde haftada bir Pazar kurulur oldukça kalabalık olur. Fakat Pazar bittiğinde herkes kale içinden çıkarılır ve sadece gece bekçileri kalır.*⁵⁰⁸

Kalenin iç unsurlarına gelince; Şüphesiz, ilk zamanlarda savunma ağırlıklı düşüncelerle inşâ edilmiş olan bir istihkâm olması bakımından, muayyen bir nüfusu ve bunların meskûn olduğu yapıları bünyesinde barındırıyor olması gereken kale, bölgedeki Türk hâkimiyetinin genişlemesiyle birlikte, zamanla, şehrin bir *uc* merkezi olma durumundan çıkması neticesinde savunma ihtiyacının ortadan kalkmasıyla birlikte, meskenlerin dışa kayması sonucunda teşekkül eden mahallelerden daha farklı bir fonksiyonu üstlenmeye başlamıştır. İşte bu noktadan îtibâren, ağırlıklı mesken yeri hususiyetini kaybeden kale, kaydettiği süratli gelişme neticesinde, tamamıyla, büyük bir iskân merkezî hâline gelmiş olan şehrin iktisadî fâaliyetlerinin yoğunlaştığı bir ticarî kompleks olma özelliğini kazanmıştır. Kale, artık şehrin merkezîni teşkil eden çarşı-pazar haline gelmiştir.⁵⁰⁹

Burada Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler neticesinde Denizli Şehri'nin XIII. ve XVI. yüzyıllarda kale merkezinde kurulmuş olduğu ve XV. ve XVII. asırlarda, bu merkez etrafında kurulan mahallelerle beraber gelişmiştir. Şehrin fiziki yapısını belirleyen asıl unsurun, esasen iktisadi ve ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı bir merkez olan bu kale çevresinde yoğunlaşmış olduğunu söyleyebiliriz.⁵¹⁰

b- Mahalleler

Evliya'nın bize söylediğine göre, “*kale içinde ailesiyle beraber oturan hane ya da hanedanlar yoktur.*⁵¹¹ *Kaleden taşra tamamı kırk dört mahalle vardır. Tamamı bağ ve bahçeler içinde, gül bahçeli, bostanlı, cennet bahçeleri gibi üç bin altı yüz hanedir.*”⁵¹² Evliya Çelebi burada sadece mahalle sayısını belirtmiş, buradaki yerleşimin ise bahçeli evler şeklinde olduğunu gözler önüne sermiştir.

⁵⁰⁸ *Seyahatname*, s.101

⁵⁰⁹ Gökçe, *a.g.e.* ,s.66

⁵¹⁰ Gökçe, *a.g.e.* s.67

⁵¹¹ *Seyahatname*, s.101

⁵¹² *Seyahatname*, s.102

Şehirleşme evvela kale çevresinde meydana gelmiş XIV. asırda en parlak dönemini yaşamış olduğu anlaşılan Lâzıkıyye, zaman zaman vâki olan ve bilhassa XVIII. asrın başlarında meydâna gelmiş olan zelzelelerin tahribatı vesâir faktörlerin etkisiyle, giderek, merkezîn daha dışında bağ ve bahçelerden oluşan daha geniş bir sahaya kaymış ve buna bağlı olarakta, bilhassa merkezden uzaklaştıkça, yeşillikler arasında, seyrek bir yapılaşmayla karakterize olan bir bahçe-kent görünümü kazanmıştır. Umumiyetle, bu hususiyetleri hâiz olan şehrin genel yerleşim düzeni de, yukarıda da îfâde olunduğu üzere, zikrolunan diğer unsurlarla beraber, daha ziyâde üç istikâmetten bağlı olduğu ve kale içersine kadar uzanan yol şebekelerine göre gelişmiştir. Aynı zamanda, her ne kadar kaynaklarda yeterli malumat yok ise de, genel iskân düzeninin gereği olarak, bağ ve bahçe içersindeki meskenleri, genellikle merkezi teşkil eden kale kapılarına doğru uzanan esas sokak ve yol şebekelerine bağlayan çıkmaz sokakların yaygın olduğunu da belirtmek gerekir. Gene, bu sokakların, umumiyetle yüklü hayvanların geçebileceği genişlikte, nisbeten oldukça dar olduğunu tahmin etmek mümkündür.⁵¹³

Evliya Çelebi'nin burada verdiği mahalle sayısı kırk dört ama Katip Çelebi bu sayının yirmi dört olduğunu belirtmektedir. Bu sayı arşiv kayıtlarına göre kontrol edildiği taktirde bu sayının oldukça abartılı olduğunu söyleyebiliriz. XVI. asırda şehrin mahalleleri ve nüfusuyla ilgili esaslı değerlendirmeye müsait biri 1534 tarihli *İcmal* diğeri de 1571 tarihli *mufassal* olmak üzere ancak iki deftere sahip bulunmaktayız. Buna göre, Lâzıkıyye şehri, 1530'larda genel olarak yukarıda zikredilmiş olan hususiyetleri hâiz, 21'i müslüman ve 1'i gayr-ı müslim olmak üzere toplam 22 mahalleden mürekkebdir. Keza, 1571'de de şehrin mahalle sayısı değişmediği gibi, isimlerin de, bâzı küçük değişikliklere rağmen, büyük ölçüde muhafaza edilmiş olduğu görülmektedir.⁵¹⁴

Keza, XVIII. asrın son çeyreğine âit olup, elimizde bulunan *şer'iyye sicillerinde ki* ilgili kayıtlarda, mezkûr asrın sonlarına kadar, şehirdeki mahalle sayısının değişmediğini göstermektedir. Nitekim, bunların ilkinde nazaran, 1775 tarihinde şehir, sırasıyla Ahtoy, Meydân, Kürekciler, Kurşunlu, Saray, Câmi-i Kebîr,

⁵¹³ Gökçe, *a.g.e.*, s.69

⁵¹⁴ Gökçe, *a.g.e.*, s.75

"Abdülkuddüs, Kuramaz, Debbağlar, Zimmiyân, Kayacık, Asılbeg, Eceler, Alaca-mescid, Cârullah, Kizirlik, Gâzi-Emir ve Gide- Mestan isimleriyle mâruf toplam 18 mahalleden müteşekkil idi. Diğer üç defterden tâkib edilebildiği kadarıyla, XVIII. asrın sonlarına kadar devam etmiş olan bu durumun 1830'larda önemli bir değişikliğe uğramış olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹⁵

XVI. asırdaki tahrir defterleri esas alınarak mahallelerin isimlerini şu şekilde tesbit edebiliriz.

Ahî-Dudu Mahallesi⁵¹⁶: Ahi zaviyesinin kurucusunun ismiyle anılmıştır. Şehin en eski teşekküllerinden olan bu mahalle, XVI. Asır boyunca aynı isimle anılmış, XVII. Asrın başlarından itibaren Ahi-Toy şekline dönüşmüş, XVIII. Yüzyıl kayıtlarında ise Ahtoy şeklinde varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.⁵¹⁷

Alaca-Mescid Mahallesi⁵¹⁸: Merkezinde bulunan aynı adlı mescidin adıyla anılır.

Asıl Beg Mahallesi⁵¹⁹: Muhtemelen şehrin ilk meşhur sakinlerinden birisinin adıyla XVI. Ve XVIII. Asırlar boyunca varlığını muhafaza etmiş, 1830'lardan itibaren Sabık Müftü ismiyle anılmaya başlayan bu mahalle, bugünkü Eski Müftü mahallesine esas teşkil etmiş olmalıdır.⁵²⁰

Câmî-i Kebîr Mahallesi⁵²¹: Daha önce de zikrolunduğu üzere, ismine esâs teşkil eden şehrin en eski yapılarından birisi olan câmî etrafında teşekkül etmiş olması hasebiyle, şehrin en eski kesitlerinden birisi olma özelliğini taşıyan bu mahalle, aynı zamanda, XVIII. yüzyıl sonlarına kadar, hiçbir değişikliğe mâruz kalmaksızın, aynı isimle varlığını devam ettirmiş olan nâdir mahallelerden birisidir. Bugünkü Denizli'de aynı isimle herhangi bir mahalleye tesadüf edilememekle

⁵¹⁵ Gökçe, *a.g.e.*, s.77

⁵¹⁶ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.105-a

⁵¹⁷ Gökçe, *a.g.e.* s.78

⁵¹⁸ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.105-b

⁵¹⁹ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.107-a

⁵²⁰ Gökçe, *a.g.e.* s.78

⁵²¹ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.103a-103b

beraber, vaktiyle bu mahallenin İstasyon- Atatürk Caddesi'nde kain Ulu Câmî civarında, mahalle îtibâriyle de, bugünkü Uçancıbaşı mahallesi hudutları dâhilinde olduğunu belirtmek gerekir.⁵²²

Debbağlar (=Tabaklar) Mahallesi⁵²³: Şehirde, bünyesinde barındırdığı nüfusun ekseriyetini teşkil eden esnaf zümresinin ismiyle mâruf olan mahallelerden birisi olarak, aynı isimle varlığını XVIII. yüzyıl sonlarına kadar devam ettirmiş, 1830'lardan îtibâren ismine tesadüf edilemeyen bu mahalle, şehirde bugünkü Uçancıbaşı mahallesi hudutları dâhilinde, *eski debbağhâne* tâbîr edilen yer civarında olmalıdır.⁵²⁴

Ece (=Eceler) Mahallesi⁵²⁵: XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde ve 1623 tarihli avâriz defterinde *Ece*, XVII. yüzyıla tarihli diğer kayıtlarda ise *Eceler* şeklinde zikredilmiş olan bu mahalle de, şehrin XVIII. asrın sonlarına kadar aynı isimle mahfuz yerleşim birimlerinden birisidir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından îtibâren ismine rastlanâmayan bu mahallenin, şehirde, bugünkü Saraylar mahallesi hudutları dâhilinde bulunduğu tahmin edilmektedir.⁵²⁶

Gazurlük (Kizirlik) Mahallesi⁵²⁷ Bu mahalle de, XVI ve XVII. asırlarda, 1675'lere kadar *Gazurlük* XVIII. asrın sonlarına kadar ise Kizirlik şeklinde kaydedilmiş olan ismiyle şehrin bir ünitesi olarak varlığını devam ettirmiştir. Günümüzde böyle bir mahalle bulunmamakla beraber, bu mahallenin, bugünkü Gürcan mahallesinin bulunduğu yerde olduğu tahmin edilmektedir.⁵²⁸

Gide-Mestan Mahallesi⁵²⁹ İlk sakinlerinden olup, muhtemelen mahallenin teşekkülü ve gelişmesinde mühim rol oynamış olan zâtın ismine izafeten verilmiş

⁵²² Gökçe, *a.g.e.* s.79

⁵²³ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.108a-108b

⁵²⁴ Gökçe, *a.g.e.* s.79

⁵²⁵ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.107b

⁵²⁶ Gökçe, *a.g.e.* s.79

⁵²⁷ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.106b-107a

⁵²⁸ Gökçe, *a.g.e.* s.80

⁵²⁹ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.107a-107b

olan Gide-Mestan ismiyle XVI. ve XVII. asırlar boyunca varlığını devam ettirmekle beraber, XVIII. asrın son çeyreğine âit kayıtlarda *Gide-Bostan* şeklinde zikredilmiştir. Bugün aynı isimle mevcut olmamakla beraber, bu mahallenin, Saraylar mahallesi hudutları dâhilinde bulunduğu tahmîn edilmektedir.⁵³⁰

Hacı-Alamud (Elhac-Bâyuk) Mahallesi:⁵³¹ Hemen yukarıdaki olduğu gibi, ilk sakinlerinden birinin ismiyle müsemma olup, şehrin iki isimle meşhur olan mahallelerinden birisi olarak, XVI. yüzyılda *Hacı-Alamud el-meşhûr Hacı-Bâyuk* şeklinde mukayyed olmakla beraber, XVII. yüzyıl kayıtlarında ikinci ismin ön plâna geçmesiyle, daha ziyâde Elhâc-Bâyuk şeklinde zikredilir olmuştur. 1650'lerden sonraki kayıtlarda tesadüf edilmediğinden, bugünkü şehrin hangi kesiminde bulunduğunu tesbît etmek şimdilik mümkün olmamıştır.⁵³²

Hammâm (Kayacık) Mahallesi:⁵³³ Gene şehrin iki isimle zikredilen mahallelerinden birisi olup, XVI. yüzyıl boyunca kendisine merkez teşkil eden yapının ismine binâen *Hammâm nâm-ı diğêr Kayacık* şeklinde mukayyed olan bu mahalle, XVII. asır kayıtlarında, sâdece, şehir içersinde bir iskân kesiti olarak tabiatından kaynaklanan *Kayacık* nâmıyla zikredilmiştir. Müteâkib asırda da devam etmiş olan bu durum 1830 larda küçük bir değişikliğe uğrayarak *Kayalık* şekline dönüşmüş ve bu süratle, aynı isimle varlığını bu güne kadar devam ettirebilmiş nâdir mahallelerden birisi olma özelliğini kazanmıştır.⁵³⁴

Hergele Mahallesi:⁵³⁵ Ancak, XVI. Yüzyıl tahrir defterinde tesbît edilebilen ve bugünkü şehrin hangi kesiminde bulunduğu tahmin edilememektedir.⁵³⁶

Hoca- Sinan Mahallesi:⁵³⁷ Gene sâdece XVI. Yüzyıl kayıtlarında tesadüf edilebilen, Ahî Sinan ile olan ilişkisi ve zaviyesi etrâfında inkişâf etmiş bir mahalle

⁵³⁰ Gökçe, *a.g.e.*, s.80-81

⁵³¹ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.109a

⁵³² Turan Gökçe, *a.g.e.*, s.81

⁵³³ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.107a

⁵³⁴ Turan Gökçe, *a.g.e.* s.81

⁵³⁵ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.109b

⁵³⁶ Turan Gökçe, *a.g.e.* s.82

⁵³⁷ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.104b

olması hususu göz önünde bulundurulduğunda, şehrin bugünkü Dere-Tekke nâmıyla bilinen mevkiinde olması gerekmektedir.⁵³⁸

Kadı Emre mahallesi:⁵³⁹ Bu mahalle, vaktiyle bünyesinde meskûn olan Kadı'ya izafeten bu ismi almış olup, XVI.ve XVII. yüzyıllarda, hiç bir değişikliğe uğramadan varlığını devam ettirmiştir.⁵⁴⁰

Kefere (Nesârâ) Mahallesi:⁵⁴¹ XVI. asırda şehri teşkil eden 22 mahalleden,' 21 müslüman mahallesine karşılık, tek gayr-ı müslim mahallesi olarak, nefsi Lâzıkıyyede meskûn bütün gayr-ı müslimleri bünyesinde toplamış olması sebebiyle Kefere ismiyle mukayyed olan bu mahalle, XVII. yüzyıl boyunca Nasârâ, 1699'da ise Zımmiyân olarak kaydedilmiştir. Günümüzde şehrin tahminen Ucancıbaşı mahallesi hudutları içinde olmalıdır.⁵⁴²

Kuddüs (Abdükkuddüs) Mahallesi:⁵⁴³ XVI. asırda *Kuddüs*, XVII. asırda ise *Abdiilkuddüs*, nâmıyla XVIII. asrın sonlarına kadar varlığını muhafaza etmiş, Günümüzde aynı isimle mevcut olmamakla beraber, bugünkü Mûsâ Mahallesi hudutları dâhilinde bulunduğu tahmin edilmektedir.⁵⁴⁴

Kupa Mescid (Cârullah) Mahallesi:⁵⁴⁵ XVI. yüzyıl kayıtlarında, etrafında geliştiği mescide izafeten *Kupa- Mescid* nâmıyla mukayyed iken, XVII. asırda daha önce *nâm-ı diğer* kaydedilmiş olan ismin ön plâna geçmesiyle *Cârullah* adıyla zikredilmiş olan bu mahalle, 1830'lardan sonra ismine tesadüf edilmeyen bu mahallenin, şehirde bugünkü Sırapapılar mahallesi'nin alt kesimleri civarında bulunduğu tahmin edilmektedir.⁵⁴⁶

⁵³⁸ Turan Gökçe, *a.g.e.*, s.82

⁵³⁹ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.104b

⁵⁴⁰ Turan Gökçe, *a.g.e.*, s.82

⁵⁴¹ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.109b

⁵⁴² Turan Gökçe, *a.g.e.* s.82-83

⁵⁴³ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.104a-104b

⁵⁴⁴ Turan Gökçe, *a.g.e.* s.83

⁵⁴⁵ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.104a-105b

⁵⁴⁶ Turan Gökçe, *a.g.e.*, s.83

Kurşunlu Mahallesi:⁵⁴⁷ Şehrin en eski câmîlerinden birisi olan *Kurşunlu Câmî* etrafında gelişmesi hasebiyle aynı isimle mâruf olan bu mahalle, hiç bir değişikliğe uğramadan, yakın zamanlara kadar varlığını devam ettirmiş olan köklü mahallelerden birisi olma özelliğini taşımaktadır. Bugün aynı isimle mevcut olmayan bu mahalle, tahminen, bugünkü Saraylar mahallesi hudutları dâhilinde bulunuyordu.⁵⁴⁸

Kürekçiler Mahallesi:⁵⁴⁹ Şehrin XVI ve XVIII. yüzyıllar boyunca aynı isimle varlığını devam ettirmiş olan köklü mahallelerinden birisidir. XIX. yüzyıldan itibaren ismine tesadüf edilememekle beraber, bugünkü şehri teşkil eden herhangi bir mahalleye de izafe edilmemiş olmasından dolayı, iç-kalenin yakınlarında bir yerde bulunduğunu tahmin edebiliriz.⁵⁵⁰

Medrese Mahallesi:⁵⁵¹ Daha önce de işaret olunduğu üzere, etrafında geliştiği, XVI. Yüzyılda şehrin tek medresesine izafeten bu isimle mâruf olup, en eski mahallelerden birisi olan bu mahalle, sâdece XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarında tesbît edilebilmektedir.⁵⁵²

Meydan Mahallesi:⁵⁵³ XVIII. asrın sonlarına kadar, aynı isimle varlığını muhafaza etmiş olan mahallelerden birisi olan bu mahalle, günümüzde aynı isimle mevcut olmamakla beraber, bugünkü Delikliçınar Mahallesi'nin işgal ettiği yerde bulunduğu tahmin edilmektedir.⁵⁵⁴

Samûri (Kurbaş) Mahallesi:⁵⁵⁵ Kaynaklarda, XVI. asırda *Samûrî el-meşhûr Kurbaş*, daha sonra ise, yukarıda zikredilen iki isimle meşhur bâzı

⁵⁴⁷ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.108a

⁵⁴⁸ Gökçe, *a.g.e.*, s.83-84

⁵⁴⁹ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.106b

⁵⁵⁰ Gökçe, *a.g.e.*, s.84

⁵⁵¹ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.139a-139b

⁵⁵² Gökçe, *a.g.e.*, s.84

⁵⁵³ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.106a

⁵⁵⁴ Gökçe, *a.g.e.*, s.85

⁵⁵⁵ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.108b-109a

mahallelerde de olduğu gibi, ikinci ismin ön plâna geçmesi ve diğerinin düşmesiyle sâdece *Kurabaş* şeklinde kaydedilmiş olup, aynı isimle varlığını ancak, XVII. asrın yarısına kadar muhafaza etmiş bir mahalle olarak tesbât edilmektedir.⁵⁵⁶

Yayacı (Yayalar) Mahallesi:⁵⁵⁷ Sâdece XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde kayıtlı olan bu mahallenin sonraki tarihlerde ismine rastlanmamaktadır.⁵⁵⁸

Kuramaz Mahallesi: Bu mahallenin ismine ilk defa 1675-76 tarihli avarız defterinde rastlanmaktadır. XVIII. asrın sonlarına kadar aynı isimle varlığını devam ettirmekle beraber, sonraki dönemlerde adına rastlanmayan bu mahalle tahminen bugünkü Karaman Mahallesi'nin bulunduğu yerde olmalıdır.⁵⁵⁹

Saray Mahallesi: Diğerlerinin, şehre merkez teşkil eden, iç- kalenin güneyinde gelişmiş olmalarına rağmen, mezkûr merkezin güney-doğusunda vâki İnançoğullarının sarayının burada bulunmasından dolayı *Saraytepe* nâmıyla meşhur olan mahalde teşekkül etmiş olması hasebiyle bu ismi almış ve zamanla küçük bir değişiklikle Saraylar'a dönüşerek zamanımıza kadar varlığını devam ettirebilmiş, XVIII. asrın sonlarına doğru giderek, şehir platformundaki ağırlığını artırmış olduğuna hükmetmek mükündür.⁵⁶⁰

Tatar Mahallesi: Bu mahalleye ise XVII. yüzyıl kayıtlarında tesadüf edilmektedir.⁵⁶¹

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerde, Evliya Çelebi'nin sadece sayı olarak bize verdiği mahalleleri farklı kaynaklardan tespit ederek Denizli yerleşimi hakkında daha somut ve anlaşılır bir sonuca ulaşmaya çalıştık.

⁵⁵⁶ Gökçe, *a.g.e.* s.85

⁵⁵⁷ BOA-TD-438, s.47; TKGM-KKA-TD-48, v.104b

⁵⁵⁸ Gökçe, *a.g.e.* s.85

⁵⁵⁹ Gökçe, *a.g.e.* s.86

⁵⁶⁰ Gökçe, *a.g.e.* s.86

⁵⁶¹ Gökçe, *a.g.e.* s.87

c- Dini ve Sivil Yapılar

Seyyahımız Denizli’de bulunan sosyal hayatın geçtiği dini ve sivil yapılar hakkında da bilgiler vermektedir. Evliya Çelebi Denizli şehri’nin tamamının elli yedi mihraptan oluştuğu bilgisini bize ulaştırmaktadır.⁵⁶² Bu ibadethaneler hakkında ise verdiği bilgiler şu şekildedir.

Kale Camii: Evliya Çelebi Kala Camii’nden bahsederken “Ama bunlar içinde cemaati en fazla olan Kala Camii’dir” diye belirtmektedir⁵⁶³.

Yeni Camii: *Kale Camii’nden taşra çıkıldığında, Yeni Camii bulunur. Kible kapısı üzerinde tarih şöyle yazılmıştır:*

“Fi eyyami Sultanii’l-azam Gıyasü’ d-dünya ve’ d-din Keyhüsrev Bin Kılıçarslan haledellahu mülkehu, sene seb’in ve seb’i mie (770)”⁵⁶⁴

Kurşunlu Camii: Evliya Çelebi buradan, “*Kurşunlu Camii latif bir binadır*”⁵⁶⁵ şeklinde bahseder. Diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre, şehrin en eski mabedlerinden olan camii, Saltak Caddesi üzerinde, Hastane Caddesi’nin dört yol kavşağı üzerinde bugünde aynı adla anılan camiinin yerinde bulunuyordu.⁵⁶⁶

Ulu Camii: *Ulu camii kurşunla örtülü, eski bir camiidir aynı zamanda makam-ı siddıktir.*⁵⁶⁷ Şeklinde bu camiden bahseder. Burasıda şehrin en eski mabedlerindendir, muhtemelen Cami-i Kebir mahallesi ismini buradan almış, zaman içerisinde birçok zelzele sonucu zarar görmüşse de her defasında hemen hemen yeniden inşa edilmiştir. Günümüzde ismen de olsa varlığını İstasyon-Atatürk Caddesi’ndeki yerinde muhafaza etmektedir.⁵⁶⁸ Uzunçarşılı bu camiye ait olduğu kanaatiyle yayınladığı kitabede dış tesirler neticesinde bazı bölümleri yıpranmış beş satırlık kitabede: “Es-Sultânü'l-â'zâm Gıyâseddünyâ ve'd-dîn 'alâi'l-İslâm ve'I-müslim [ın]... Ebû'I-feth Keyhüsrev bin Key [Kûbâd].⁵⁶⁹ Bu bilgiden anladığımıza

⁵⁶² *Seyahatname*, s.102

⁵⁶³ *Seyahatname*, s.102

⁵⁶⁴ *Seyahatname*, s.102

⁵⁶⁵ *Seyahatname*, s.102

⁵⁶⁶ Gökçe, *a.g.e.* s.119

⁵⁶⁷ *Seyahatname*, s.102

⁵⁶⁸ Gökçe. S.116

⁵⁶⁹ Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, s.192

göre Alâaddin Keykûbâd'ın oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev (M.1237-1246) zamanında inşa edilmiş olmalıdır. Keza, câmînin *tecdîden inşâsı* esnasında temlelede bulunmuş olan bir *çeşme kitâbeside*, inşâ târihi hakkında önemli bir fikir vermektedir. Buna göre, çeşme, İzzeddin Keykâvus bin Keykûbâd tarafından, H.645 (M. 1247) târihinde, *Karasungur bin ʿAbdullaha* yaptırılmıştır. Bu da gayet açık sûretde, Câmî'nin Seyfeddin Karasungur tarafından, II. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında, şehrin ilk geniş çaplı îmar ve inşâ faaliyetleri çerçevesinde, en geç 1247 târihine kadar inşâ edilmiş olduğunu göstermektedir.⁵⁷⁰

Diğer camilerden ise Evliya Çelebi şu şekilde bahseder. “*Saray Camii eski bir camiidir. Tabaklar Camii yakın zamanda bina olunmuştur. Çömlekçi Camii ‘de bu tarzda yapılmış oldukça mamur bir camiidir. Kaleden taşraya meşhur camilerin bunlardan ibaret*” olduğunu belirten Seyyahımız bunlardan geri kalanların ise otuz yedi mescit olduğunu belirtmektedir.⁵⁷¹

Evliya'nın Denizli'yi ziyaret ettiği XVII. yüzyılın son çeyreğinde Denizli'de yedi medrese bulunduğunu, bunlardan en önemlisinin ise Saray Cuması Medresesi olduğunu söyler, medresenin (...) adet ulemasının bulunduğunu belirtmesinin ardından, burada görev yapacak ulemaların “paye-i âli” olması şart koşulduğunu yazmaktadır. Ayrıca Seyyahımız Denizli'de Darü'l-hadis ve yedi sıbyan mektebi olduğunu söyler.⁵⁷² Evliya'nın haber verdiği medrese dışında şehirde ki önemli bir eğitim kurumları ise İshak Bey Medresesi ve Nureddin Cedid Muallimhanesi'dir.⁵⁷³

Evliya Çelebi ilk olarak Ahi Evrân hakkında şu bilgileri verir. “*Hacı Bektaş-ı Veli, Monla Hünkar, Şems-i Tebrizi, Sadrettin Konevi hazretleri ile dost ve arkadaş olmuş ulu sultandır. Birçok kerameti görülmüştür. Bu kerametlerinden biride şudur. Kayseri'de debbağlık ederken “Miriye öşür vermez” diye biri hakime şikayet eder. Derhal hacibler gelerek Ahi Evrânı bağlamaya kalkınca dükkân içinde bir evrân belirir ve haciblerin üzerine hücum eder. Hacibler hakime gelerek durumu*

⁵⁷⁰ Gökçe, a.g.e. s.116-117

⁵⁷¹ *Seyahatname*, s.102

⁵⁷² *Seyahatname*, s.102

⁵⁷³ Gökçe, s.130-131

anlatırlar. Böylece Ahi Evrân yani evrân kardeşi diye isimlendirilir. Daha sonra Kayseri'den Denizli'ye göçen Ahi Evrân burada vefat eder. Kırşehir'de bir Ahi Baba vardır ama bu Ahi Evrân Baba değildir. Debbağ esnafının şeyhidir, bu yüzden debbağlara "ahiler" derler."⁵⁷⁴

"Yeni Camii yanında Cafer Ağa Han'ı dibinde İmam Sultan türbesi vardır. Burası eskiden büyük bir han imiş. Daha sonra Melek Ahmed Paşa'nın Ağalarından Cafer Ağa Denizli hakimi iken burayı tamir ettirip İmam Sultan Asitanesine vakfetmiş. Han Kapısının sol tarafında köşede beyaz bir mermer üzerinde şu tarih vardır: "Fi eyyam evletü's-sultanü'l-azam zillullahu fi'l-alem Gıyasü'd-dünya ved'd-din Keykavus Bin Keyhüsrev Bin Muhkim emirü'l-müminin el-abdü'z-zaif Krasunkur Bin Abdullah fi sene seb' ve sitti mie (607)"⁵⁷⁵

"Bu Han içerisinde ki diğer ziyaretgah-ı kapı erenleri Memi Dede, Yakup Dede, Baba Sultan, Ayaklı Baba, Fethi Baba, Şahin Baba, Ziyaret Baba, Yakın Baba, Şekür Gazi Baba 'dır. Hacı Seher(?) Sultan Hazretleri ise bir tepelik mesire yerinde medfundur.⁵⁷⁶ Diğer önemli ziyaretgahlar ise şunlardır. Ak Sinan Sultan, Ahi Duman Sultan, Karacaoğlan Sultan Hızırlık Sultan, Hayreddin Baba Sultan, Çakmaklı Baba, Karaöyük Baba, Didiği Baba Sultan. Bunların dışında binlerce evliya vardır. Ama en meşhurları bunlardır. Burada birkaç gün dinlendikten sonra sultanlara birer Yasin-i şerif ruhlarına hediye eyledikten sonra şu beyti yazdım:

Derd-i aşkı çekmeyen aşktan veli bigânedir

Bi-vesile her kişi sultana olmaz aşına

Evliyaları ziyaret ettikten sonra ruhlarına birer Fatiha hediye eyledik".⁵⁷⁷

Denizli'deki önemli diğer sivil mimari örneklerinden diğerleri de hamamlardır. Evliya Çelebi Denizli'de altı hamam olduğunu yazmaktadır.

⁵⁷⁴ Seyahatname, s.102

⁵⁷⁵ Seyahatname, s.102

⁵⁷⁶ Seyahatname, s.103

⁵⁷⁷ Seyahatname, s.102

Hacı Ömer Hamamı: Evliya Çelebi hamamlar içinden eskisi, suyu ve havası en güzel olan Hacı Ömer Hamamı olduğunu belirtir.⁵⁷⁸ İbn Batuta'da Denizli'de bulunduğu sıralarda Ahi Sinan ve Ahi Tuman tarafından bir hamama götürüldüğünden bahseder ama isim belirtmemiştir.⁵⁷⁹ Bu hamam, II. Ya'kûb Bey tarafından, 1411-12 yıllarında inşâ edilmiş olan Kütahya'daki *Germiyanoğlu Medresesi'ne* vakfedilmiştir. Hamamın aynı isimle 1803-1804 tarihine kadar varlığını devam ettirdiği bilinmektedir.⁵⁸⁰

Şengül Hamamı:⁵⁸¹ Bunlardan başka, söz konusu defterlerde tesbît edilen bir diğer hamam da, yıllık hâsılının 4.000 akçalık kısmı, *Vâlîde-i Sultan 'Alemsah* evkafından olup, Saruhan Sancağı'na tâbi Aksihar kazâ merkezindeki imaretine tahsîs edilmiş olan *Şengeldi Hamamı'dır. Bu hamam Evliya Çelebi'nin bahsettiği Şengül Hamamı olmalıdır.*⁵⁸²

Evliya Çelebi azda olsa bahsettiği hamamlardan Alaca Hamamı'nın oldukça hoş havasının olduğunu, Küçügenoğlu Hamamı, Yeni Hamam, Tanbakhane Hamamlarının ise en güzel hamamlar olduklarını bize söylemektedir. Bunlar dışında bağlar ve bahçeler içindeki hanelerin kendilerine ait beklide yüzlerce hamamlarının bulunduğunu Seyyahımız bize iletir.⁵⁸³

Evliya Çelebi şehrin ayanı ile vedalaştıktan sonra birçok hediyeler ve yanına arkadaşlar aldıktan sonra şehrin kuzey tarafına doğru bağ ve bahçeler içinden geçerek, Honaz Kalesi'nin altından geçip altı saatte Işıklı Kasabası'na ulaşmıştır.⁵⁸⁴

II. Diğer Yerleşim Birimleri

Evliya Çelebi Aydın Vilayeti'ni terk ederek Saray Kasabası yönünden Denizli'ye girmiştir. “*Saray Kasabası, yani Ezine Abad Kazası Denizli hassı*

⁵⁷⁸ *Seyahatname*, s.102

⁵⁷⁹ İbn Batuta, *Seyahatname*, s.319

⁵⁸⁰ Gökçe, *a.g.e.*, s.132

⁵⁸¹ *Seyahatname*, s.102

⁵⁸² Gökçe, *a.g.e.*, s.133

⁵⁸³ *Seyahatname*, s.102

⁵⁸⁴ *Seyahatname*, s.103

*hükümünde yüz elli akçe kazadır. Kethüdayeri ve Serdarı Denizli'dedir.*⁵⁸⁵ *Bir camisi, iki mescidi, bir hamamı bir hanı, beş dükkân, iki yüz toprak örtülü ev vardır.*⁵⁸⁶ *Bu mamur karye Afyonkarahisar'da Gedik Ahmed Paşa Camii'nin evkafından olduğundan mütevellisi tarafından idare edilir*".⁵⁸⁷ Evliya Çelebi Saray Kasabası'ndan doğu tarafına doğru mamur kuralar içerisinde geçerek beş saatte Honaz'a ulaşmıştır.

Honaz ile ilgili bilgiler Evliya Çelebi'ye göre şöyledir. "*Kayser-i Rum Oğullarından Honaz adında bir Melik binası olduğu için Honaz Şehri adı verilmiştir. Daha sonra (...) tarihinde Germiyanoglu Yusuf Bey tarafından fethedilmiştir. Ondan Osmanlı hükümdarı Koca II. Murad ele geçirmiştir.*⁵⁸⁸ *Anadolu Sancağı hakkında Denizli Kazası hududunda yüz elli akçelik kazadır. Dizdarı ve yirmi adet askeri ve serdarı vardır. Ama sipah kethüdayeri yoktur.*⁵⁸⁹ *Honaz Kalesi, Honaz Dağı'nın burnunda gökyüzüne ser çekmiş bir yalçın kıvılcık kaya üzerinde şeddadi sağlam bir binadır. Çevresinin ne olduğunu bilmediğini Evliya Çelebi ifade etmektedir. Beş köşeli eski bir binadır. Batıya açılan eski bir kapısı vardır. Küçük fakat sağlam bir kaledir.*⁵⁹⁰ *Kale içinde kurşunsuz bir camii, iki zaviye bir mektep ve Kadı mahkemesi vardır.*⁵⁹¹ *Kale'den Denizli Şehri sanki ayaklar altındaymış gibi görünür. Kale içinde tamamı dört yüz toprak örtülü eskiden kalma evler vardır. Hepsi Denizli sahrasına ve Eyne Abad tarafına bakan havadar yerleşimlerdir. Evliya Çelebi kale içinde gayri Müslimlerin yerleşmesine izin verilmediğini de belirtmektedir*".⁵⁹²

Evliya Çelebi Kale ve buradaki sosyal olaylar hakkında şu ilginç bilgileri de vermektedir. "*Kale oldukça hakim bir yerde olduğundan celali korkusundan vilayetin kıymetli eşyaları bu kalede korunmaktadır. Zira Karayazıcı, Celali Said Arap, Birgili Celali Cennetoğlu adlarındaki bu eşkiyalar beşer altışar ay bu kaleyi*

⁵⁸⁵ *Seyahatname*, s.100

⁵⁸⁶ *Seyahatname*, s.100

⁵⁸⁷ *Seyahatname*, s.100

⁵⁸⁸ *Seyahatname*, s.101

⁵⁸⁹ *Seyahatname*, s.102

⁵⁹⁰ *Seyahatname*, s.101-102

⁵⁹¹ *Seyahatname*, s.102

⁵⁹² *Seyahatname*, s.102

kuşatmaların rağmen ele geçirememişler ve hayal kırıklığı içerisinde geri dönmüşlerdir. Van ve Mardin Kalesi gibi müstahkem bir kaledir.⁵⁹³ Kaleden aşağı varoşa bin adımda inilir. Varoş etrafı bile bir kat sur duvarı ile çevrelenmiştir. İki Müslüman mahallesi dışında başka mahallelerde gayr-ı Müslimler oturur. Tamamı iki yüz hanedir.⁵⁹⁴ Kale dışında ki önemli yapılar ise bir camii, bir mescit, bir hamam, bir han, ve birkaç tüccarın dükkânlarıdır.⁵⁹⁵ Menderes Nehri'nin bir başı Honaz Nehri'dir, bir parçası da Işıklı Kasabası içinde büyük Akgöz pınarıdır. Bunlar dere ve tepelerden toplanıp derya gibi Menderes Nehri olur.⁵⁹⁶ Honaz'ın bağı ve Bahçesi iki saatlik mesafede uzayıp gitmektedir. Nice yüzlerce dere akıp gider. Bu şehri seyrederek güneye doğru bağ ve bostanlar içinde beş saatte Denizli Şehri'ne ulaştık'.⁵⁹⁷

Evliya Denzili Snacağı içerisindeki yolculuğuna şu şekilde devam etmiştir. "Işıklı Kasabası (...) Sancağı hakkında (...) ve yüz elli akçe şerif kazadır. Nahiyesi (...) kuradır. Kethüdayeri ve serdari vardır. Müftüsü ve nakibi yoktur.⁵⁹⁸ Işıklı Kasabası düz bir yerde kurulmuş ve dört yüz elli toprak örtülü hanesi vardır. (...) mahalle ve (...) mihrabdır. En çok cemaati olan (...) camii, (...) camii geri kalanı mescittir.⁵⁹⁹ Sıbyan mektebi, hamamı, hanı, birkaç dükkânı vardır ama bedesteni yoktur. Tabakhanesi çarşının altında büyük Akgöz pınarındadır. Burası büyük menderes nehrinin başıdır. Akgöz pınarı şehrin bütün bağ ve bahçelerini sular, buranın suyu ve havası güzeldir.⁶⁰⁰ Işıklı Kasabası'ndan (...) tarafına (...) saat mamur kuralar içinden geçerek Dinler Kasabası'na ulaştık. Dinler Işıklı Kazası nahiyesidir. Ve (...) (...) hakimdir. Şehir düz bir yerde kurulmuştur, altı yüz toprak örtülü evlerdir. Tamamı (...) mahalle ve (...) mihrabdır. (...) camii, (...) (...) (...) geri kalanı mescittir. Hamamı hanı ve dükkânları vardır amam bedesteni yoktur. Havası

⁵⁹³ Seyahatname, s.102

⁵⁹⁴ Seyahatname, s.102

⁵⁹⁵ Seyahatname, s.102

⁵⁹⁶ Seyahatname, s.102

⁵⁹⁷ Seyahatname, s.102

⁵⁹⁸ Seyahatname, s.103

⁵⁹⁹ Seyahatname, s.103

⁶⁰⁰ Seyahatname, s.103

ve suyu güzel olduğundan bağı ve bahçesi çoktur.⁶⁰¹ Buradan şenlikli Türkistan kuraları içinden geçerek sekiz saatte Uluborlu Kalesine ulaştık”. Evliya Çelebi daha sonra Gölhisar Kalesi’ne geçmiştir. Fakat bu bölümlerle ilgi yerler boş bırakılmıştır.⁶⁰² Evliya Çelebi buradan Tavas’ın doğu ucuna doğru yola çıkmıştır.

III. Gündelik Hayat

Evliya Çelebi Denizli halkı ve burada ki gündelik yaşama dair sınırlıda olsa bazı bilgiler vermektedir. Seyyahımız Vilayet ayanını iyi ve sözlerine sadık olarak nitelemektedir. Ayrıca eşrafın “Şehrimizin dört bir tarafında yirmi bin den fazla kaynak suyu vardır diye gururlandıklarını” belirtmektedir. Şehir içinde sivrisinek çoktur, fakat yaylalarında ve bağlarında sinek çoktur.⁶⁰³ Bütün halkın bağlarında oturduklarını ve yakın komşuluk ilişkilerinden dolayı birbirleri ile akraba gibi olduklarından ailelerini birbirlerinden sakınmadıklarını söyleyen Evliya halkın misafirperverliğini biraz yapmacıklı bulmakla beraber kendi ifadesiyle “yer yer seveni ve sevileni çok” olduğunu da eklemektedir. Evliya’nın Denizli halkı ile ilgili diğer bir görüşü de aynen şöyledir: “Zira şehirleri Anadolu diyarının bir köşesinde olduğundan herkesin geçtiği yol üzerinde değildir. Onun için güzel sohbet etmeği bilmeyen Türk tüccarlarıdır”.⁶⁰⁴ Bu değerlendirme beklide Evliya’nın şehir ileri gelenleri tarafından samimi bir şekilde misafir edilmemesinden kaynaklanmış olabilir fakat Evliya belki o dönemin Osmanlı ileri gelenleri gibi aynı anlayışı taşıyarak Türkmenleri kaba insanlar olarak nitelemektedir. Halkın giyim tarzı hakkında da Seyyahımızın verdiği bilgiler ise genelde mavi beyaz ferace giyildiği, Kadınların ise beyaz peştamal ve muhayyer ferace giydikleri şeklindedir.⁶⁰⁵

⁶⁰¹ Seyahatname, s.103

⁶⁰² Seyahatname, s.103

⁶⁰³ Seyahatname, s.102

⁶⁰⁴ Seyahatname, s.102

⁶⁰⁵ Seyahatname, s.102

Evliya Çelebi Işıklı Kasabası halkının Türkmen olmalarına rağmen gayet hoş sohbet, anlayışlı ve arkadaş canlısı olduklarını ifade eder. Ayrıca halk genelde atlıdır ve çok güzel atları vardır diyede ekler.⁶⁰⁶

IV. Üretim Kaynakları

a. Tarım

Osmanlı toplumunda ziraat öylesine hakim bir iktisadi faaliyet idi ki, sadece kır iskân yerlerinde değil, kasaba hatta şehir niteliği taşıyan yerlerdeki nüfusun önemli bir kesiminde doğrudan zirâatle meşgul olmakta idi. Dolayısıyla, Osmanlı bütünüünün küçük bir parçası olan XVI. ve XVII. yüzyıllarda ki ekonomik hayatına hakim olan esas unsur da zirâat idi.⁶⁰⁷ Denizli bölgesi kazasının toprakları sulanabilen geniş sahalardan olduğundan, ayrıca iklim şartları yönünden de tarıma uygun şartları taşıması sebebiyle oldukça verimli alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Tahrir defterlerindeki tesbitler de bunun XVI. ve XVII. yüzyıllarda da durumun böyle olduğunu göstermektedir. Alınan vergilere bakıldığında ise Denizli Kazasında pamuk yetiştirilmekte olup bunun yanısıra bağcılık, bahçecilik, meyvecilik hububat ve baklagiller yoğun olarak yapılmakta idi.⁶⁰⁸

Seyyahımız Denizli'nin tarım ürünleri hakkında kısada olsa şu bilgileri vermektedir. Denizli'nin bağ ve bahçeleri mahkeme sicillerinin tahriri, Şarbenderi'nin söylediğine göre on bin yetmiş bahçe ve yedi bin dönüm hakkı verir. Voyvoda defterinde kayıtlıdır. Bütün ayan ve eşraf bağlarında otururlar.⁶⁰⁹ Önemli bir diğer üründe pamuktur.⁶¹⁰

b. Zanaat

Denizli'nin önemli bir tarım potansiyelinin olması buna bağlı olarak zanaat kollarını da etkilemiştir. Dokuma üretiminin en temel ürünlerinden olan pamuk

⁶⁰⁶ *Seyahatname*, s.103

⁶⁰⁷ Gökçe, *a.g.e.*, s.320

⁶⁰⁸ Gökçe, *a.g.e.*, s.320-351

⁶⁰⁹ *Seyahatname*, s.102

⁶¹⁰ *Seyahatname*, s.102

kazada önemli bir dokuma sektörünün gelişmesini sağlamıştır. Pamuk gibi böylesine zengin hammaddenin mevcudiyeti, boyacılık gibi sair küçük çaplı yan sanayi kollarıyla birlikte, Denizli'yi XVI. yüzyılın başlarından itibaren önemli bir dokumacılık merkezi haline getirmiştir. Pamuklu dokuma tezgahları hemen hemen bütün kıy yerleşiminde faal halde idi. Bu durum Denizli pamuklu dokumalarının XVI. yüzyılda ün yapmasını sağlamıştır.⁶¹¹ Ziraî ekonominin hakim olduğu kıy yerleşimlerinde hemen hemen sınıî bir teşekkül olarak değirmenler önemli bir yer tutmaktadır. Hemen hemen bütün kıy yerleşimlerinde değirmen bulunmakta idi, bunlar su, hayvan ve rüzgar gücüyle çalışan değirmenlerdir. Değirmenler halkın un, bulgur gibi ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir role sahipti.⁶¹² Evliya'da sadece burada bir su değirmeninden bahseder.

Seyyahımız Denizli'de ki zanaât kolları ve el sanatları hakkında sınırlı da olsa bilgiler şu bilgileri vermektedir. Denizli'nin pamuğu, pamuk ipliği, beyaz ve rakik-i nazif sadelik bezi, acem bezinden daha iyi olur. Evliya Çelebi Denizli, Işıklı Kasabası ve Honaz'da birer tabakhanenin olduğunu söylemektedir.⁶¹³ Honaz'da tabakhane altında Akgöz Pınarı denen dere üzerinde birkaç değirmen bulunduğunu, bu değirmenlerde halkın un ve bulgurlarını kendi ömürleri gibi burada öğüttüklerini ve tükediklerini söylemektedir.⁶¹⁴

c. Ticaret

Lâzikiye şehri tarihin ilk dönemlerinden itibaren bulunduğu bölgenin ulaşım ve ticari merkezlerinden biri olarak gelişmiştir. Anadolu'da değişen iktisadi şartlara bağlı olarak düzenlenmiş olan ulaşım ağının önemli şubelerinden birini teşkil eden Güney Yolu'nun kuvvetlendirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Roma döneminde doğudan gelip Efes'e ulaşan yol üzerinde önemli bir kavşak noktası olmuştur. Türk fethiyle başlayan dönemde ise Anadolu içlerinden gelerek Büyük Menderes Ovası'ndan geçmek suretiyle Balat, Selçuk ve İzmir'e ulaşan yol üzerinde idi.

⁶¹¹ Gökçe, *a.g.e.*, s.373-374

⁶¹² Gökçe, *a.g.e.*, s.383

⁶¹³ *Seyahatname*, s.102

⁶¹⁴ *Seyahatname*, s.102

Osmanlı yol şebekesi içerisinde ise Denizli bölgesinden geçen yollar ikinci dereceden kervan yolları konumuna düşmekle kendi nisbi önemini korumuştur. Denizli şehri XV ve XVII. yüzyılda faal olduğu tesbit edilen Isparta-Keçiborlu-Tazkırı üzerinden şehre uzanan yoldan başka, buradan Kuşadası'na uzanan, Anadolu içlerini Ege limanlarına bağlayan yol şebekesi üzerinde önemli bir işleve sahipti.⁶¹⁵

Denizli Şehri'nin asıl iktisadi ve ticari faaliyetlerinin yoğunlaştığı merkezi, XIII yüzyılda yapılmış olup, şehrin fiziki gelişmesinde katkıda bulunmuş olan İç Kale'dir. Çeşitli kaynaklardaki kayıtlardan anlaşıldığına göre, etrafı surlarla çevrili olup, sabah açılıp akşam kapanan kapıları ve gece bekçileriyle, meskenin dışında tamamıyla ticari fonksiyonlu yapılardan meydana gelmiş olan ticari bir kompleks olma özelliğine sahip idi. Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere, Denizli şehride diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, cami-bedesten ve imaret siteleri üçgeninin çatısını teşkil eden ve İç-hisar adıyla meşhur olan bir mekanda organize olmuş çarşı-pazar etrafında gelişmiştir. Burada bulunan işyerleri ve dükkanlar ticari hayatın canlı olmasında büyük bir öneme sahip idi.⁶¹⁶

Evliya Denizli ticari hayatı hakkında şu bilgileri bizlere ulaştırmaktadır. *“Denizli’de Kale içinde baştanbaşa dükkânlar çoktur. Tamamı üç yüz yetmiş şenlikli ve bayındır alış veriş yerleri vardır. Bir kargir duvarlı ve üzeri kiremitli, iki kapılı sağlam ve müstahkem binalı bedesteni vardır. Tamamı yetmiş dolap dükkândır.”*⁶¹⁷ *Denizli Kale içinde haftada bir büyük Pazar kurulur. Sanki Denizli adı gibi bir insan denizi olur. Pazardan sonra kalede Didebanlardan başkası bırakılmaz, herkes hanelerine gidip sabah muhafızların tabılarına vurmasını beklerler. Zira kale içinde ki bedestende nice Mısır hazinesine sahip tüccarlar vardır.”*⁶¹⁸ *Yine kale içinde üstü kiremit örtülü bir tahıl pazarı vardır. Denizli’de üretilen beyaz bez Rum vilayetlerine satılır. Bütün halkın ürettiği ve sattığı en önemli ürün beyaz bezdir.”*⁶¹⁹ *Honaz’da kale içinde ve kale dışında birkaç dükkân yer almaktadır.”*⁶²⁰ *Denizli’de Kale içinde birde han var. Fakat burada gelen geçenin kalmasına izin verilmez, sadece güvendikleri*

⁶¹⁵ Gökçe, a.g.e, s.134-138

⁶¹⁶ Gökçe, a.g.e, s.138-145

⁶¹⁷ Seyahatname, s.101

⁶¹⁸ Seyahatname, s.101-102

⁶¹⁹ Seyahatname, s.102

⁶²⁰ Seyahatname, s.102

*bildikleri adamların kalmasına izin verirler. Didebanlar akşamları üzerlerine dışarıdan han kapısını kilitler.*⁶²¹ Evliya Çelebi Honaz'da bir han olduğunu yazmaktadır.⁶²² Işıklı Kasabası ve Dinler Kasabası'nda da birer han bulunmaktadır.⁶²³

⁶²¹ *Seyahatname*, s.101

⁶²² *Seyahatname*, s.102

⁶²³ *Seyahatname*, s.103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUĞLA

Evliya Çelebi, Denizli ziyaretini tamamlayıp buradan Muğla'ya doğru yola çıkmıştır. Işıklı Kasabası, Dinler, Uluborlu, Gölhisar, Kızılcıca Börklü Sovulmaz Pazarı, Tilkili Kasabası ve Tavas yolunu takip eden Seyyah yoldaki konakladığı hanlar hakkında kısa bilgiler verip çevreyi betimleyerek Yılcılık Beli'ni aşmış ve Dümruk Karyesi üzerinden Muğla'ya ulaşmıştır.

Evliya'nın Muğla hakkında verdiği bilgilere geçmeden önce buranın coğrafyası ve tarihçesi hakkında bilgiler vermek yerinde olacaktır.

I. Muğla Merkez Kazası

Güneybatı Anadolu bölgesinde, kadim dönemlerde Karya, Türkler döneminde Menteşe, günümüz idari taksiminde ise Muğla ili olarak anılan saha içerisinde binlerce yıldır kesintisiz yerleşime sahip olmuş ve günümüze kadar gelebilmiştir. Dolayısıyla Karya olarak adlandırdığımız bölgede ilk yerleşimin ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir. Muğla tarihte iç Karya olarak bilinen bölgedir. Karya M. Ö. 2 000'de Hititlerce de bilinen bir ülkedir. Tarihi coğrafyada Karya Menderes nehri güneyinden Köyceğiz gölünün güneyine kadar olan yöreye verilen addır. M. Ö. 1000 başlarında Dorların Rodos ve İstanköy üzerinden Karya bölgesine geldikleri, buradaki yerli halkla karışarak ticaretle uğraşmışlardır.⁶²⁴ M.Ö. VI. yüzyılda Lidya krallığının ardından Pers hakimiyetine girmiş, Büyük İskender'in Karya'yı ele geçirmesiyle Pers hakimiyeti sona erdi. M.Ö. 129'da Bergama Krallığı'nın varisi olarak Anadolu'ya giren Romalılar burayı ele geçirdiler ve Asya Eyaleti'ne bağladılar. Roma'nın parçalanmasından sonra Karya Doğu Roma-Bizans sınırları içerisinde kalmıştır. 802 yılında Harun Reşid devrinde Abbasiler Likya ve Karya'yı ele

⁶²⁴ Sevim Buluç, "İlkçağda Muğla", *Tarih İçinde Muğla*, (ed. İlhan Tekeli. Ankara 1993, s.3-7

geçirdiler, bölge 862 yılına kadar Abbasilerin elinde kaldı. Daha sonra ise bölge Bizanslılar tarafından geri alınmıştır.⁶²⁵

Karya bölgesine yapılan Türk akınları, XI. yüzyılda başlayarak XIII. yüzyılın son çeyreğinde bölgenin kesin bir fethine kadar sürdü. 1079'da Türkler Muğla ve civarına kadar geldiler.¹¹⁰³

Muğla hakkında verdiğimiz bu kısa tarihçenin ardından Evliya Çelebi'nin şehrin ismi hakkında şu bilgileri bize vermektedir. “*Sene (...) tarihinde büyük bir savaş olmuş ve Rum keferesinin elinden Menteşe Oğlu Darahikey Veziri Muğlı Bey fethetmiştir. Muğlı Bey Mahan memleketinde Hz. Muhammed (SAV)’i rüyasında görüp daha sonra ulemanın huzurunda İslamiyeti kabul etmiştir. Muğla Kalesi’ni fethettikten sonra ise bu şehrin ismi Muğla diye anılmaya başlanmıştır.*⁶²⁶ Farsçada Muğ kafir anlamına gelmektedir. Muğlı Bey Müslüman olduktan sonra bir çok hizmetler yapmış ve bir çok gazaya katılmıştır.”⁶²⁷ Evliya'nın şehrin fethi ve ismi hakkında vermiş olduğu bilgiler ihtiyatla karşılanmalıdır. Yaptığımız araştırmalarda Menteşe oğullarından Darahikey ya da onun veziri olan Muğlı Bey adına hiç kimseye rastlayamıyoruz. Büyük ihtimalle halk arasında dolaşan söylenceler birer tarihi gerçekmiş gibi yansıtılmıştır. Seyyahımızın şehir isimleri hakkında da söyledikleri ya kendinin yakıştırması ya da halk arasında dolaşan bir takım söylentilerden öteye gitmemektedir. Fakat bunu bütün ziyaret ettiği bölgelerde aynı yöntemi izleyerek bilgiler vermiştir diye bir genelleme yapmakta doğru değildir. Farklı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Muğla'nın antik dönemlerdeki ismi *Mobolla* idi, daha sonra ise *Mogola* şeklinde değişmiştir.⁶²⁸ 1307 (1889) Aydın Vilayeti Salnamesinde ise *Mobella* olarak belirtilmektedir.⁶²⁹

⁶²⁵ Zekai Mete, “Muğla”, *DİA*, s.337; Buluç, *a.g.m.*, s.8-10

⁶²⁶ *Seyahatname*, s.105

⁶²⁷ *Seyahatname*, s.105

⁶²⁸ Mete, *a.g.m.* s.377

⁶²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Kitabeleri II. Kitap Afyonkarahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğridir*. İstanbul 1929, s.150

1. İdari Yapı

Evliya Çelebi Muğla'nın idari yapısı hakkında bilgiler verirken, buranın Anadolu Eyaleti'nde Mentеше Paşasının tahtı olduğunu ve Padişah tarafından paşaya verilen has 400.800 akçe olduğunu belirtmektedir.⁶³⁰ Paşanın da sefer zamanı 1000 asker ile sefere katıldığını da ilave etmektedir. Evliya idari bilgiler vermeye devam ederek tahrir kayıtlarında 52 zeamet erbabının ve 380 tımar erbabının olduğunu, Zeamet ve tımar sahiplerinin kanuna göre toplam 2000 çıkardıklarını eklemektedir. İdari taksimata ait bilgiler veren seyyah şehrin, 300 payesi ile baş kaza ve nahiyesinin ise 105 kura olduğunu bize söylemektedir.⁶³¹ Ayrıca Seyyahımızın bize bildirdiğine göre Muğla'da görev yapan idareciler arasında, bölgedeki zeamet sahiplerinden Alaybeği, zeametlerin asayişinden sorumlu olan Çeribaşı, şer'i meselelerden sorumlu olan Şeyhülislam, Hazreti Peygamberin soyuna mensub olanların işleriyle meşgul olan Nakibüleşraf, yeniçerilerin bulunduğu yerlerde mahalli hükümet ile ocağın birlikte hareket etmesini sağlayan Kethüdayeri, taşrada yeniçeri ocaklarının başındaki sorumlu olan Yeniçeri Serdarı bulunmaktadır. Bu idari görevlilerin yanı sıra Evliya Muğla'nın ayan, eşraf ve ulemasının çokluğundan da bahsetmektedir.⁶³²

2. Fiziki Görünüm

Anadolu'nun güneybatısında yer alan günümüz Muğla'sı kuzeyden Aydın, kuzeydoğudan Denizli, Burdur, doğudan Antalya şehirleri ile çevrelenmiştir.⁶³³ Muğla'nın yerleşim alanının denizden yüksekliği 650 m. olup, etrafı dağlarla çevrili Muğla Ovası'nın kenarında bulunmaktadır. Şehir kuzeyde Hisardağ (Asartepe) ve Kızıldağ, güneyde Kestane, doğuda Yılanlı ve batıda Marıçalı dağları ile kuşatılmıştır.⁶³⁴ Evliya Çelebi Tavas üzerinden Muğla'ya doğru yola çıktıktan sonra, Yılandık belini üzerinden Yılanlı Dağı'na ulaşmıştır. Seyyahımız Muğla'nın hemen ensesinde Yılanlı Dağı'nın gökyüzüne uzanan bir sütun gibi tarif ederek, Tavas Kalesi'nden buraya gelene kadar taşlık, dikenlik, ormanlık ve ıssız yollardan geçerek

⁶³⁰ *Seyahatname*, s.105

⁶³¹ *Seyahatname*, s.105

⁶³² *Seyahatname*, s.105

⁶³³ K. Ekrem Uykucu, *Muğla Tarihi (Coğrafyası ve Sosyal Yapısı)*, İstanbul 1968, s.15

⁶³⁴ Mete, *a.g.e.*, s.27

harami korkusu içerisinde on dört saatlik yolculuktan Yılanlı Dağı'na çıkabilmiştir⁶³⁵ ve Yılanlı Dağı'nın yüksekliğinden oldukça etkilenmiştir. Evliya bu dağın zirvesindeki karın Temmuz ayında bile erimediğini ve mevcudiyetini koruduğunu ayrıca gündüz vakti bile çok serin olduğunu anlatmaktadır. Zirveye ulaşıldığında ise Ula ve Muğla Ovalarının görüldüğünü belirten Evliya açık havada İstanköy, Rodos, Hereke Adalarının rahatlıkla görülebildiğini de eklemektedir.⁶³⁶ Bu bilgiler ışığında Evliya Yılanlı Dağı'nın Muğla Ovası'nın doğusunda tabii bir sınır olduğuna dikkatimizi çekmektedir. Fiziki durum hakkında ki bilgiler vermeğe devam eden seyyah Muğla'nın oldukça şirin görünüşlü olduğunu, şehrin içinin ve dışının bahçelerle bezenmiş olduğunu söylediği gibi mesire ve eğlence yerlerinin de oldukça bol ve Muğla'nın görünümüne güzellik kattığını söyler.⁶³⁷

a. Kale

Evliya Çelebi'nin şehrin fiziki görünümü içerisinde önemli bir yere sahip olan Kale hakkında verdiği bilgilere geçmeden önce burada kalenin kısa bir tarihçesini ve şehrin ortaya çıkmasındaki etkisi hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Buna göre Muğla'da yerleşimin ilk olarak bugün şehrin hemen kuzeyinde Hisaradağ'da yer alan kalede başlamış olduğu kabul edilir.⁶³⁸ Muğla Kalesi'nin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, antik dönemlerden beri var olduğu bilinmektedir.⁶³⁹ Kale hemen şehrin kuzeyinde Asartepe adı verilen yerde gayet dik ve yalçın bir tepe üzerinde kurulmuştur.⁶⁴⁰ Kale içinde tahıl ambarı olarak kullanılmış kalıntılara, tonozlu mezarlara rastlanmaktadır.⁶⁴¹ Evliya'da kaleyi şehrin kuzeyinde yalçın bir kaya üzerinde dört köşe, küçük bir kale olarak tanımlamakla birlikte buranın eskiden gayet sağlam ve sarp bir yer olduğu ifade etmektedir. Ayrıca kale yalçın kayalar üzerinde kurulduğundan etrafında hendeği bulunmadığını, batı

⁶³⁵ *Seyahatname*, s.105

⁶³⁶ *Seyahatname*, s.105

⁶³⁷ *Seyahatname*, s.106

⁶³⁸ Mete, "Muğla" *DİA*, s.378; Sevgi Aktüre, "19. Yüzyılda Muğla", *Tarih İçinde Muğla*, Ankara 1993, s.74

⁶³⁹ Mete, *a.g.e.* s.28

⁶⁴⁰ Mete, *a.g.e.* s.29

⁶⁴¹ Mete, *a.g.e.* s.29

tarafında ise devamlı kapalı tutulan bir kapısı olduğunu belirten Evliya Çelebi, Kale içerisinde dizdar, asker ya da herhangi bir nüfusun olmadığını söyler. Kale içindeki yapılarla ilgili olarak ise padişah haslarından öşür olarak alınan hububatın saklandığı ambardan başka bir yapının olmadığını ifade eden seyyahımız Sultan II. Murad'ın Muğla Kalesi'ni fethetmesinden sonra burayı yıktırdığını da belirtmektedir.⁶⁴²

Menteşe Beyliği'nin son zamanlarına kadar savunma amacıyla kullanıldığını anladığımız Muğla Kalesi, Osmanlı kontrolüne girdikten sonra ise tahıl ambarı olarak kullanılmış dolayısıyla XVII. asrın ikinci yarısına kadar kalenin, işlevinin değişmesiyle beraber hala kullanıldığını Evliya'nın ifadelerinden anlayabiliyoruz. Kalenin savunma amaçlı olarak kullanılmamasının sebebi ise Muğla'nın XIV. asrın ilk yarısından itibaren Mentеше Beyliği'nin gücü nispetinde bir iç il durumuna gelmiş olmasıdır.⁶⁴³

b. Mahalleler

Evliya Çelebi Muğla'nın toplam olarak on bir mahalleden oluştuğunu ve 2170 mesken ev olduğunu söyler, mahalle isimleri hakkında ayrıntılı olarak bilgi vermez.⁶⁴⁴ Biz burada Evliya'nın verdiği bilgileri döneme yakın diğer kaynaklarla karşılaştırdığımızda en azından nüfusun ne şekilde değiştiğini ve verilen bilgilerin ne denli güvenilir olup olmadığını anlayabiliriz. Burada Muğla'nın XVI. yüzyılda nüfus hareketleri hakkında bir tablo vermek yerinde olacaktır.⁶⁴⁵

Mahallenin İsmi	1517	1562-63	1583
Cami	77	82	97
Mescid-i Hacı Rüstem	44	48	57
Mescid-i Kadı	75	54	101
Hacı Bâyezid	39	31	37
Bali Hâce	44	28	41
Kerimüddin Mahallesi	50	37	52

⁶⁴² *Seyahatname*, s.105

⁶⁴³ Mete, *a.g.e.*, s.29-30

⁶⁴⁴ *Seyahatname*, s.105

⁶⁴⁵ BOA-TD-166, s.521;BOA-TD-338, s.62;TK-KKA-TD-569, s.24;Mete, *a.g.e.*, s.125

Mescid-i Deksiklü	73	52	73
Mescid-i sufi Hüseyin	29	38	38
Hacı Timurhan	63	29	36
Yeni Cami	55	37	51
Mescid-i Hacı Mustafa	43	28	24
Mescid-i Kızılcadere	1	10	18
Toplam	593	474	625

Bu bilgiler dışında Evliya'nın Muğla'yı ziyaret ettiği tarihlerde burada bulunan mahalleler hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Çünkü seyyahımız mahallelerin isimlerinden bahsetmemekle birlikte sadece dolaylı yollardan bazı mahalleler hakkında ifadelerde bulunmaktadır.

Bali Hacı Mahallesi:⁶⁴⁶ Mahalle şehir dokusunun merkezindeki Camii Kebir Mahallesi'ne batı taraftan komşudur. Mahalleye adını veren şahsın kimliği belli değildir. Bâli Hacı muhtemelen XV. asrın ilk yarısında Muğla'da yaşamış, ilmine ve şahsına değer verilen bir kişi olabilir. Böylelikle evi yada mescidi zamanla onun bulunduğu yere adını vermiştir. Bugün mahalle Bâlibey Mahallesi olarak bilinmektedir.⁶⁴⁷

Bâzergânlar Mescidi Mahallesi (Kerimüddin):⁶⁴⁸ Bu mahalle XVI. asır boyunca iki isimle anılmıştır. Biri Bâzergânlar Mescidi mahallesi, diğeri ise Kerimüddin Mahallesi. Kızıldağ'ın eteklerinde, kalenin bulunduğu Hisardağ'ın eteklerinde yer şehrin en eski yerleşimlerinden Camii Kebir Mahallesi'nin batısındadır. Kuruluşu bu mahalle kadar eski olmalıdır. İsmi kaynağı ise buradaki mescidin muhtemelen Kerimüddin adındaki biri tarafından yapılmış yada tamir ettirilmiş olmasıdır. Bugün dağın eteklerinde tabakhane deresinin batısında yer almakta ve Keramettin Mahallesi olarak adlandırılmaktadır.⁶⁴⁹

⁶⁴⁶ BOA-TD-61, s,169; BOA-TD-166, s,529

⁶⁴⁷ Mete, *a.g.e.*, s.57

⁶⁴⁸ BOA-TD-61, s,169; BOA-TD-166, s,529

⁶⁴⁹ Mete, *a.g.e.*, s,53

Camii Kebir Mahallesi:⁶⁵⁰ Camii Kebir Mahallesi şehrin merkezinde yer almaktaydı. Mahallenin bu adla anılmaya başlanması, 1344'te Ulu Camii'nin inşasından sonra muhtemelen XIV. Asrın ortalarından itibaren olmuştur. Günümüzde de mahalle aynı ismi taşımaktadır.⁶⁵¹

Deksiklü Mescidi Mahallesi: ⁶⁵²Bugün mevcut olmayan bu mahallenin isminin nereden geldiği bilinmemektedir. Bu mahalle muhtemelen tabakhane deresine yakın bir yerde olması gerekmektedir.⁶⁵³

Hacı Bâyezid Mahallesi:⁶⁵⁴ Bugün Emir Bayezid ismini taşıyan bu mahalle, eski dokunun güneyinde tabakhane deresinin batı yakasında yer alır. Dolayısıyla burası muhtemelen Hacı Bayezid Mahallesi ile Emir-i Küçük Mahallelerinin bileşmesiyle ortaya çıkmış ve halk tarafından bu isimle adlandırılmış olmalıdır.⁶⁵⁵

Hacı Rüstem Mescidi Mahallesi:⁶⁵⁶ Bugünde aynı isimle anılan bu mahalle eski dokuda, şehrin merkezindeki Camii Kebir Mahallesi ile Hisardağ'ın doğusundan çıkan Karamuğla deresinin arasındaki bölgede yer almaktadır. Mahallenin tam olarak ne zaman kurulduğu belli değildir. Bu isimle anılmaya başlanması XVI. asrın başlarından itibaren olabilir. Mahalle ismi buradaki mescidden kaynaklanmaktadır.⁶⁵⁷

Kadı Mescidi Mahallesi:⁶⁵⁸ Kadı Mahallesi de Camii Kebir Mahallesi'nin güneyinde yer almakta idi. Mahalle adı ismi tespit edilemeyen bir kadı tarafından yaptırılan mescidin etrafında gelişmiş olmalıdır. XVI. asrın ortalarında Kadı Mescidi'nde faaliyet gösteren Şeyh Bedreddin'in etkisiyle mahallenin önemi

⁶⁵⁰ BOA-TD-338, s,97

⁶⁵¹ Mete, *a.g.e*, s, 49

⁶⁵² BOA-TD-61, s,170; BOA-TD-166, s,529

⁶⁵³ Mete, *a.g.e*, s,56

⁶⁵⁴ BOA-TD-61, s,169; BOA-TD-166, s,524

⁶⁵⁵ Mete, *a.g.e*, s,56

⁶⁵⁶ BOA-TD-61, s,167; BOA-TD-166, s,529

⁶⁵⁷ Mete, *a.g.e*, s.58

⁶⁵⁸ BOA-TD-61, s,166; BOA-TD-166, s,529

artmıştır. Bugün mahallenin isminin Şeyh Mahallesi olarak anılmaya başlanması XVII. asır sonlarından itibaren olmalıdır.⁶⁵⁹

Kızıldere Mescidi Mahallesi:⁶⁶⁰ Bu mahallede yine bir mescid etrafında ortaya çıkmıştır fakat hakkında çok fazla bilgiye ulaşamıyoruz. Mahalle ismini muhtemelen yakınlarından geçen kızıl dereden almaktadır. Mahalle derenin biraz daha yukarı kesimlerinde kurulmuştur.⁶⁶¹ Evliya Çelebi bu dere üzerinde bir kasaphanenin varlığından bahseder buda derenin rengini tayin eden en önemli etken olmalıdır.⁶⁶²

Yeni Camii Mahallesi:⁶⁶³ XV. asrın sonları ile XVI. asrın başları arasında yapılmış olan, hem de ahali arasında mahallenin ismini değiştirecek kadar namlı olmalıdır. Böyle bir yapı ise, Hacı Muslihiddin tarafından 1493'te yaptırılıp, bir muallimhane ve bir medrese ile birlikte bir külliye teşkil eden cami ile örtüşmektedir. Kurşunlu Cami olarak da anılan bu yapı. eski doku içinde şehrin en güneyinde yer almaktadır. Yani Pisili Hâce'nin mescid ve sūfihânesi ile İbrahim Bey'in ikâmetgâhının bulunduğu tahmin ettiğimiz mevkidedir. Ulu Cami'ye nisbetle daha yem olduğu için. bu isimle anılmış olmalıdır. Cuma camisi ve öğretim kurumlarına sahip bu külliye, XV. asrın sonlarında. Muğla ölçeğindeki bir kasaba için. sosyal ve dinî açıdan tesir yapabilecek bir mahiyettedir. Mahallenin önceden iki ayrı mahalle olduğu, sonradan Yeni Cami isminde birleştiği kaydedildiğine göre; zamanla Hacı Muslihiddin külliyesinin etrafında yeterli seviyede konut dokusunun oluştuğu ve bu fiziki gelişim iki mahalleyi birleştirerek, adını da Yeni Cami'ye çevirdiği söylenebilir. XVI. asrın ikinci yarısına ait defterlerde ise, asrın başındaki isim değişikliğinden artık bahsedilmediği. "Pisili Hâce" isminden de sarf-ı nazar edilerek: asıl isim olarak "Yeni Cami", ikinci isim olarak ise "Emîr-i Küçük" kaydedildiği

⁶⁵⁹ Mete, *a.g.e.*, s.54

⁶⁶⁰ BOA-TD-61, s,170; BOA-TD-166, s,529

⁶⁶¹ Mete, *a.g.e.*, s.56

⁶⁶² *Seyahatname*, s.106

⁶⁶³ BOA-TD-61, s,171; BOA-TD-338, s,105

görülmektedir. Pisili Hâce'nin mescidi, varlığını asrın ikinci yarısında da devam ettirmesine rağmen, mahalle ismi olarak hafızalardan silinmiş olması manidardır.⁶⁶⁴

Evliya Çelebi Kurşunlu Camii olarak bilinen Yeni Camii Mahallesi çevresinden servi ve çınar ağaçlarının düzenli bir şekilde dikildiğini, Çarşı içi ve Pazar meydanı⁶⁶⁵ olarak bahseder ki XVII. yüzyıl sonlarında burası artık şehrin en canlı noktası haline geldiğinin bir göstergesidir.

Sûfi Hüseyin Mescid Mahallesi, Hacı Timurhan Mahallesi, Hacı Mustafa Mescidi Mahallesi, mahallelerinin yeri, kuruluşu ve gelişimi hakkında ise hiçbir bilgi bulunmamaktadır. İki mescid banisinin lakabına “hacı” bakarak belki esnaf ve tüccar sınıftan olabilecekleri düşünülebilir. “Sufi” unvanında ise bir tarikat mensubu olabileceği düşünülebilir.⁶⁶⁶

Sonuç olarak bakıldığında Muğla’da ki mahallelerin çoğu bir camii veya mescid etrafında halkın yerleşmesi ile ortaya çıkmıştır. Evliya Çelebi’nin de belirttiği gibi XVII. asrın sonlarında Muğla’da yetmiş mihrab⁶⁶⁷ olduğu düşünülürse sonraki dönemlerde yapılan camii yada mescidlerin mahalle gelişimine katkı yapmadığı savunulabilir. Buda mescidlerin mevcut mahallelere yapıldığının bir göstergesidir.

c. Dini ve Sivil Yapılar

Evliya Çelebi Muğla’da toplam 70 mihrabın bulunduğu bahsetmektedir.⁶⁶⁸ Evliya bu camilerin birkaçından sınırlıda olsa bilgiler vermeyi eksik etmemiştir. Bizde burada Evliya’nın bahsettiği camilerin yanı sıra onun Muğla’yı ziyaret ettiği 1671 yılında, dönemin tarihi dokusu içerisinde bulunabilecek camilerden de bahsedeceğiz.

Ulu Camii: XVI. asra ait belgelerde de Camii Kebir⁶⁶⁹ olarak bahsedilen camii, Tabakhanenin karşısındaki yolun kenarında bulunuyordu.⁶⁷⁰ Ulu Camii

⁶⁶⁴ Mete, *a.g.e.*, s.52

⁶⁶⁵ *Seyahatname*, s.106

⁶⁶⁶ Mete, *a.g.e.*, s.58

⁶⁶⁷ *Seyahatname*, s.105

⁶⁶⁸ *Seyahatname*, s.105

⁶⁶⁹ BOA-TD-337, s,83d: BOA-TD-338, s.93

Muğla'da ki Türk-İslam dönemine ait en eski camiidir. 1344 yılında İbrahim Menteşe Beyi iken bu camiyi yaptırmıştır.⁶⁷¹ Evliya Camiyi şu şekilde anlatır. “En çok cemaate sahip olan camii tabakhane civarındaki eski camidir.⁶⁷² Eski tarzda yapılmış ve toprak örtülüdür. Kible kapısına on üç merdiven ile çıkılır. Bu tarafında haremi yoktur, ancak yolun karşısında tabakhane içerisinde bir abdest havuzu vardır. Bu havuzun üstü kubbe ile örtülüdür”⁶⁷³. İ. Hakkı Uzunçarşılı yaptığı araştırmasında ise Ulu Camii'nin isminin halk arasında Elvan Bey Camisi olarak bilindiğini belirtmektedir.⁶⁷⁴ Camiinin dört satırlık kitabesi cümle kapısının sağ kısmında ve son cemaat yerindeki mihrabın üzerindedir, sülüs hat ile yazılmış kitabe şu şekildedir:

Bismillairrahmanirrahim
 Beniü'l-emir el-kebir el-ecl İbrahim Beğ İbn Orhan
 Kemal-i kale'n-nebi aliyü'l-islam min beni
 Meciden Allah beni Allah beyten fi sene hamis ve erbain ve seb'a mie

Cami 1838-1880 tarihlerinde iki kez tamir ettirilmiş olup, bunlara ait kitabelerin bincisi camiinin sol duvarında, ikincisi de kapının üzerindedir.⁶⁷⁵ XIX. yüzyılda camii geçirdiği onarımlarla özgün yapısını yitirmiştir.⁶⁷⁶

Kurşumlu Camii (Yeni Camii): Dümruk karyesinde Ulu Camii olduğu gibi bu şehrin ortasında Kurşumlu Camii bulunur. Bu şehirde bundan başka daha güzel inşa edilmiş ferah, latif, bir camii daha yoktur⁶⁷⁷. Kurşunlu Caminin ismi XVI. asra ait belgelerde Yeni camii olarak belirtmektedir. Hacı Muslihiddin tarafından 1493'te yaptırılıp, bir muallimhane ve bir medrese ile birlikte bir külliye teşkil eden cami ile örtüşmektedir. Kurşunlu Cami olarak da anılan bu yapı. eski doku içinde şehrin en

⁶⁷⁰ Mete, *a.g.e.*, s.33

⁶⁷¹ Wittek, *a.g.e.*, s.25

⁶⁷² *Seyahatname*, s.105

⁶⁷³ *Seyahatname*, s.105

⁶⁷⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.150

⁶⁷⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.150

⁶⁷⁶ Yurt Ansiklopedisi, “Muğla”, s.5951

⁶⁷⁷ *Seyahatname*, s.106

güneyinde yer almaktadır. Yani Pisili Hâce'nin mescid ve sūfhânesi ile, İbrahim Bey'in ikâmetgâhının bulunduğunu tahmin ettiğimiz mevkidedir. Ulu Cami'ye nisbetle daha yeni olduğu için. bu isimle anılmış olmalıdır.⁶⁷⁸ Tek şerefeli minaresi ve son cemaat yerini 1900'de Hacı İsmail Efendi yaptırmıştır.⁶⁷⁹

Şeyh Cami:⁶⁸⁰ XVI. asırda yapıldığı anlaşılan tek mescid ise, İsmail isimli bir hayırseverin inşa ettirdiği yapıdır.⁶⁸¹ XVI. asrın ortalarından itibaren Kadı Mahallesi mescidinin adı, bu yapıyı faaliyetlerinde merkez olarak kullanan Şeyh Bedreddin'in ismiyle anılır olmuştur.⁶⁸² Minaresi 1806'da eklenmiş, 1896'da ise camii onarım geçirmiştir.⁶⁸³

Evliya Çelebi'nin yukarıda belirttiği ve azda olsa bilgiler verdiği camilerin yanı sıra, İsimlerini vermekle yetindiği camiler ise şunlardır.

Pazaryeri Camii:⁶⁸⁴ Evliya bu camiden sadece ismen bahsetmiştir, 1843 yılında Batıkoğlu Hacı Ahmed Ağa tarafından bu mevkide daha önce yapılmış ve harap duruma gelmiş bir mescidin üzerine minaresiz olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Tek şerefeli minaresi 1866'da Köseoğlu Hacı Mehmed Ağa tarafından eklenmiştir. Camii 1925'te onarılmıştır.⁶⁸⁵

Evliya'nın isimlerini zikrettiği ve hakkında fazla malumat bulamadığımız camiiler ise; Şeyh Osman Efendi Camii, Abdülgaffar Efendi Camii, Hacı Dede Camii, Mustafa Efendi Camii. Evliya bunlar dışında kalanların mescit olduklarını belirtmektedir.⁶⁸⁶

⁶⁷⁸ Mete. *a.g.e.* s.54

⁶⁷⁹ Yurt Ansiklopedisi, s.5951

⁶⁸⁰ *Seyahatname*, s.106

⁶⁸¹ Mete, *a.g.e.* S.54, BA. TD. No.338 s. 97

⁶⁸² BOA-TD-338, s.97

⁶⁸³ Yurt Ansiklopedisi, "Muğla", s.5951

⁶⁸⁴ *Seyahatname*, s.106

⁶⁸⁵ Yurt Ansiklopedisi, "Muğla", s.5951

⁶⁸⁶ *Seyahatname*, s.106

Evliya Çelebi Dümruk Karyesi'nde bir eski camii olduğunu ve bu camiinin minaresinin olduğunu söylemektedir.⁶⁸⁷

Seyyid Kemaleddin Türbesi:

Evliya Çelebi'nin Muğla'da bahsettiği önemli bir dini yapıda Seyyid Kemaleddin Türbesidir. Türbe şehrin kuzeyinde kale kurbunda yer almaktadır. Hz. Kemaleddin'in türbesi dört köşe duvar içinde üstü açık ulu bir ziyaretgahdır. Evliya Çelebi Seyyid Kemaleddin'in birçok kerameti olduğundan da bahsetmektedir. Evliya Hz. Kemaleddin'in mezarı başında büyük ve güzel bir ardıç ağacından da söz eder. Hatta bu civarda böyle bir ağaç yetişmediğini dolayısıyla bunun da bir keramet olduğunu ifade eder⁶⁸⁸.

“Bu ağacın gövdesi kapı kapı aralıktır, içi boştur ve on adamın sığacağı büyüklüktedir. Evliya Çelebi bununla ilgili şu kıssayı bize aktarmaktadır. “Allah u Teala imtihan için birkaç kötü niyetli münkiri buraya yöneltir. Yanlarında getirdikleri kuru bademleri Şeyhe verip keramet isterler; Aziz Hazretleri buyururlar ki “Badem getiriciye adem bağcılar! Meşayihe keşf ü keramet etmek hayız görmek gibidir. Ama bu bademlerinizden taze badem yiyin” diye mübarek elleriyle bademi ağacın kovuğu içine Bismillah deyip koyar. Allahın emri ile yeşil filizler verip yedi saatte taze bademler biter. Allahın hikmeti ile o kadar badem biter ki vilayet vilayet hediye gönderilir”. Bu badem ağacının kökleri yerde değil ardıç ağacının gövdesindedir. Bademin ağaç içinde adam kalınlığında kökleri vardır. Bu ağaç ibret alınacak güzelliğindedir. Seyyid Kemaleddin bu keşfinden sonra ölür. Görülmeğe değer bir yerdir”⁶⁸⁹.

“Bu Sultanın hemen yanbaşında Hz. Hoca Şahidi'nin kabri yer almaktadır. Kitabesinde şu yazı görülür. “Ma'rifet tahtında gûya şahidi”, hatta Şahidi hazretleri bir mısrasında “Diyar-ı Menteşede Muğleviyem” buyurdıkları bu Muğla şehridir⁶⁹⁰. Yine onların civarında da İmamzade Hazretleri bulunur. Meşhur bir gönül

⁶⁸⁷ Seyahatname, s.105

⁶⁸⁸ Seyahatname, s.106

⁶⁸⁹ Seyahatname, s.106

⁶⁹⁰ Seyahatname, s.106

sultanıdır.⁶⁹¹Dümrük Karyesi'nde (...), (...) hazretleri camii haremde mefundur. Nice kerametler göstermiş, ulu bir sultandır. Bu kura onların hikmetiyle mamur olmuştur. Yine kendi adıyla anılan camiinin türbesinde yatmaktadır.”⁶⁹²

Evliya Çelebi Dümrük Karyesi'nin doğusunda iki bin adım uzaklıkta ki kayalar dibinde ve Dümrük Karyesi Camii haremde bir kurşunlu kubbe altında ziyaretgahlar vardır ve buralarda medfundurlar. Kuddise sırruhul aziz.⁶⁹³

Seyyahımızın anlattığına göre Muğla'da ulema ve talebe çok olmakla birlikte yedi medrese, on bir sıbyan mektebi vardır.⁶⁹⁴ Evliya Çelebi Muğla'da Şahidi muallimhanesinden bahseder. Bütün şehrin sıbyanları burada ilim tahsil ederler. Binden fazla öğrencisi vardır. Hangi diyarda anlayışı kıt biri varsa burada birkaç derse devam katılsa bütün müşkülâtları ortadan kalkar.⁶⁹⁵ XVI. asrın ilk yarısında Muğla'nın sosyal yapısında Mevlevi Şeyhi Şahidi'nin önemli bir yeri vardır. Evliya burayı tarif ederken Ulu Camii kurbunda tabakhane mevkiinde diye ifade eder.⁶⁹⁶

Bu sıbyan mektebinin kapısı üzerinde celi hat ile tarih şöyle yazılmıştır;

Makam-ı saht sahib-i hayr-ı mü'minim

Mu'allimhane-i mi kerd kaim

Be emre's-şahidi mi güft tarih

Mu'allimhane abadan da'im⁶⁹⁷

Dümrük Karyesi'nde bir sıbyan mektebi bulunmaktadır

Evliya Muğla'da iki hamamın olduğunu bize anlatmaktadır. Bunlardan Elvan Beğ hamamının oldukça süslü, suyu ve havasının oldukça güzel olduğunu belirtir.⁶⁹⁸ Kimliği hakkında net bilgiler bulunmamakla birlikte, Menteşe Sancakbeylerinden

⁶⁹¹ Seyahatname, s.106

⁶⁹² Seyahatname, s.105

⁶⁹³ Seyahatname, s.106

⁶⁹⁴ Seyahatname, s.106

⁶⁹⁵ Seyahatname, s.106

⁶⁹⁶ Seyahatname, s.106

⁶⁹⁷ Seyahatname, s.106

⁶⁹⁸ Seyahatname, s.106

olduğunu tahmin ettiğimiz Elvan Bey, hamamını Menteşe’de bulunduğu sıralarda muhtemelen İbrahim Beyin yaptırdığı Ulu Cami’yi tamir ettirdiği bir zamanda XV. asrın ilk çeyreğinde yaptırmış olabilir. Zayıf bir ihtimal olsa da İbrahim Bey’in Ulu Camii ile birlikte bu hamamı yaptırdığı ve Elvan Bey’in bu iki yapıyı tamir ettirdiği düşünülebilir.⁶⁹⁹

Ahmed Gazi hamamının ise aydınlık ve gayet güzel havasının olduğunu ifade eder.⁷⁰⁰ Ahmed Gazi Bey kardeşleriyle beraber beylik yaptığı dönem 1355-1391 yılları arasındır.⁷⁰¹ Dolayısıyla bu hamam Ahmet Gazi Bey’in Milas, Peçin yönetiminde olduğu 1375’lerden sonra yaptırmış olması gerekir.⁷⁰² Bu yapıları günümüz Muğla’ında göremiyoruz hamamların suya ihtiyacı olduğuna göre, dolayısıyla iki hamamında şehrin içinden geçen derenin pek uzağında bulunmayacakları düşünülebilir.⁷⁰³ Ula’da iki hamam vardır, biri Şuca’ Hamamı diğeri ise Yeni hamamdır.⁷⁰⁴ Evliya Dümruk Karyesi’nde de bir hamam olduğunu belirtir.⁷⁰⁵

Ayrıca Evliya Çelebi’ye göre Muğla’da yetmiş çeşme vardır.⁷⁰⁶ XVI. asırdaki kayıtlarda ise çarşı ve Pazar içinde, Hacı Muslihiddin Mahallesi önünde çeşmelere rastlamak mümkündür.⁷⁰⁷

II. Ula Kazası

Karabağlar’dan kible tarafına doğru yola çıktığını söyleyen Evliya Çelebi, bağ ve bahçeler içinde yaptığı iki saatlik bir yolculuğun ardından yüksekçe bir dağ da geride bırakarak Ula’ya ulaştıktan sonra buranın üç tarafının dağlarla çevrili

⁶⁹⁹ Mete, *a.g.e.*, s.43

⁷⁰⁰ *Seyahatname*, s.106

⁷⁰¹ Wittek, *a.g.e.*, s.71-75

⁷⁰² Wittek, *a.g.e.*, s.75

⁷⁰³ Mete. *a.g.e.* s.42-43

⁷⁰⁴ *Seyahatname*, s.107

⁷⁰⁵ *Seyahatname*, s.105

⁷⁰⁶ *Seyahatname*, s.106

⁷⁰⁷ Mete, *a.g.e.*, s.44

olduğunu belirtir.⁷⁰⁸ Evliya ilk olarak Ula'nın tarihçesi hakkında şu bilgileri vermektedir. “*Ula Kalesi 751 (1349) senesinde Menteşeoğlu Beylerinden Ulama Beğ tarafından fethedildiği için buraya Ula adı verilmiştir*”⁷⁰⁹. Seyyahımız yine şehir ismi ile ilgili olarak muhtemelen halk arasında anlatılan söylentileri dile getirmiş olabilir. Menteşe Beğ Karya'yı Bizans'ın elinden alıp Türk fethini Fethiye'ye değin götürürken, Muğla'nın pek yakında stratejik öneme sahip Ula'yı fethetmemesi imkansızdır. Evliya'nın verdiği tarihte Menteşe tahtında İbrahim Bey bulunuyordu. Dolayısıyla Ula Menteşe Bey'in son zamanlarında ya da oğlu Mesut Bey'in ilk zamanlarında fethedilmiş olmalıdır.⁷¹⁰

1. İdari Yapı

Ula bazı kaynaklarda ise Gökabad şeklinde adlandırılır çünkü bir zamanlar bucak merkezi Gökabad'tı.⁷¹¹ XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde Menteşe Sancağı dahilinde, kaza merkezi olarak kaydedilenlerin haricinde kasaba statüsünde kayıtlı olan tek yerleşim merkezi Ula'dır. Sosyal ve demografik yapı bakımından Ula daha çok bir köy görünümündedir. Fakat bu duruma rağmen Ula diğer köylerden farklı olarak yoğun bir Pazar faaliyetine sahiptir.⁷¹² Ula daha 1583'ten sonra yapılan bir mühime hükmünde kaza olarak gösterilmiştir.⁷¹³

2. Fiziki Görünüm

a. Kale

Kalenin yeri Evliya Çelebi'nin ifade ettiğine göre şehrin doğu tarafında Hisar Yurdu adı verilen yerdedir. Ula'yı anlatmaya devam eden Evliya buradaki kalenin 751 (1349) yılında Ulama Bey tarafından fethedildiğini söyler. Evliya'ya göre kale

⁷⁰⁸ *Seyahatname*, s.107

⁷⁰⁹ *Seyahatname*, s.107

⁷¹⁰ Uykucu, *a.g.e*, s.204

⁷¹¹ Uykucu, *a.g.e*, s.204; Uzunçarşılı, *a.g.e*, s.152

⁷¹² Mete, *a.g.e*, s.222-223

⁷¹³ Mete, *a.g.e*, s.277

Rum yapısı keferesi binası olup fetihten sonra yıkılmıştır.⁷¹⁴ Evliya'nın Ula'yı ziyaret ettiği dönemde kale kalıntıları hala görülebilse de günümüzde bunlara rastlamak mümkün değildir.

b. Mahalleler

Ula on iki mahalle ve iki bin toprak ve tahta örtülü evlerdir. Bütün evleri bağ ve bahçeyle çevrilidir⁷¹⁵. Bu şehrin dört bir tarafı iki saatlik mesafede bağlar ve bahçeler ile çevrilidir⁷¹⁶. Ula'da on iki cami ve mescidin etrafında cemaat tabiri ile tarif edilen mahalle teşkilatına benzer bir idari yapılanmanın olduğunu görüyoruz.⁷¹⁷ Diğer şehir merkezlerinde görüldüğü üzere, etnik, dini veya farklı bir bölgeden gelmiş olanları ifade etmek için kullanılan cemaat tabirinin burada farklı bir anlamda, mahalle anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz.⁷¹⁸

Burada Ula'ya ait olan on iki mahalle=cemaat isimleri ise şöyledir:

Cema't-i Cami'-i el-mezbur,

Cema't-i Mescid-i Yukaru Dükkân,

Cema't-i Mescid-i Sinan Bey,

Cema't-i Mescid-i Can,

Cema't-i Mescid-i Dalca Kavak,

Cema't-i Mescid-i Hisar,

Cema't-i Mescid-i Karaca Ağaç,

Cema't-i Mescid-i Araban Arslan,

Cema't-i Mescid-i Asıtane,

⁷¹⁴ *Seyahatname*, s.107

⁷¹⁵ *Seyahatname*, s.107

⁷¹⁶ *Seyahatname*, s.107

⁷¹⁷ BOA-TD-166, s.530

⁷¹⁸ Mete, *a.g.e*, s.223

Cema'at-i Mescid-i Kazancı,

Cema'at-i Mescid-i Divane Halil,

Cema'at-i Mescid-i Veled Şu'ayb⁷¹⁹

c- Dini ve Sivil Yapılar

Evliya Çelebiye göre Ula şehrinde dini yapıların tamamı 19 mihrabdır⁷²⁰. Evliya Çelebi burada çarşı içinde bulunan camiler hakkında şu bilgileri verir.

Hacı Mustafa Camii

Seyyahımız bu camiyi şöyle anlatır. “*En çok cemaati olan camii Acem Sultan Türbesi önündeki Hacı Mustafa Camii eski tarzda yapılmıştır. Kible kapısı üzerinde şu tarih bulunur:*”

“*Sahibü'l-mescid el-Hacı Mustafa bin Şuca' Emir et-Tarih ilahi ya kadimtûkabbilü'l-ihsan, sene 793*”

Bu caminin kitabesinden camiyi Hacı Mustafa bin Şuca' Emin tarafın 1390 tarihinde yaptırıldığını anlamaktayız. Cami günümüzde Camii Atik Mahallesi'nde bulunmaktadır.⁷²¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı eserinde bu caminin tarihini 895 H.- 1489-90 M.⁷²² olarak okumuştur dolayısıyla Evliya'nın verdiği tarihle arasında yüz yıla yakın bir sapma bulunmaktadır

Hüsam Reis Camii

Hüsam cami için ise Evliya şunları söyler. “*Çarşı içinde Hüsam Reis Camii kapısı üzerinde tarihi şöyle yazılmıştır:*

İlahi Kabul et bunun hacetin

Habibinle cennette kıl hem celis

⁷¹⁹ BOA-TD-166, s.530

⁷²⁰ *Seyahatname*, s.107

⁷²¹ Uykucu, a.g.e, s.205

⁷²² Uzunçarşılı, a.g.e, s.152

Bir eksikli dedim anın tarihin

Aceb Cuma etdi Hüsam Reis Sene 988

Bu camii çarşı içinde olduğu için cemaati çoktur, kiremit örtülü ve uzun bir minaresi vardır”⁷²³. Hüsam Reis tarafından 999 H.- 1590⁷²⁴ M. tarihinde yaptırılan bu camii Ula'nın çarşısında Hacı Mahallesi'nde bulunmaktadır.⁷²⁵ Evliya Çelebi kitabede bir iki yeri ve caminin yapılış tarihini yanlış olarak kaydetmiştir. Caminin banisi olan Hüsam Reis de caminin kible tarafında medfundur.⁷²⁶

Çarşı Camii

“Yine çarşı içinde bir kiremit örtülü ferah bir camii vardır. Kapısı üzerindeki tarih şöyle yazılmıştır: “Hazihi camii dilaguşa sahib Muhammed el-Mustafa sallallahu aleyhi vesellem el-hayrat tarih-i bina seb'in ve seb'i mie” 770⁷²⁷

Evliya'nın Çarşı Camii olarak belirttiği 1368'de yaptırılan bu camii Ula'nın Demirsofu Mahallesi'nde bulunmaktadır. Günümüzde ise Yeni Camii olarak adlandırılmaktadır.⁷²⁸ Bu camii 777 H. Senesinde Mehmet bin Mustafa tarafından yaptırılmıştır.⁷²⁹ Bu caminin 778 H.- 1376 M. kitabesini Uzunçarşılı şu şekilde vermektedir⁷³⁰:

Haza camii dilaguşa shib-i Muhammed ibn Mustafa takibu'l-lah-ı meram tarih sene seman ve seb'in ve seb'a mie

Evliya Çelebi'nin kitabe üzerinde verdiği tarih ile Uzunçarşılı'nın kaydettiği tarih arasında yedi yıllık bir zaman farkı bulunmaktadır.

⁷²³ *Seyahatname*, s.107

⁷²⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e*, s.153

⁷²⁵ Uykucu, *a.g.e*, s.205

⁷²⁶ Uzunçarşılı, *a.g.e*, s.153

⁷²⁷ *Seyahatname*, s.107

⁷²⁸ Uykucu, *a.g.e*, s.205

⁷²⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e*, s.152

⁷³⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e*, s.152

Küçük Camii

Çarşı başında bir küçük camii olduğunu. Kapısı üzerindeki tarih silik olduğu için tarihini tahrir edemediğini Evliya Çelebi belirtmektedir⁷³¹. Evliya Çelebi bu anlattıkları dışında kalanların mescid olduğunu belirtmektedir.

Kazancı Camii

“Ula’dan batıya doğru bağ ve bahçeler içinden geçerek bir mesire menzili olan Kazancı Camiine bir saatte ulaştık. Bir güzel ağaçlık içinde namazgâhtır. Bir çeşmesi var ki suyu ölümsüzlük suyu gibidir. Bütün Ulalı ve Muğlalı bu çimenlik ferah yerde dinlenirler”⁷³². Ula dışında bulunan ama günümüzde bulunmayan bu namazgâhtan Evliya söz eder.

Halveti Asitanesi

Bu degâhın Ula halkının sosyal ve dini hayatında önemli bir yeri olduğunu belirteb Evliya burayı şu sözlerle anlatır. *“Hz. Şeyh Hüsameddin türbesi önünde bir Halveti Dergâhı vardır. Gelene gidene bol ikramda bulunulur. Dört bir tarafında yüzden fazla hücreler vardır. Haremünde bir su var ki hayat suyudur. Cümle şehir halkı bu suya muhtaçtır, gayet leziz ve soğuktur. Asitane içinde bir bahçe var ki sanki cennet bahçesidir. Bütün seyyahların ve misafirlerin dinlenme yeridir. Hüsamcan bağı adıyla şöhret olmuştur. Altmış çeşit üzüm ve kırk renk meyvesi olur, sicilde kayıtlıdır. Görülmeğe değer bir yerdir”⁷³³. Evliya Çelebi Ula halkının hepsi halveti tarikatı ehli olup birlik içindedirler diye bilgi verir. Gayet mümin bir kavimdir.”⁷³⁴*

Evliya Ula hamamlarından sadece ismen bahseder. *“Ula’da iki hamam vardır. Bunlardan biri Şuca’ Hamamı diğeri ise Yeni Hamam’dır”⁷³⁵.*

⁷³¹ Seyahatname, s.107

⁷³² Seyahatname, s.108

⁷³³ Seyahatname, s.107

⁷³⁴ Seyahatname, s.108

⁷³⁵ Seyahatname, s.107

H. Şeyh Hüsameddin Türbesi

Bir camii içinde güzel bir kubbe altında din deryası, Hz. Şeyh Hüsameddin kapısı üzerinde tarih şöyle yazılmıştır:

*Binây-yı türbe-i arş istibaha sarf-ı mâlile
Ahibba ettiler Hamza Efendi Hazretin ta'yin
Mükâfatın ede Firdevs-i âlâda ana Mevla
Civar-ı hazret-i sultan-ı kevneyn ile huri in
Muhakkak kutb-ı âlem gavs-ı azam idi asrında
Aceb mi aşîyan-ı murg-ı ruhu olsa illiyyin
Enüp bir savt hafiften dedi tarihini kisbi
Yapıldı türbe hâlâ oldu âsûde Hüsameddin⁷³⁶*

Diye Evliya Çelebi bize nakletmektedir. Yine burada Şeyh Hüsameddin'in vefatına ait bir manzum kitabe daha vardır. Üç beyit şudur⁷³⁷:

*Yine bir mürşid rah-ı hüda ukbaya azim etti
Cihan gibi bekanın inkılâbından olub agâh
Hüsameddin Kâmil gavs-ı âzam kutb-ı dânadır
Tarik ashabi andan müstefeyz idi bi emrillah*

Kerş Er Sultan Ziyaretgâhı

Kerş Eri Dağı ziyareti şehrin kuzeyindedir. Kerş Eri Sultan burada defnedilmiştir. Gayet ulu sultandır , Buhara erenlerindedir⁷³⁸.

Hüsam Reis Camii kiblesindeki mezarlıkta Acem Sultan, İsa Dede yatmaktadır⁷³⁹.

Evliya Çelebi Ula halkının hepsinin halveti tarikati mensubu olduğunu belirtmektedir.⁷⁴⁰ Onun anlattığına göre “Ula’da Hz. Şeyh Hüsameddin türbesi

⁷³⁶ Seyahatname, s.107

⁷³⁷ Uzunçarşılı, a.g.e, s.153

⁷³⁸ Seyahatname, s.107

⁷³⁹ Seyahatname, s.107

⁷⁴⁰ Seyahatname, s.108

önünde bir halveti dergâhı vardır. Gelene gidene bol ikramda bulunulur. Dört bir tarafında yüzden fazla hücreler vardır. Haremünde bir su var ki ab-ı zülâldir. Bütün şehir halkı bu suya muhtaçtır gayet leziz ve soğuktur. Bu asitane içinde bir bahçe var ki sanki cennet bahçesidir. Burası bütün seyyahların ve misafirlerin bir dinlenme yeridir. Hüsamcan Bağı adıyla şöhrat olmuştur. Altmış çeşit üzümü ve kırk renk meyvesi olur, sicilde kayıtlıdır. Görülmeğe değer bir yerdir.”⁷⁴¹

III. Milas Kazası

Evliya Çelebi Ula Kasabası'ndan ayrıldıktan sonra bağ ve bahçeler içinden geçerek dört saat yolculuktan sonra Yerkesik Kasabası'na ulaşmış, buradan Bozüyük'ü ziyaret ederek Eskihisar üzerinden batıya doğru yönelerek Badırğa Boğazı'nı ve Deve Kısığı adı verilen geçitleri aşarak, Tuzla Ovacığı'nı geçip 6 saatte Milas'a ulaşmıştır.⁷⁴²

Milas günümüzde Muğla İlinin ilçesidir. İlkçağ başlarında Karlar ve Lelegler ile iskan edilmiş ve erkenden Ege kıyıları adaları nüfusunun göçlerine ve şarklı istilacıların tesirine maruz kalmış bir bölgede Milas şehrinin tam olarak ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir.⁷⁴³ Milas bölgesi M.Ö V. yüzyılda İyon idaresi altında daha sonraları ise Perslerin Karya Satraplığının merkezi durumuna gelmişse de, M.Ö 40 tarihlerinde bölge Roma nüfuzu altına girmiştir. Bizans hakimiyeti döneminde şehir eski önemini yitirmeye ve sönükleşmeye başlamıştır. 1079 senesinden itibaren Türk akınlarına sahne olan şehir, Mentеше Bey komutasındaki ordu tarafından 1284 yılında fethedildi. Al-Umarı 1330 tarihine doğru Milas'ı Mentеше Bey'liğinin merkezi olarak zikreder ⁷⁴⁴ 1220 senelerinden itibaren Moğollar önünden kaçan Türkmenler Anadolu'ya girerek buralarda yerleşerek nüfusu daha da artırmışlardır.⁷⁴⁵ 1333 yıllarında Milas'a gelen İbn Batuta burada Şucaeddin Orhan Bey tarafından misafir edilmiştir ki buda Milas'ın beylik merkezi

⁷⁴¹ *Seyahatname*, s.107

⁷⁴² *Seyahatname*, s.107-108

⁷⁴³ Darkot, “Milas”, *İA*, C.VII, İstanbul 1979, s.312

⁷⁴⁴ Darkot “Milas”, s.313

⁷⁴⁵ Wittek, *a.g.e*, s.14-15

olduğunu göstermektedir.⁷⁴⁶ Evliya Çelebi ise Milas'ın Menteşeoğlu Ahmed Gazi tarafından Milyas adındaki bir Rum Kralının elinden aldığı bilgisi ise doğru değildir.⁷⁴⁷ Ahmed Gazi'nin Milas ve Peçin'de yaptırdığı eser kitabeleri 1375-1380 dönemlerini işaret eder dolayısıyla fetih çok daha önceleri gerçekleşmiştir.⁷⁴⁸ Milas I. Bayezid zamanının da 1390 yılında ilk olarak Osmanlı hakimiyetine girmiş, Firuz Paşa Menteşe iline Vali tayin edilmiştir. 1402 Ankara Savaşı'nın ardından bölge eski sahipleri Menteşeoğullarının eline geçmişse de kesin olarak II. Murad döneminde Osmanlı yönetimi altına girmiştir.⁷⁴⁹ Seyyahımız Evliya Çelebi ise bölgenin kesin olarak I. Murad Hüdâvendigâr zamanında Osmanlı topraklarına katıldığını söylemektedir.

Evliya Şehrin isminin Milyas adındaki Cemşid soyundan bir Rum Kraldan geldiğini söylese de⁷⁵⁰ Şehrin ismi esi kaynaklarda Mylasa, Melas, Milaso, Milaxo, Melaso şeklinde ifade edilmektedir.⁷⁵¹ Böylece Evliya'nın isim hakkında halk hikayelerinden hareket ederek veya benzeterek şehirlerin isminin kaynağı hakkında bilgiler verdiği sonucuna ulaşabiliriz.

1. İdari Yapı

Şehrin idari yapısı ile bilgiler veren Evliya'nın bu konudaki ifadesi ise şöyledir. “*Milas Menteşe Sancağı hakkında Menteşe Oğlu Ahmed Gazi Evkafıdır. Yüz elli akçe kazadır. Nahiyesi yetmiş beş mamur kuralardır. Kethudayeri, Yeniçeri Serdari, Ayanı, Eşrafi, Nakib ve Müftüsü vardır. Kalesi yıkılmış olduğundan Dizdari ve Neferatı yoktur.*”⁷⁵²

⁷⁴⁶ Wittek, *a.g.e.*, s.68-70

⁷⁴⁷ *Seyahatname*, s.109

⁷⁴⁸ Wittek, *a.g.e.*, s.74-75

⁷⁴⁹ Darkot, “Milas”, s.313-316; Wittek, *a.g.e.*, s.102-105

⁷⁵⁰ *Seyahatname*, s.109

⁷⁵¹ Darkot, “Milas”, *İA*, s.311

⁷⁵² *Seyahatname*, S.109

2. Fiziki Görünüm

Günümüz Milas'ının genel görünümü şu şekildedir. Milas Anadolu'nun güneybatısında Karia (sonra Menteşe) bölgesine merkez olmuş bir şehirdir.⁷⁵³ Şehir Sodra Dağı'nın kuzey eteklerinden ayrılan dört tepe ile bu tepeler arasındaki düzlükler üzerinde kurulmuştur.⁷⁵⁴ Sodra Dağı şehrin batısındaki mahallelere kadar uzanmaktadır. Bu tepelerden en yükseği, Sodra Dağı'ndan bir vadi ile ayrılan (180 m.) yüksekliğindeki Hıdırlık Tepesi olup, şehrin antik dönem kalesi de burada bulunmakta idi.⁷⁵⁵ Bu tepenin önünde ve şehrin ortasında yükselen Hisarbaşı Tepesi (90 m.) ise Milas'ın eski çekirdeğini teşkil eder.⁷⁵⁶ Şehrin resmi binaları bu tepenin etek ve yamaçlarında yer alır, şehir buradan itibaren güneye doğru ovaya, diğer taraftan kuzedeki Değirmen, kuzey-doğudaki Topbaşı Tepelerine doğru yayılır.⁷⁵⁷ Sodra Dağı'ndan nisbi bir alçalma ile sıralanan Hıdırlık ve Hisarbaşı tepeleri bu dağın birer tabii uzantıları gibi durmaktadırlar.⁷⁵⁸

Evliya'nın tarifi günümüz görünümüne büyük ölçüde uyar ona göre Milas Şehri, Milas Ovası'nın güneybatısında, Sudre Dağı'ndan bir top menzili uzaklıkta olduğunu, taşlıklı bir bayır üzerinde kurulmuş olarak tarif eder. Ayrıca bu bayır üzerinde kargir, üzeri toprak örtülü bahçeli bin hane bulunduğunu, şehirde limon, turunç, nar, incir ağaçlarının oldukça bol bulunduğunu yazan seyyahımız, Milas'ın havasının ise iyi olmadığını onun ifadesiyle “eşeği ve ecinneyi” sıtma tuttuğunu bize söylemektedir.⁷⁵⁹

a. Kale

Seyyahımız Peçin Kalesi'nin ismi hakkında şu bilgileri bize vermektedir. “Yüzlerce yıl bir ecinne beği burayı elinde tutmuştur. O yüzden buraya Beğ Cin

⁷⁵³ Darkot, “Milas”, *İA*, s.311

⁷⁵⁴ Darkot, “Milas”, *İA*, s.311

⁷⁵⁵ Darkot, “Milas”, *İA*, s.311; Aşkıdil-Turhan Akarca, *Milas, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. İstanbul 1954, s.13

⁷⁵⁶ Darkot, “Milas”, *İA*, s.311; Aşkıdil-Akarca, *a.g.e*, s.14

⁷⁵⁷ Darkot, “Milas”, *İA*, s.312; Aşkıdil-Akarca, *a.g.e*, s.114

⁷⁵⁸ Mete, *a.g.e*, s.63

⁷⁵⁹ *Seyahatname*, s.109

denilmiş daha sonra bu isim Peçin şekline dönmüştür. Evliya Çelebi, Peçin Kalesi'nin Milas Ovasına nazır bir yalçın kaya üzerinde gökyüzüne baş vermiş, sağlam görünüşlü, dört köşe gösterişli bir bina olduğunu ve bütün Milas Ovası'nın buradan görüldüğünü belirtmektedir. Kalenin çevresinin yaklaşık bin adım olduğunu söylemektedir. Evliya Çelebi kaleyi şu şekilde anlatmaya devam eder. "Kibleye nazır bir kapısı vardır. Kapının iki tarafında da mermer aslanlar tasvir olunmuştur. Yalçın bir kaya üzerinde olduğundan etrafında hendeği yoktur. Tek bir taraftan kuşatılıp alınması mümkün değildir. Kapısı önünde zemberekli köprüünün altı kesme kayadan on kulaç derinliğinde hendektir". Bu kalenin içinde ya da dışında çarşı, Pazar, han ya da hamam olmadığını söyleyen Evliya Çelebi, Kale içinde küçük bir mescidin ve toprak örtülü yirmi evin var olduğunu ifade etmektedir. Kale varoşundan oldukça etkilenen Evliya buranın eskiden gayet büyük bir şehir olduğunu, bina kalıntılarının her tarafta olduğunu yazmaktadır. O imaretten hala yüz miktar toprak örtülü bağlı bahçeli evler var. Şehrin etrafındaki kale duvarları burçları hala görülmektedir."⁷⁶⁰

Peçin Kalesi Milas'ın 5 km. güneyinde dik yamaçlar ve ova kenarında birdenbire 180 m. irtifa ile yükselen bir yamaç üzerine inşa edilmiştir.⁷⁶¹ Yaklaşık üç buçuk hektar genişliğe sahiptir.⁷⁶² Kale duvarlarında rastlanan eski çağlara ait yapı blokları kalenin kuruluşundan bu yana geçirdiği fiziki değişimi göstermektedir.⁷⁶³ Kaleye Menteşe Beyliği döneminde yapılmış olan 2,80 genişliğinde bir yolla çıkılır, bu yolun yükseltisi arttıkça basamaklar adeta birer merdiven halini alır.⁷⁶⁴ Giriş kapısı bir kule ile ard arda iki duvar ile korunmaktadır.⁷⁶⁵ Bu taraftaki kule ve burçların şevli duvar temelleri üzerine oturtulması, kalenin bu kısmının sağlamlığına verilen önemi bize göstermektedir.⁷⁶⁶ Son yıllarda Peçin Kalesi civarında yapılan kazılarda söz konusu hendeğin bir kısmının ortaya çıkarılması, kalenin zamanla işlevini

⁷⁶⁰ Seyahatname, s.110

⁷⁶¹ Darkot, "Milas", İA, s.315

⁷⁶² Eroğlu, a.g.e, s.118

⁷⁶³ Akarca, a.g.e, s.116

⁷⁶⁴ Uykucu, a.g.e, s.201

⁷⁶⁵ Mete, a.g.e, s.89; Wittek, a.g.e, s.126

⁷⁶⁶ Mete, a.g.e, s.89

kaybetmesiyle hendeğin zamanla dolarak kullanılmaz hale geldiğinin de bir göstergesidir.⁷⁶⁷

Kale içindeki evler muhtemelen burada Evliya'nın belirttiği yirmi neferin kaldığı evler olmalıdır. Bu bilgiden anladığımız kadarıyla artık kale içinde sivil yerleşim kalmamıştır. Evliya kalede hamam yapısının olmadığını söylesede yapılan kazılar neticesinde burada tek hücreli bir hamam kalıntısına rastlanmıştır.⁷⁶⁸ Belkide Seyyahımızın kaleyi ziyaret ettiği sıralarda hamam yıkılmıştı. Yine Evliya'nın belirttiği küçük mescid ise XVI. yüzyıl defterlerinde yer almayan, fakat mukataa defterinde “camii kala-i Peçin olarak karşımıza çıkan yapıdan başkası değildir.”⁷⁶⁹ Bütün Milas sahrası buradan görülmektedir.⁷⁷⁰ Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Peçin şehri, eski önemini kaybetmiş olsa da burada bulunan kale işlevinde birtakım değişiklikler olsa da hala kullanılmaktadır. Evliya'nın Peçin'e geldiği 1672 tarihinde artık kale savunma maksadı dışında bir hapisane olarak kullanılmaktadır.⁷⁷¹ Ayrıca Evliya'nın da belirttiği gibi burada dizdar ve muhafızların görevli olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla bu görevliler muhtemelen eşkıya takibi için görevlendirilmişlerdi.⁷⁷² Zaten Evliya Çelebi'de Peçin üzerinden Bodruma doğru yol aldığı sırada yoldaki muhtemel harami tehlikesinden söz etmektedir.⁷⁷³

Kale dışında yerleşim alanları ise, iki tarafı Milas ovasına bakan dik yamaçlarla sınırlı ve güneyden sur duvarlarının çevrelediği, düzlük alana kadar uzanan bölgedir.⁷⁷⁴ Yerleşimin bulunduğu mevkiye kalenin batısındaki Mentешеoğulları devrinden kalma üç metre genişliğinde döşemeli ve basamaklı bir yoldan çıkılmakta idi.⁷⁷⁵ Evliya'nın bahsettiği yıkılmış haldeki şehri çevreleyen surların kalınlığı 1,5 metre kadar olup, belirli aralıklarla istinad kuleleri ile

⁷⁶⁷ Mete, *a.g.e.*, s.89

⁷⁶⁸ Mete, *a.g.e.*, s.89

⁷⁶⁹ Mete, *a.g.e.*, s.89

⁷⁷⁰ *Seyahatname*, s.110

⁷⁷¹ *Seyahatname*, s.110

⁷⁷² Mete, *a.g.e.*, s.91

⁷⁷³ *Seyahatname*, s.110

⁷⁷⁴ Mete, *a.g.e.*, s.92

⁷⁷⁵ Wittek, *a.g.e.*, s.126; Akarca, *a.g.e.*, s.117

desteklenmiştir.⁷⁷⁶ Surların kaç kapısının olduğu açık olarak bilinmemekle birlikte en az üçünün yeri tahmin edilebilir. Birinci ve esas girişi ovidan şehre çıkan yol üzerinde tahmin etmek gerekir. İkinci kapı ise, surların güneydoğusundan çıkıp vadinin ötesindeki Kepez mevkiine giden yola açılıyor olmalıdır. Üçüncü bir kapıyı da şehrin güneybatısında surların dışındaki merkeze 1,5 km mesafede bulunan Karapaşa Medrese'sinin bulunduğu mevkiye giden yolda aramak gerekir.⁷⁷⁷

b. Mahalleler

Evliya Çelebi Milas'ın tamamı on iki mahalle ve yedi mihrabdan oluştuğunu belirtmektedir.⁷⁷⁸ XVI. asrın ortalarına kadar mahalle sayısı on iki, asrın ikinci yarısından itibaren on üçe çıkmıştır.⁷⁷⁹ Demek ki Evliya Çelebi'nin Milas'a geldiği 1671 tarihlerinde mahalle sayısı yeniden on ikiye inmiştir. Bu mahalleler hakkında kısaca bilgi vererek Evliya'nın Milas'ın ziyaret ettiği dönemdeki durumunu daha iyi kavrayabiliriz.

Ahmed Gazi Camii mahallesi:⁷⁸⁰ Bu mahalle ismini Ahmed Gazi Camii'nden almaktadır. Dolayısıyla bu yapının inşa edilmesinden sonra şehrin güney-doğu ucu yönünde fiziki gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁷⁸¹

Hâce Firuz Paşa Mahallesi:⁷⁸² Adından anlaşıldığına göre mahalle Hâce Firuz Paşa Camii etrafında gelişmiş ve bu isimle anılmıştır. Mahalle Camii, medrese, imaret gibi dev bir yapı topluluğu etrafında gelişerek şehrin fiziki ve demografik yoğunluğunu kuzeye doğru dengelemiş olmalıdır.⁷⁸³ Mahalle XVI. asrın sonlarına doğru Kızılcaburgaz olarak anılmaya başlamıştır.⁷⁸⁴ Bugünkü konumu ise Yel

⁷⁷⁶ Akarca, *a.g.e.*, s.116-120

⁷⁷⁷ Mete, *a.g.e.*, s.93

⁷⁷⁸ *Seyahatname*, s.109

⁷⁷⁹ Mete, *a.g.e.*, s.78

⁷⁸⁰ BOA-TD-166, s.517

⁷⁸¹ Mete, *a.g.e.*, s.80

⁷⁸² BOA-TD-166, s.517

⁷⁸³ Mete, *a.g.e.*, s.80

⁷⁸⁴ Mete, *a.g.e.*, s.80

değirmeni tepesine doğru gelişmiş, daha sonra Yel değirmeni-Hıdırlık arasındaki alanda genişlemiştir. Mahallenin ikinci ismi de Burgaz Mahallesi olmuştur.⁷⁸⁵

Hacı Mukbil Mahallesi:⁷⁸⁶ XVI. asrın sonlarına doğru eski yerleşimin merkezinde Hisarbaşı adı verilen mevkide bir Müslüman mahallesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu mahalle kiliseden çevrilen bir camii etrafında gelişmiştir, dolayısıyla buranın daha önceden bir gayri Müslim mahallesi olduğu kanaatine varabiliriz.⁷⁸⁷

Hâce Bedreddin Mahallesi:⁷⁸⁸ Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'in damadı Buharalı Seyyid Mehmed'in halifelerinden Şeyh Kasım'ın oğlu Şeyh Bedreddin XV. asırda Milas'ın sosyal ve kültürel hayatında söz sahibi olmuştur. Bu zatla babası Şeyh Kasım adına Milas'ın Şeyh köyünde türbeleri yapılmıştır. Dolayısıyla Milas'ın Hâce Bedreddin ve Hâce Kasım mahallelerinin teşekkülünde bu zatların bir etkisi olabilir.⁷⁸⁹

Selahâddin mescidi Mahallesi:⁷⁹⁰ Mahallenin ismini 1330'da inşa edilen Selâhaddin Camii'nden aldığı anlaşılmaktadır.Yapının konumuna bakıldığında şehir Türkler döneminde ovaya doğru bir gelişme göstermiştir.⁷⁹¹ Buna göre mahallenin Türkler döneminde mi yoksa öncesinde mi ortaya çıktığı açık değildir.⁷⁹² Günümüzde ise mahalle Hacı İlyas Mahallesi olarak anılmaktadır.

Gebran Mahallesi:⁷⁹³Bu mahalle gayri Müslim nüfusu barındırmakta idi, muhtemelen fetihten sonra şehrin gelişiminin ardından fiziki doku içerisinde merkezde kalmış olmalıdır. Buna göre bu mahalle sur içerisinde kalmakta idi. Fakat XVI. asrın ortalarından itibaren bu mahalleden söz edilmemektedir.⁷⁹⁴

⁷⁸⁵ Aşkıldil-Akarca, *a.g.e.*, s.14

⁷⁸⁶ BOA-TD-166, s.517

⁷⁸⁷ Mete, *a.g.e.* s.80

⁷⁸⁸ BOA-TD-166, s.517

⁷⁸⁹ Mete, *a.g.e.*, s.82

⁷⁹⁰ BOA-TD-166, s.517

⁷⁹¹ Mete, *a.g.e.*, s.79

⁷⁹² Mete, *a.g.e.*, s.79

⁷⁹³ BOA-TD-166, s.517

⁷⁹⁴ Mete, *a.g.e.*, s.79

Hisar-ardı (Gümüşlük):⁷⁹⁵ Bu mahalleninin XVI. yüzyıl başlarında iki adı olduğunu görmekteyiz, mahallenin ilk ismi olan Gümüşlük'ün muhtemelen Hıdırlık Tepesi'nin güneyindeki bugün de Gümüşkesen Anıtı adı verilen antik dönem eserinden gelmektedir. Hisar-ardı ise eski kalenin hemen dışında bulunmasından dolayı olmalıdır.⁷⁹⁶

Pınarcık Mahallesi Mescidi: Bu mahalle adından da anlaşılacağı gibi bir mescid etrafında XVI. yüzyıl ortalarından itibaren gelişmeye başlamıştır. Muhtemelen avarız vergi fazla olan bir mahallenin vergi yükünü azaltmak üzere camii etrafındaki beş hane mahalle olarak kabul edilmiş olabilir.⁷⁹⁷

Beş Kapu ve Çalçil:⁷⁹⁸ Bu iki mahalle hakkında çok fazla bilgiye ulaşamıyoruz, Beş Kapu Mahallesi'nin isminin kale kapısından geldiğini düşünsek de kapının sayı olarak beş olarak ifade edilmesi pek mantıklı gelmemektedir. Belki ilk dönemlerde kale kapısı önünde olmasından "pîş-i kapu" kelimesinin zamanla bozulmuş hali olabilir.⁷⁹⁹

c. Dini ve Sivil Yapılar

Evliya Çelebi Milas'ta toplam yedi mihrab olduğundan bahsetmektedir.⁸⁰⁰ Milas'ta hakkında bilgi verdiği camiiler ise şunlardır.

Camii Kebir (Firuz Bey⁸⁰¹ Camisi):

Evliya Çelebi camii hakkında şu bilgileri verir. "*Hepsinden ziyade gözle görülen Camii Kebir; Şehrın kuzey tarafında kurşun örtülü, beş büyük kubbeli bir*

⁷⁹⁵ BOA-TD-166, s.571

⁷⁹⁶ Mete, a.ge, s.81

⁷⁹⁷ Mete, a.g.e, s.82

⁷⁹⁸ BOA-TD-166, s.517

⁷⁹⁹ Mete, a.g.e, s.83

⁸⁰⁰ *Seyahatname*, s.109

⁸⁰¹ Uzunçarşılı, a.g.e, s.160

uzun minaresi olan ibret alınacak büyük bir camiidir. Dört bir tarafı gök renkli mermerdendir. Onun için Türkler tarafından Gök Camii diye de adlandırılır”.⁸⁰²

*Kible kapısı üzerinde en üst kemerde bu ayet-i şerif ve tarihleri yazılmıştır. “Allahın mescitlerini ancak Allaha iman eden kimseler imar eder. Tevbe, 18” Altında kapı çerçevesi üzerinde; “Bismillahirrahmanirrahim, Emare bi inşâi hazihi’l-imareti’l-mübareketi fi eyyami devleti el-melik e’s-sultan Celaleddin Bayezid Han bin Murad Han bin Orhan Al-i Osman izze nasrîhu mebane bina-yı Zeyneddin bin Hacı Pir Özbek dame izzuhu ve zade tevfikuhu ve ammerehu min yevmi’l-ahad fi’s-sadisî ve’l-ısrin fi şehri’l-hayr sene seb’ ve seb’in ve seb’i mie (26. S. 777) böyle tahrir olunmuştur.*⁸⁰³

Evliya’nın Camii Kebir olarak belirttiği bu camii Firuz Bey Camii⁸⁰⁴ ya da diğer ismiyle Gök Camii olarak ta bilinir. Bu camii Milas’ın birinci defa Osmanlıların eline geçtiği tarihte Osmanlı Ümerasından Firuz Bey tarafından yaptırılmıştır (H. 799 – M. 1396).⁸⁰⁵ Camii baştanbaşa yontma mermer taştan yapılmıştır. Burada Uzunçarşılı ise kitabeyi şu şekilde okumuştur:

“Bismillahirrahmanirrahim emr-i imare haze’limaretü’l-mübareke fi eyyam devletü’l-mülkü’s-sultan Celaleddin bin Bayezid Han bin Murad Han İbn Orhan ‘izze nahrahu Mübarizüddin Hoca Piruz Bey da’me ‘izze ve zad tevfiğe ve ‘imare fi yevm el-ahad fi’s-sadis ve’l-ısrin şehri’l-hayr lisene tis’e ve tis’in ve seb’i mie”⁸⁰⁶ (H.799-M.1396)

Burada tarihler ve kitabenin bazı yerlerindeki isimlerin birbirlerini tutmadığını görmekteyiz. Bu durum Evliya’nın kitabeyi okurken bir yanlışlık yaptığının veya daha sonra hatırladıklarını yazdığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

⁸⁰² Seyahatname, s.109

⁸⁰³ Seyahatname, s.109

⁸⁰⁴ Uzunçarşılı, a.g.e, s.158 ; Uykucu, a.g.e, s.196

⁸⁰⁵ Uzunçarşılı, a.g.e, s.158

⁸⁰⁶ Uzunçarşılı, a.g.e, s.158-159

Cami Hisarbaşı ile Yel değirmeni arasındaki boyun üzerinde, güneyi medrese odaları ile çevrili bir avlunun ortasında kurulan cami avlusunda 19. yüzyılın başlarına kadar bir mezarlık bulunmakta idi.⁸⁰⁷

Üzeri kurşunla kaplı olan cami güzel bir plan üzerine kurulmuştur. Caminin üzerini beş kubbe örtmektedir, büyük olan kubbe çift kasnaktan, yan kubbeler ise tek kasnaktan yapılmıştır.⁸⁰⁸ Cami iç ve dış yapı bakımından ilk Osmanlı mimari şeklinin en iyi örneklerindendir.⁸⁰⁹ Caminin mihrabı çok süslü olup yanlarında kırmızı mermerden iki sütun bulunur. Camiye girilince sağ ve solda odalar vardır. Caminin zemini mermer döşelidir. Cami bir minarelidir.⁸¹⁰

Gazi Ahmed Bey Camii

“Çarşı içinde vilayetin fatihi olan, Gazi Ahmed Bey Camii görmeğe değer zarif bir camiidir. Kible kapısı üzerindeki tarihi: “Bismillahirrahmanirrahim, Benâ hazihi’l-camii el-kebir el emirü’l-muazzam es-sultanü’l-mükerrem mâlikü rikabü’l-imem mevla’l-mülükü’l-Arab ve’l-Acem Gazi Ahmed Bey tavellahu ömrehu ve ibnü’l-merhum el-mağfur es-said eş-şehid el-mesu’d intebehu müllefu bihubihü’l-cenneti İbrahim Bey bin Orhan Gazi bin Elbistan feraga min imareti hazihi’l-camii’l-cedid fi evveli cemâdi’l-ahir sene semâin ve seb’i mie (1. C. 778) diye tahrir olunmuştur.”⁸¹¹

Evliya Çelebi Caminin kible kapısı üzerindeki kitabeyi yukarıdaki gibi belirtmişse de Uzunçarşılı eserinde iki bölüm halindeki kitabeyi şöyle kaydetmiştir:

Birinci bölüm: *“Bismillahirrahmanirrahim min beni beytu’l-lah beni allhü’l-beyten fi cenne feraga min imareti haze’l-cami el-cedidü’l-mübareke fi evahir şehr-i cemaziye’l-ahir sene semanin ve seb’a mie”*

İkinci Bölüm: *“Bismillahirrahmanirrahim, Benâ hazihi’l-camii el-kebir el emirü’l-muazzam es-sultanü’l-mükerrem mâlikü rikabü’l-imem mevla’l-mülükü’l-Arab ve’l-*

⁸⁰⁷ Uykucu, a.g.e, s.197

⁸⁰⁸ Uykucu, a.g.e, s.198

⁸⁰⁹ Uykucu, a.g.e, s.197

⁸¹⁰ Uzunçarşılı, a.g.e, s.159

⁸¹¹ Seyahatname s. 109

Acem Gazi Ahmed Bey tavellahu ömrehu ve ibnü'l-merhum el-mağfur şehid İbrahim Bey İbn Said Orhan Bey İbn Mesud İbn Eblistan eskünhümü'l-lah bihubühü'l-cennan”

Görüldüğü gibi Evliya kitabeyi tek bölüm halinde karışık olarak belirtmiştir, caminin yapım tarihini ise 778 H. Olarak belirtmektedir. Ama cami 780 H.- 1378 M. tarihinde yaptırılmıştır.⁸¹²

Cami Hoca Bedrettin Mahallesi'nde olup Ahmed Gazi tarafından yaptırılmıştır. Ulu caminin iki kapısı vardır. İkinci kapısının üzerinde evlâdı olmayan (Hacı Mehmet) isminde bir zat ile sert Ahmet kerimesi Fatma hanım bu camiye bir zeytinlik ve bir ev vakfetmişler ve vakfiyenin bir kısmını bu ikinci kapı üzerine hâk ettirmişlerdir.

Cami tamamen kârgir olup etrafındaki medreseler harap olmuştur. Caminin üzerinde bir kubbeden maada kısmı kiremitlidir. Yapı eski binalardan devşirilmiş taşlardan yapılmış, bunlar arasında İlkçağ'a ait kitabe veya işlenmiş sunak parçaları da bulunmaktadır.⁸¹³ Caminin duvarları açılma tehlikesi gösterdiği için bazı kısımlara dıştan destek payandaları ilave edilmiştir. Caminin minaresi yoktur, cümle kapısının üzerinde merdivenle çıkılan bir mahal ezan okumağa mahsustur.⁸¹⁴ Bu çeşit minarelere Milas'ta başka camilerde de (Hacı İlyas, Pazar) rastlandığına göre, bir bölge mimarisi özelliği sayılabilir.⁸¹⁵ Caminin dışında ve güney taraflarında kemerli istinat duvarları vardır. Cami 1878 tarihinde tamir edilmiştir.⁸¹⁶

Selahaddin Camii (Küçük Camii):

Evliya Çelebi yukardaki camiiler dışında Selahaddin Camii'nin eski tarzda yapılmış olduğunu söylemektedir.⁸¹⁷ Bu cami Hacı İlyas Mahallesi'nde bulunmaktadır, Mentешеoğulları'na ait en eski eserdir.⁸¹⁸ Caminin kurucusu

⁸¹² Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.157; Semavi Eyice, “*Ahmed Gazi Camii*”, DİA, s.68

⁸¹³ Eyice, *a.g.m.* s.68

⁸¹⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.157

⁸¹⁵ Eyice, *a.g.m.* s.68

⁸¹⁶ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.158

⁸¹⁷ *Seyahatname*, s.109

⁸¹⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.155

Selahaddin adında bir evliyadır.⁸¹⁹ Selahaddin Camii 1329 senesinde yapılmıştır, caminin sülüs hatla yazılmış kitabesi şu şekildedir:

“Kale’n-nebi aleyhi’s-salam min beni mescidü’l-lah beniyü’l-lahü beyten fi’l-cenne ömri fi ahd devletü’l-emirü’l-kebir Şüca’e’d-devle ve’d-din Orhan Bey haze’l-mescidü’l-cami Selahaddin....taleben li emrü’l-rızauallah Teala fi şehri şaban sene selasin sebe mie”⁸²⁰

Şucaeddin Orhan Bey zamanında yapılan bu caminin banisinin Selahaddin Sultan adında birinin olduğunu söyleyebiliriz. Caminin çeşitli yerlerindeki kitabelerden 1856 ve 1920-21 senelerinde birkaç kez tamir gördüğünü söyleyebiliriz.⁸²¹

Yalk Camii de eski tarzda yapılmıştır. Bunlar dışında kalanlar ise mescidlerdir.⁸²²

Milas’ın önemli sosyal yapıları arasında hamamlar da yer alır Evliya Çelebi Milas’ta iki hamam olduğundan bahseder. Biri Eski hamam diğeri ise Yeni Hamam’dır. İkisinin de havası o kadar güzel ve havadar hamamlar değillerdir.⁸²³ Evliya’nın bahsettiği Eski hamam, Ahmed Gazi Camii’nin hemen batısında, yanbaşında ve çarşı içinde yer alıyordu.⁸²⁴ Yeni Hamam ise şehrin ikinci merkezi konumunda olan Firuz Paşa Külliyesi’ni tamamlar mahiyettedir.⁸²⁵ Hisarbaşı’nın kuzey yamacında bulunan bu hamam bu asrın başlarında yıkılmıştır.⁸²⁶

Evliya Çelebi Milas yakınlarında eski eserlerden de bahsederken Milas’ın eski devirlerde büyük bir şehir olduğunu çevrede gördüğü ve eski devirlerden kalan taklar, divanhaneler, büyük saraylar, kargir dükkânlar, hamamlar, camiler, mescit,

⁸¹⁹ Uykucu, *a.g.e.*, s.196

⁸²⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.156

⁸²¹ Uykucu, *a.g.e.*, s.196

⁸²² *Seyahatname*, s.109

⁸²³ *Seyahatname*, s.177

⁸²⁴ Mete, *a.g.e.*, s.74

⁸²⁵ Mete, *a.g.e.*, s.74

⁸²⁶ Aşkıldil-Akarca, *a.g.e.*, s.104

imaret, medrese, han, bedestenlerin görenleri hayran bırakacağını söylemektedir. Kale harabelerinin ise her taşının hamam kubbesi büyüklüğünde olduğunu, Ad ve Semud'dan kalma insanın akli perişan edecek büyüklükte gördüklerini bizlere belirtir. Ardından Evliya şu ayeti yazar. “Onun zatından başka her şey yok olacaktır. Kasas, 88”⁸²⁷ Seyyahımız bu gördüğü antik dönemlere ait eserlerin bir kısmı Milas' Kalesi'nin kalıntıları olup, zamanla kalenin dışında gelişen şehri korumak amacıyla ova tarafında surların inşa edildiği anlaşılıyor.⁸²⁸ Bu surların kaç kapısının olduğu bilinmemekle beraber, XVI. asırda “beş kapı” ve “kavaklı kapı” iki sur çıkışı belgelere yansımıştır.⁸²⁹ Bunlardan başka “baltalı kapı” olarak anılan yapı Hisarbaşı ve Topbaşı tepelerinin arasında olmalıdır.⁸³⁰ Ayrıca bir kapıda Ulu Cami'nin yakınlarında bulunuyordu.⁸³¹ Sur kalıntılarının dışında Hisar Tepesi yamaçlarında antik iskan alanındaki eserler, Topbaşı Tepesinin yamacındaki eski çağ şehir tiyatrosu ve Hoca Bedreddin Mahallesindeki Avgustus ve Roma mabedi, Hacı İlyas Mahallesinin güneyindeki Zeus Osoga mabedi⁸³² muhtemelen Evliya Çelebi'nin görmüş olduğu ve çok etkilendiği eserler olmalıdır.

IV. Peçin Nahiyesi

Seyyahımız Milas'ı seyredip, ziyaret ettikten sonra vilayet ayanı ile vedalaşıp Milas Ovası içinde bir saat tütün tarlaları içinde yolculuk ettikten sonra Peçin'e ulaşmıştır.⁸³³ Evliya Çelebi Peçin'in ismi ve tarihçesi hakkında şu bilgileri vermektedir; “*Peçin'i yüzyıl bir ecinne beyi zapt etmiş, daha sonra Mentешеoğlu Ahmed Bey ilim kuvveti ile burayı ele geçirmiştir. “Beğ Cin” isminden türetilerek Peçin Kalesi denilmiştir.*”⁸³⁴ Çeşitli dönemlerde buraya Barçın, Beçin veya Peçin

⁸²⁷ *Seyahatname*, s.109

⁸²⁸ Wittek, *a.g.e.*, s.125

⁸²⁹ Mete, *a.g.e.*, s.65

⁸³⁰ Wittek, *a.g.e.*, s.125; Aşkıldil-Akarca, *a.g.e.*, s.86-87

⁸³¹ Wittek, *a.g.e.*, 125

⁸³² Aşkıldil-Akarca, *a.g.e.*, s.85-87

⁸³³ *Seyahatname*, s.110

⁸³⁴ *Seyahatname*, s.110

adı verilmiştir. Rumlar buraya Petsona, İtalyan kaynaklarında ise Pezona diye adlandırılmaktadır.⁸³⁵

1. İdari Yapı

Evliya idari yönden Peçin'in "Menteşe Sancağı içerisinde öteden beri bu vilayetin fatihi Ahmed Gazi evkafı olduğunu ve Milas nahiyesine bağlı olduğunu söyler. Peçin'in Kethüdayeri, Serdarı Milas'ta oturmaktadır ancak Naibi ise burada ikamet eder. Kale içerisinde Dizdarı ve yirmi askeri vardır" diye bilgiler vermektedir.⁸³⁶

2. Fiziki Görünüm

Peçin Milas'ın 5 km. güneyinde, dik yamaçlar ile ova kenarında 180 m. irtifa ile birden yükselen yamaç üzerine inşa edilmiş bir kale ile bunun güney tarafında genişçe bir düzlük üzerine yerleşmiş bir iskan sahasından ibarettir.⁸³⁷ XIV. asrın ilk çeyreğinde Mentеше Beyliği idarecilerinin. Peçin'in 5 km yakınında Milas gibi mâmur ve meskûn bir şehir varken ve hattâ Sultan orada ikâmet ediyor iken⁸³⁸; ovanın güneyinde ve yaklaşık iki yüz metre yükseklikteki bir platonun üzerinde yeni bir şehir kurmalarını, siyasî ve askerî maksatlara bağlamak yanlış olmasa gerektir.⁸³⁹ Mesud Bey'in oğlu Orhan Bey, babasının ölümünün akabinde kardeşi ile girişliği taht mücadelesinden sonra, muhtemelen 1320-21'de Rodos'a karşı büyük ve başarısız bir sefer gerçekleştirmişti. El-Ömeri'nin kaynaklarından Cenevizli mühtedî Balaban'ın ifadesinde, beyliğin merkezinin Muğla olduğunun belirtilmesi, sefer tarihinde Milas'ta ikamet ettiği anlaşılan Orhan Bey'in Rodos şövalyelerine karşı mağlubiyetinden sonra emniyet için yerini değiştirdiğini göstermektedir. İşte böyle bir ortamda, Orhan Bey belki Muğla'nın savunma için çok müsait olmaması ve eski beylik merkezinden fazla uzakta bulunmama düşüncesiyle de, Milas'a çok yakın ve tahkime elverişli bir platonun üzerindeki düzlükte bir şehir kurup hükümet merkezini

⁸³⁵ Darkot, "Milas", *İA*, s.315

⁸³⁶ *Seyahatname*, s.110

⁸³⁷ Darkot, *a.g.m*, *İA*, s.315

⁸³⁸ Wittek, *a.g.e*, s.57

⁸³⁹ Mete, *a.g.e*, s.85

buraya nakletmeyi planlamış olabilir.⁸⁴⁰ Bu düşüncenin gerçekleşmesinde, düzlüğün kuzey ucunda bulunan ve hem ovaya hem de Sodra dağı'nın güneyinden geçip Milas'ı batıda denize bağlayan yola tamamen hakim konumda olan kalenin varlığının etkili olduğu şüphesizdir.⁸⁴¹

Bu yönüyle burada kadim çağda müstahkem bir şehir bulunuyor idi ki buna ait sur, mabet, mezar kalıntıları hala görünür.⁸⁴² Dolayısıyla Peçin'de yerleşme sürecinin ne zaman başladığını kestirmek güç görünmektedir. Bu süreç içerisinde özellikle Rodos şövalyelerinin saldırılarına karşı Bizans'tan kalan kale ve sur kalıntılarının imar edilerek savunma yapılmış olmalıdır. Beylik idaresinin ahâlinin en azından bir kısmını. Rodos'taki şövalyelerin muhtemel bir intikam saldırısına karşı surlarla çevrili ve kalesi vasıtasıyla savunması kolay Peçin'de iskâna teşvik ve ikna etmiş olması da mümkündür. İşte Peçin'in çok kısa sürede, acil ihtiyaç neticesinde ve sınırlı bir ölçü ile kuruluşu, böyle muhataralı bir dönemdeki siyasî ve askerî konjonktüre bağlanabilir.⁸⁴³

a. Mahalleler

Kale varoşu gayet büyük bir şehir imiş, bina kalıntıları cihanı tutmuş. O imarettten hala yüz miktar toprak örtülü bağlı bahçeli evler var. Şehrin etrafındaki kale duvarları burçları hala görülmektedir.⁸⁴⁴ Kale dışında yerleşim alanları ise, iki tarafı Milas ovasına bakan dik yamaçlarla sınırlı ve güneyden sur duvarlarının çevrelediği, düzlük alana kadar uzanan bölgedir.⁸⁴⁵ Yerleşimin bulunduğu mevkiye kalenin batısındaki Menteşeoğulları devrinden kalma üç metre genişliğinde döşemeli ve basamaklı bir yoldan çıkılmakta idi.⁸⁴⁶ Evliya'nın bahsettiği yıkılmış haldeki şehri çevreleyen surların kalınlığı 1,5 metre kadar olup, belirli aralıklarla istinad kuleleri

⁸⁴⁰ Wittek, *a.g.e.*, s.68

⁸⁴¹ Wittek, *a.g.e.*, s.124

⁸⁴² Darkot, *a.g.m.*, *İA*, s.315

⁸⁴³ Mete, *a.g.e.*, s.87

⁸⁴⁴ *Seyahatname*, s.110

⁸⁴⁵ Mete, *a.g.e.*, s.92

⁸⁴⁶ Wittek, *a.g.e.*, s.126; Akarca, *a.g.e.*, s.117

ile desteklenmiştir.⁸⁴⁷ Surların kaç kapısının olduğu açık olarak bilinmemekle birlikte en az üçünün yeri tahmin edilebilir. Birinci ve esas girişi ovidan şehre çıkan yol üzerinde tahmin etmek gerekir. İkinci kapı ise, surların güneydoğusundan çıkıp vadinin ötesindeki Kepez mevkiine giden yola açılıyor olmalıdır. Üçüncü bir kapıyı da şehrin güneybatısında surların duşundaki merkeze 1,5 km mesafede bulunan Karapaşa Medrese'sinin bulunduğu mevkiye giden yolda aramak gerekir.⁸⁴⁸

b. Dini ve Sivil Yapılar

Ulu Camii

*Bu varoş içerisinde bir de Ulu Camii var, kible kapısı üzerindeki tarih şöyle tahrir olunmuştur. “Bena haze'l-mescid-i mübareke el-emirü'l-muazzam el-müfehham el-mansirü'l-muzaffer Sultan Murad bin el-Etrak Şücaeddin bin Eke Han bin Mesud azellahu ensarehu fi sene isna' ve seb'i mie (772)”. Minaresi yoktur ve toprak örtülü eski bir camidir. Enine ve boyuna yüzer ayaktır. Camii içinde on altı çam direğinden sütunlar vardır.*⁸⁴⁹

Camii Mentşeoğlu Orhan Bey döneminde 1332 senesinde inşa edilmiştir.⁸⁵⁰ Ulu Camiinin inşa edilmesinden sonra çevresinde çeşitli sosyal hizmet binaları da inşa edilmiş bunun sonrasında Camii Mahallesi olarak bilinen mahalle ortaya çıkmıştır. İ. H. Uzunçarşılı ise eserinde, camiinin kitabesinin kaybolduğunu ve Evliya Çelebi'nin verdiği kitabenin yanlış olduğunu belirtmektedir.⁸⁵¹

Ahmed Gazi Bey Türbesi

Evliya Çelebi, Kale içerisinde medrese sofasının yol aşırı kiblesinde Gazi Ahmed Bey'in ailesinden olanlar güzel bir türbe içerisinde defnedilmiş olduklarını belirtmektedir.⁸⁵² Gazi Ahmed Bey tarafından 777 H. 1375-76 M. yaptırılan Medrese kapısı geniş, oldukça süslüdür. Bu kısımda geniş bir kemer medhal vardır.

⁸⁴⁷ Akarca, *a.g.e.*, s.116-120

⁸⁴⁸ Mete, *a.g.e.*, s.93

⁸⁴⁹ *Seyahatname*, s.110

⁸⁵⁰ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.162; Mete, *a.g.e.*, s.93

⁸⁵¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.162

⁸⁵² *Seyahatname*, s.110

Medrese cephesi yontma taşlarla yapılmıştır.⁸⁵³ Medrese cümle kapısı kademeli profilli iki sivri kemer içinde yer alır.⁸⁵⁴ Medrese kapısının üzerinde sülüs yazıyla yazılmış bir kitabe yer almaktadır.⁸⁵⁵ Giriş eyvanından dikdörtgen biçimli ve evvelce ortasında bir şadırvan olduğuna ihtimal verilen bir iç avluya ulaşılır. Eyvanın tam karşısında ise derslane odasının bulunması gereken yerde kapının tam karşısında Gazi Ahmed Bey'in ön kısmı açık türbesi görülür.⁸⁵⁶ Medrese avlusunun etrafında üzeri tonozla örtülü on hücre yer almaktadır. Odaların pencereleri yoktur, ayrıca oda önlerinde revak bulunmamaktadır. Giriş cephesinin iki yanında medrese üzerine çıkmaya yarayan merdivenler vardır. Ayrıca odaların üzerine de birer taş merdivenle çıkılır.⁸⁵⁷

Medresenin kubbeli büyük eyvanı bir türbe haline getirilmiş olup Ahmed Gazi'nin türbesi burada bulunmaktadır. Türbenin avlu kısmı geniş kemerle açıktır. Türbenin dışında mermere işlenmiş arka ayakları üzerinde duran birer arslan kabartması görülür. Bu arslanlar pençelerinde birer sancak tutmaktadırlar, bu sancakların birinde Ahmed Gazi adı okunmaktadır.⁸⁵⁸ Türbede sandukalı iki kabiden biri Ahmed Bey'e aittir.⁸⁵⁹ Diğer kabrin ise kime ait olduğu tam olarak anlaşılmış değildir.

V. Bodrum Nahiyesi

Evliya Çelebi Peçin'de kaldıktan sonra sabahleyin dizdardan on asker alıp batıya doğru yol almıştır. Eşkiyasının gayet bol olduğunu söylediği Movalasın Boğazını aşarak dört saat Movalasın sahrasında yol aldıktan sonra Varvul Tuzlası'na ulaşmıştır.⁸⁶⁰ Seyyahımız Varvul Tuzlası yakınlarında haraminin çok olduğunu belirtmektedir. Buradan Pirsiz Ali Ağa çiftliğine varıp oradan birkaç adam alıp üç

⁸⁵³ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.162

⁸⁵⁴ Semavi Eyice, "Ahmed Gazi Medresesi ve Türbesi", DİA, s.69

⁸⁵⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.162

⁸⁵⁶ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.163; Eyice, *a.g.m.*, s.69

⁸⁵⁷ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.163; Eyice, *a.g.m.*, s.69

⁸⁵⁸ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.163; Eyice, *a.g.m.*, s.69

⁸⁵⁹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.163

⁸⁶⁰ *Seyahatname*, s.110

saat taşlı ve sarp geçitlerden geçip Kemer Karyesine ulaşmıştır. Kemer Karyesinin ardından Karaova Kazasını geçerek Bodruma ulaşmıştır.⁸⁶¹

1. İdari Yapı

Evliya Bodrum'un Kapudan Palak Mustafa Paşa elinde Menteşe'ye bağlı Karaova Kazası nahiyesi olduğunu belirtmektedir. İdari bilgiler vermeye devam eden Seyyahımız Bodrum'un Naib tarafından yönetildiğini. Kethudayeri ve serdarı olmadığını ifade eder.⁸⁶² Dizdarı ve seksen kadar neferatı İstanköy aklamından ulufe alırlar.⁸⁶³ Kale Cezayir Eyaleti yani Kapudan Paşa hükmündedir, İstanköy Sancağıdır. Kale dizdarı Sancak Beyi tarafından kaymakamdır.⁸⁶⁴

2. Fiziki Görünüm

Bodrum Karya diye adlandırılan bölgenin şehirlerinden biridir. Batısında Ege Denizi Doğusunda Milas, Kuzeyinde Güllük Körfezi, Güneyinde Gökova Körfezi yer alır. Anadolu'nun güney batı köşesinde aynı adla anılan Bodrum yarımadası üzerindedir.⁸⁶⁵ Uzun tarihi geçmişinde Bodrum'un bulunduğu konum itibarıyla, hem elverişli bir limana sahip olması hem de deniz yollarının Bodrum sahillerinden geçmesi buranın önemini arttırmıştır.⁸⁶⁶

Evliya Çelebi Bodrum tarihi ve isminin menşei hakkında şu bilgileri verir. "928 tarihinde Malta küffarı elinden Süleyman Han Gazi fethetmiştir. Kral Bodrine bu kaleyi yedi kralın yardımı ile yapmıştır."⁸⁶⁷ Dolayısıyla Bodrum tarihi hakkında şu bilgileri verebiliriz. Bodruma ilk gelenler tarihi akış içerisinde Karlar olmalıdır. Karlardan sonra ise Dorların bölgeye göç ettiği Dimril Köyünde yapılan kazılardan anlaşılmaktadır.⁸⁶⁸ Karların bölgede kurduğu Zafira ve Salamakis Mahalleleri Antes

⁸⁶¹ *Seyahatname*, s.110

⁸⁶² *Seyahatname*, s.110

⁸⁶³ *Seyahatname*, s.111

⁸⁶⁴ *Seyahatname*, s.110

⁸⁶⁵ Muammer Karadaş, *Mavi Cennet Bodrum*, 1976 Denizli, s.20

⁸⁶⁶ Uykucu, *a.g.e*, s.151

⁸⁶⁷ *Seyahatname*, s.110

⁸⁶⁸ Avram Galanti, *Bodrumlu; Bodrum Tarihi*, 1196 Ankara, s.9

tarafından birleştirildi. M.ö 650 yıllarında artık şehir Dor medeniyetini temsil etmekte idi. Daha sonra Pers egemenliğine giren Bodrum M.Ö 334 tarihinde İskender tarafından ele geçirildi.⁸⁶⁹ Ünlü tarihçi Herodotos'un da yetiştiği antik şehir Roma çağında canlı bir yerleşim yeri olmuş, anıtmezar Mausoleum'u şöhret kazanmıştı. Ancak Bizans döneminde değişen coğrafya şartları çerçevesinde gerilemeye başladı. Müslüman denizcilerin Akdeniz faaliyetleri sırasında iyice söndü Türklerin bölgede göründükleri devirde ıssız terk edilmiş bir yer haline geldi.⁸⁷⁰

XV. yüzyıl başlarında Osmanlılar'ın hayli sıkışık dönemlerinde Timur tarafından yıkılan İzmir Kalesi'ni yeniden inşa etmeye başlayan Rodos şövalyelerine engel olmak isteyen Çelebi Mehmed onlara Menteşe kıyılarında yer gösterdi. Bunun üzerine şövalyeler 1415'ten itibaren, eski harabeler önünde karaya bitişik gibi duran ada üzerinde bir kale inşasına giriştiler. İnşasında harabelerin ve Mausoleum'un taşlarının da kullanıldığı kale Haçlı ileri karakolu rolünü oynamış ve hatta bu sebeple yörede XIV. yüzyılda başlamış olan Türk iskânının zarar görmesine yol açmıştır. Nihayet Bodrum, Kanunînin Rodos seferi sırasında İstanköy ile birlikte Kaptanıderyâ Palak Mustafa Paşa tarafından 1522'de Osmanlı hâkimiyeti altına alındı. Kaptanpaşa eyaletinin İstanköy sancağına bağlı bir kale olarak XVI. yüzyıl boyunca önemini korudu. Yüzyılın sonlarında burada görev yapan bir dizdar ve kırk bir kale muhafızı bulunuyordu. XVII. yüzyılda bu sayı seksene çıktıysa da XVIII. yüzyıl sonlarında elli ikiye indi.⁸⁷¹

a- Kale

Evliya Çelebi Bodrum Kalesi ile ilgili şu bilgileri biz ulaştırmaktadır. “İç Kale kapısının solunda deniz kıyısında olup Menteşe Oğullarının yaptırdığı mahzenler var. Kral Bodrine bir mahzenlik yer isteyip çalılar arasına senelerce bu kaleyi hile ile inşa etmişler. Daha sonra çalıları ateşe verip kaleyi ortaya çıkarmıştır. Bunun için Bodrum Kalesi derler.⁸⁷² Kale deniz kenarında bir burun üzerinde gayet sağlam ve büyük bir binadır. Anadolu topraklarında bu kadar sağlam ve müstahkem

⁸⁶⁹ Uykucu, *a.g.e.*, s.152-153

⁸⁷⁰ Baykara, “Bodrum”, *DİA*, .248

⁸⁷¹ Baykara, *a.g.m.*, s.248

⁸⁷² *Seyahatname*, s.110

bir kale daha yoktur. Kare planlı olup etrafının boyu bin adımdır. Sandık gibi bir çetin zordur. Yirmi arşın yüksekliğindedir. İçi malla dolu bir rıhtımdır.⁸⁷³ Bu kalenin dış duvarları denizden beş arşın yüksekliğindedir. Allahın emri ile bütün taşları nefli görünüşlüdür. İçi baştanbaşa dolma sarnıç, zindan ve mahzendir. Dört tarafı on beş arşın derinliğinde hendektir. Yirmi beş arşın enindedir.⁸⁷⁴

Bu Kale tamamı on bir kat demir kapıdır. İlki taşra lonca hendeği kapısı kuzeye bakan sarp kapıdır. On ayak taş merdivenle çıkılır. Kapının iç tarafında asma köprü bulunur. Onu geçip yokuş aşağı ameli kaldırımlı bir merdiven ile hendeğe inilir.⁸⁷⁵ Duvar içinden geçilen kapıdan yokuş yukarı elli ayak taş merdiven ile çıkılıp ve iki yüz adım bu duvarın üzerinden geçilip orta hisarın asma köprülerine varılır. Bütün at, katır, eşek bu duvar üzerinden geçip beş kat asma kapılardan geçerek gidilir. Buradan aşağı bakılsa insanın başı döner. Her gece bu köprüleri kaldırıp kale kapısına siper ederler. Bu köprülerden içeri kilit kapısı yedi ayak taş merdiven ile çıkılır. Ondan içeride bölme hisar kapısı arasında kahve ve yedi dükkân vardır. Kapılardan bir diğeri de mahzen kapısıdır. Bu mahzen kapısından içeri bir kat daha kapı vardır. Kapı kuzeye bakmaktadır. Bu iki kapı arasındaki meydan oldukça geniştir. Gelip gidenler at ve katırlarını bu iç duvara bağlarlar. Ondan içeri ana hisar kapısı vardır. Bu kapılar lodos tarafına bakar. Bu hesap ile on bir kat kale kapısı tamam olur.⁸⁷⁶ Mahzen kapısından geçince deniz kıyısında mahzenlere ulaşılır. Bu mahzenler Mentеше Oğulları tarafından yapılmıştır.

Kuzeye bakan küçük hendek kapıları vardır. Fakat bunlar kale kapısı değildir. Kapının dört bir tarafında çeşitli suretlerde Frenk tasvirleri var haşa bunları canlı sanırsınız.⁸⁷⁷ Bu kalenin doğusu ve batısı limandır. Ama büyük liman kuzey ve batıdadır. Kalenin bir kısmı denizde bir kısmı karadadır. Liman ile hendeği birbirinden ayıran, dalgaların çarptığı bir kat kalın ve sağlam bir duvar vardır. Kırk adım enli ve kırk adım yüksektir. Bu hendek içinden bir kapı ile bu duvar içinden

⁸⁷³ Seyahatname, s.110-111

⁸⁷⁴ Seyahatname, s.111

⁸⁷⁵ Seyahatname, s .111

⁸⁷⁶ Seyahatname., s.111

⁸⁷⁷ Seyahatname, s.111

geçilir. Kuzey tarafındaki büyük liman iskelesi bu iç ve dış kuzey kapıları arasında yer alır”.⁸⁷⁸

“Büyük Liman altı rüzgârdan korunmaktadır. Ama lodos ve keşişleme rüzgârlarından etkilenir. Fakat birkaç demir atılınca gayet iyi yataktır. İki yüz parça gemi alır. Evliya Çelebi burada bir de olaydan bahseder. Hatta (...) sene tarihinde Venedik Donanma’sı on yedi parça Cezayir kalyonları bu limanda sıkıştırmış, yedi gün yedi gece büyük bir savaş olmuştur. Kaleye binlerce gülle atılmış, kaleden kafire birkaç balyemez vurup küffarın birkaç paturuna kalyonu batınca, Cezayir kalyonları serbest kalmışlar. Bu savaşta sadece bir Cezayir kaptanı şehit olmuştur. Kale sağlam ve hakim bir yerde olduğu için küffar başarılı olamadı ve kaçtı. Yoksa bütün Cezayir kalyonları kafir alırdı. Hüda hıfzetti.⁸⁷⁹ Anadolu’nun bütün deniz kenarlarında bu Bodrum kalesi gibi sağlam sedd-i İskender yoktur. Bütün kafiristanda Bodrine ve Rodos Kale’leri meşhurdur. Allah korusun”.⁸⁸⁰

b- Mahalleler

Evliya’nın kale içindeki yerleşim hakkında şunları ihade eder. “Yerleşim İç Kalededir, ama burada mahalle bulunmaz. Ana kapıdan içeride hisar içi meydanı oldukça büyüktür. Burayı geçince bir kat daha kapı vardır. Bunun çevresinde çeşitli tasvirler bulunur. İç Kalenin iki büyük kulesi var, Dizdar burada olup cephaneye karşı karşıyadır.⁸⁸¹ Kalede görevli askerler yüz toprak örtülü evlerde kalırlar. Evler bahçesiz, avlusuz ve dardır. Kale içinde bağ, bahçe, çarşı, Pazar, han yada hamam yoktur.⁸⁸² Kale içinde camii ve kale kapısı arasında yedi küçük dükkân vardır. Birde askerlerin oturduğu kahvehane bulunur.⁸⁸³ Kalenin taşrasında ev yoktur. Han, camii,

⁸⁷⁸ Seyahatname, s.111

⁸⁷⁹ Seyahatname, s.111

⁸⁸⁰ Seyahatname, s.111

⁸⁸¹ Seyahatname, s.111

⁸⁸² Seyahatname, s.111

⁸⁸³ Seyahatname, s.111

hamam, çarşı, Pazar yoktur. Baştanbaşa bağ ve bahçesi cihanı tutmuştur.⁸⁸⁴ Bütün halkı kuru üzüm, incir ve şıra ile geçimini sağlar.”⁸⁸⁵

c- Dini ve Sivil Yapılar

Seyyahımız Bodrumda bulunan dini ve sivil yapılar hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Fakat biz bunları eleştirecek pek eser bulabilmiş değiliz. Evliya'nın bu yapılara ilişkin verdiği bilgiler şunlardır.

“Bodrum’da Süleyman Han’ın kiliseden dönüştürdüğü bir camii var. Alçak minareli küçük bir camiidir. Bundan başka mescit yoktur. Birde Evliya Çelebi Lonca Mescidinden sadece isim olarak söz eder.⁸⁸⁶ Dini yapılar bakımından diğer bir eserde büyük limanın batısında bir sivri kaya üzerinde bulunan bir türbedir. Kubbeyi Evliya “sanki Allahın bir nurudur” diye değerlendirir.⁸⁸⁷ Evliya Çeşebi Bodrum Kalesi’ni inşa eden Kral Bodrine’nin mezarının beyaz mermerden yapılmış olduğunu ve bu mezarın Bodrum mahzenlerinin limana bakan köşesinde bulunduğunu yazar ayrıca uradaki kral heykelinin kafası fetihten sonra İslam askerleri tarafından kırıldığını da belirtmektedir.”⁸⁸⁸

“Evliya Çelebi sivil yapılar açısından da bağlar içerisinden Kapudan Memi Paşa su kemerlerinden kalenin kuzey tarafında lonca kapısından dışarı lonca mescidi dibinde bir çeşmeye bu su kemerlerinden su getirildiğinden söz eder. Bunun büyük bir hayrat olduğunu söyler”⁸⁸⁹

⁸⁸⁴ Seyahatname, s.111

⁸⁸⁵ Seyahatname, s.111

⁸⁸⁶ Seyahatname, s.111

⁸⁸⁷ Seyahatname, s.111

⁸⁸⁸ Seyahatname, s.111

⁸⁸⁹ Seyahatname, s.111

Evliya Çelebi Allaha şükürler edip bu kaleyi seyrederek bütün kale gazileri ile vedalaşıp İstanköy Adası'na geçmek için kalenin kuzeyinden bağ ve bahçeler içinde denizi ve Memi Paşa Kemerleri'ni seyrederek Bodrumdan ayrılmıştır.⁸⁹⁰

VI. Diğer Yerleşim Birimleri

Evliya Çelebi Denizli'den ayrılıp Muğla'ya doğru yola çıktığında **Kızılcahörklü Köyü**'nden geçmiştir buraya ilişkin verdiği bilgiler şunlardır. “*Burası yüz elli akçe kazadır. Aydın Sancağı hükmündedir ama Menteşe hakkında kurulmuştur. Yüz elli toprak örtülü bağlı bahçeli ve bir camili hamamı olmayan Müslüman bir beldedir. Serdarı Şişli Hacı ismindeki kelam ve vukuf sahibi, kabul gören ve sevilen bir kişidir.*”⁸⁹¹ Evliya Çelebi buradan batı tarafına doğru beş saatte **Sovulmaz Pazarı** adlı yere ulaşmıştır. “*Sovulmaz Dağı ve Sovulmaz Nehri arasında büyük bir Pazar olur. Sovulmaz, Bozdoğan'ın başıdır. Bozdoğan Nehri Bozdoğan Kasabası'nın içinden akarak Köşk Şehri önünde Menderes Nehri'ne karışır. Sovulmaz Pazarı bölgesi Menteşe hakidir. Buradan batıya doğru giderken Tavas Sahrası'nın ilerisinde kırk pınarlar kaynayıp akarak Sovulmaz Deresi'ne varırlar. Burada karışarak Bozdoğan adını alır.*”⁸⁹² Evliya Çelebi bu kırk pınarlar bölgesini bir saatte geçerek Tilkili Kasabası'na gelmiştir. “*Davaz Kadısı ve Serdarı, Kethüdayeri burada otururlar. Yüz elli akçe şerif kazadır ve otuz iki nahiye kuraları vardır. Menteşe Paşası'nın hassı ve Subaşılığıdır.*”⁸⁹³ Tilkili Kasabası üç yüz toprak örtülü haneli, bir camili, bir mescitli, bir hanlı, bir küçük hamamlı, birkaç dükkânlı küçük kasabacıktır. Bir dere kenarında suyu ve havası güzel, bağlı bahçeli bir yerdir.”

Yeniçeri Serdarı Elhac Bekir Ağa'dan yardımcıları alan Evliya Çelebi buradan yola çıkarak Tavas Vadisi içinde üç saat ilerledikten sonra Tavas'a gelmiştir.⁸⁹⁴ Evliya Çelebi ilk olarak Tavas isminin kökeni hakkında şu bilgileri verir. “Tavas Kalesi Yunan binasıdır. Gök yüzüne başını yükseltmiş şahin ve zağanos, baz yuvalı

⁸⁹⁰ Seyahatname, s.111

⁸⁹¹ Seyahatname, s.105

⁸⁹² Seyahatname, s.103

⁸⁹³ Seyahatname, s.103

⁸⁹⁴ Seyahatname, s.103

bir kaledir. Sene (...) tarihinde Menteşeoğullarından Mirza Bey fethederken savaş sırasında “Kalada adem az” buyurmuşlardır. Adem az sözünden bütün Türkler Davaz Kalesi derler.⁸⁹⁵ Daha önceleri kadı burada oturmakta imiş, hala yine paşa hassıdır.⁸⁹⁶ Tavas Kalesi Tavas sahrasının güneyinde, yüksek yalçın bir kaya üzerinde dört köşe kudretli bir yapıdır. Çevresi üç bin adımdır. Doğuya bakan demir bir kapısı vardır. Bu kapı önünde gayya kuyusu gibi bir hendeği vardır. Bu hendeği celaliler içeri giremesin diye yapmışlardır. Ama zamn içinde toprakla dolmuş Eğer bu topraklar boşaltılsa büyük bir set olurdu. Zira bu kale kayasının dört bir tarafı gayya kuyusu gibi görünür. Ama taşra kalenin bazı yerleri yıkılmıştır.⁸⁹⁷ Kale içi hala gayet mamur haldedir, kayanın sivri burnu üzerinde küçük bir iç kaledir. Etrafı üç yüz adımdır. Duvarının yüksekliği elli zirâ-ı meliki âlidir. İçinde elli adet toprak örtülü ev vardır. Bir camisi var, han, hamam, çarşı ve pazarı yoktur. Dizdarı burada oturur, iç el olduğu için askeri yoktur.⁸⁹⁸ Tavas Kalesi taşrası oldukça büyüktür. Tamamı üç yüz toprak örtülü ev vardır. Beş mahalle, beş mihraptır. On adet dükkân, bir han, bir hamam, üç sıbyan mektebi, üç sebili, iki tekkesi, altı zaviyesi vardır. Bedesteni ve imareti yoktur.⁸⁹⁹ Bu kale varoşunda bağ yada bahçe yoktur, ama yer yer acayip köhne üzüm asmaları vardır. Halkı altı ay Kaleden bir top menzili uzaklıkta bulunan Kepez Dağı dibindeki bağlarda kalırlar. Buradaki evler dar değil oldukça büyüktür.⁹⁰⁰ Tavas Kalesi'nin kuzey tarafında kale temeli altından, bir yalçın kaya içinden bir su kaynayıp çıkar sanki buz parçasıdır. Bütün kale halkı bu sudan içerler.”⁹⁰¹ Evliya Çelebi Tavas Kalesi'nden güneye doğru yola çıkmıştır. Dört saat uzaklıkta İskele Nehri kenarına gelmiştir. İskele Nehri, İskele Dağları'ndan geçip Nazlı sahrasında Arpaz Kazası'ndan akarak Menderes Nehri'ne karışır.⁹⁰²

⁸⁹⁵ Seyahatname, s.103

⁸⁹⁶ Seyahatname, s.103

⁸⁹⁷ Seyahatname, s.103

⁸⁹⁸ Seyahatname, s.103

⁸⁹⁹ Seyahatname, s.103

⁹⁰⁰ Seyahatname, s.103

⁹⁰¹ Seyahatname, s.103

⁹⁰² Seyahatname, s.104

Evliya Çelebi Bodrum'dan bir saatte Vitiz Karye'sine ulaşmıştır. Burası irem bağları gibidir. Elli haneli bir camili Müslüman köyüdür.⁹⁰³ Vitiz Köyü'nden hanedan sahibi İbrahim Çelebi ben hakire bir firkateyi elli şehbazı ile donatıp altı atımız ve beş adamımızla poyraz rüzgârı ile orsa orsa sekiz mil yine Menteşe kenarınca giderek İsbat Kalesi'ne ulaştık.⁹⁰⁴

İsbat Kalesi daha önceleri Malta küffarı Venedik elinden alıp harap etmiş. Daha sonra Menteşe Oğulları fethedip imar etmişler. Hala Menteşe hakkında Karabağlar Kazası adında bir burunda gök yüzüne baş vermiş, bir sarı kaya üzerinde henüz sanki yeni üstad elinden çıkmış gibi sağlam bir kaledir.⁹⁰⁵ Limanda rüzgârın sakinleşmesini beklerken kaleyi seyrettik. Yalçın kaya üzerinde yuvarlak küçük bir kaledir. Etrafı yedi yüz adımdır.⁹⁰⁶ Kuzeye bakan bir kapısı var. Gayet büyük olmasına rağmen kullanılmaz. Ama küffar korkusundan halk mallarını, yiyeceklerini, elbiselerini buraya koyar. Dizdarı, askeri, top yada tüfek yoktur.⁹⁰⁷ Aşağı limanda yalçın kayalar dibinde deniz kenarında abı hayat bir su kaynar. Bunun üzerinde on değirmen yürütür. Lezzetli bir sudur, bütün gelip geçen gemiler buradan su alır. Gayet tatlı soğuk sudur.⁹⁰⁸ İsbat Kalesi'nden yine firkateye binip İsbat Kalesi dibinden kıyıyı takip ederek, iki mil gidip yalçın kayalar üzerine vardacılar koyup kafir gemisi olmadığını haber aldıktan sonra , altı mil daha sıyırma rüzgâr ile İstanköy Kalesi'ne ulaştık.⁹⁰⁹ Evliya Çelebi İstanköy Adası'nda bir ay kaldıktan sonra 1082 Cemaziye'l-Evvel'in 25 inde buradan ayrılmıştır.⁹¹⁰ İstanköy Adası'ndan Rodos'a gitmek için ayrılan Evliya Çelebi kafir kalyonlarının saldırısına uğrayınca gemi kaptanı Anadolu tarafına dönmek zorunda kalmıştır. Böylece Evliya Çelebi Kiliseli Kalesi'ne gelmiştir.⁹¹¹

⁹⁰³ *Seyahatname*, s.111

⁹⁰⁴ *Seyahatname*, s.111

⁹⁰⁵ *Seyahatname*, s.112

⁹⁰⁶ *Seyahatname*, s.112

⁹⁰⁷ *Seyahatname*, s.112

⁹⁰⁸ *Seyahatname*, s.112

⁹⁰⁹ *Seyahatname*, s.112

⁹¹⁰ *Seyahatname*, s.118

⁹¹¹ *Seyahatname*, s.118

Bir alçak kaya üzerinde bir burunda terk edilmiş bir kaledir, fakat güzel bir yatak limanı var. Daha önceden canlı bir iskele imiş.⁹¹² Menteşe kenarlarında Dacca, Poça, Darahiye kazası derler seksen akçelik kazadır. Kasabası yoktur, bütün nahiyesi kırk yedi parça asi Türk kuralarıdır. Menteşe Paşası'nın hassıdır. Voyvodası hakimdir.⁹¹³ Bu bölge gayet sarp, ormanlık, taşlık ve çalılık Frengistan bir yerdir. Bizi kafi kovduğunda “el aman” deyip yanaştığımız Türk, dur deyip bir yudum su dahi vermediler. Bu mahal doğudan batıya seksen mil bir burundur. Bir tarafı Sönbeki Adası kıyılarıdır. Bir tarafı Gökova Körfezi'dir. Bu burun üzerinde ki kaza ve kuralar silahlı kavimdir.⁹¹⁴

Evliya Çelebi bölgeyle ilgili şu olayı anlatmaktadır. Bizden üç gün önce Malta gemileri bir kenara asker çıkarıp kuraları basıp esir almak isterken asi Türkler yedi sekiz bini bir araya gelip deniz kıyısına koşup, kafir gemilerini kayalardan döve döve alarka etmişler. Kıyıda kalan kafirlerin hiç biri kurtulamamış. Dağlarda keçi güderler, melun bir kavimdir ama bahadır, pehlivan güçlü kavimdir.⁹¹⁵ Bu kaimden bir parça dahi ekmek alamayıp firkatimize binip yüz mil doğu tarafına Gökova Körfezi içinde iki tarafımızda yalçın kaya, liman, dağları ve bağları izleyerek geçtik.⁹¹⁶ Bu yüz mil körfezin bitiminde Sögütçük adlı bir yer vardır. Eğer istense Sögütçük'ten Sönbeki Boğazı'na dek kesseler Dacca, Poça, Darahiye Kazası bir ada olur ama büyük gayret ister. Gökova Körfezi içinde giderken gündüz tehlikeli olur diye korkumuzdan Bodrum Kalesi kıyılarından kırk mil uzağa gidip Gereme Kalesi'ne ulaştık.⁹¹⁷

Gereme Kalesi deniz kenarında bir top menzili içerde sarp bir kaya başında şeddadi taş bir binadır., harap olmuştur. Ama kale dibinde bir Müslüman köyü vardır. Sırf bağ bahçedir. Kale Menteşe hakkında Gereme Kazası'dır. Kırk yedi pare kuradır. Kadı ve serdarı Gereme'de skindir ama kethüdayeri yoktur.⁹¹⁸ Bu kazanın

⁹¹² *Seyahatname*, s.118

⁹¹³ *Seyahatname*, s.118

⁹¹⁴ *Seyahatname*, s.118

⁹¹⁵ *Seyahatname*, s.118

⁹¹⁶ *Seyahatname*, s.118

⁹¹⁷ *Seyahatname*, s.118

⁹¹⁸ *Seyahatname*, s.118

kıyısından çamlı ve ardıçlı kıyıları izleyerek elli mil daha doğuya körfez içinde geçerek Gökova Kalesi'ne ulaştık. Gökova Menteşe hakkında yüz elli akçe kazadır. Nahiyesi yetmiş parça mamur ve mahsulü bol kuralardır. Kethühayeri ve serdarı Ula'da sakindir, kadısı kura kura gezer.⁹¹⁹ Kale Gökova Körfezi'nin bitiminde yalçın bir kaya üzerinde küçük bir kaledir. İçinde dizdaı, askeri, adamı yoktur. Saki üstad elinden yeni çıkmış gibi dört köşe bir kaledir. Ama taşra kalesi eskiden büyük sur imiş, hala kalıntıları görülmektedir.⁹²⁰ Kale gayet önemlidir, zira bu iskele Muğla, Ula, Yerksiği'nin, Bozüğük'ün, Menteşe ve Milas'ın Mısır iskelesidir. Yılda nice yüz parça gemi yüklenip bu vilayete gider.⁹²¹

Evliya Çelebi Gökova Kalesi'nin önemi ile ilgili şu olayı anlatır. (...) sene tarihinde Venedik Donanması gelip limanda yatan on sekiz şayka gemiyi yükleriyle beraber alıp gitti. Halk dağlara kaçtı. Eğer kale sağlam olsa idi limana kimse girip gemi dahi alamazdı.⁹²² Liman sekiz rüzgârdan emindir. Bin parça gemi alır. Kayalar dibinden akan suyu acıdır ama tatlı sulara da yakındır. Limanda küçük bir handan başka bir şey yoktur. Bütün gelen geçen ağaçlar altında dinlenirler. Bende bu iskelede bir gece geçirerek kafirden kurtulduğumuza hamd ettim.⁹²³ Atlarımızı firkaleden çıkartıp adamlarımız ile Marmaris'e doğru tekrar yola çıktık. Yol üstünde Süleyman Han "Sakar Beli" diye söylediği yolu solumuza alıp Süleyman Han'ın taş döşeme kaldırımını üzerinden geçip dört yerden taş köprüleri geçip Müşkül Beli denilen çamlık ağaçların kokusundan insanın dimağının tutulduğu yere vardık.⁹²⁴ Bu mahalde bir ırmak akar. Süleyman Han burada çetrini kurup kahve içtikten sonra o eğlencede "Amber Suyu" diye konuşup. Tiz bu amber suyu üzerine müşkül köprü yapsınlar diye emr edince buraya iki göz bir köprü yapıp temeline müşkül dökerler onun için müşkül köprü derler.⁹²⁵

⁹¹⁹ *Seyahatname*, s.118

⁹²⁰ *Seyahatname*, s.118

⁹²¹ *Seyahatname*, s.118

⁹²² *Seyahatname*, s.119

⁹²³ *Seyahatname*, s.119

⁹²⁴ *Seyahatname*, s.119

⁹²⁵ *Seyahatname*, s.119

Aynı amber üzere bir çimenlik üzerine bir namazgah yapmışlar gelen geçenin konakladığı bir yerdir. Burayı geçerek güzel kokulu ağaçlar içerisinden geçerek burada bir çay akar. Burada güzel kokudan insanın dimağı tutulur. Burada defne, ardıç, servi, buhur, işpenet, karagünlül ağaçları bulunur.⁹²⁶ Yolları dört saatte aşarak Kuruhisar Kalesi'ne ulaştık. Bir yalçın kaya üzerinde küçük bir viran kaledir. Dibinden Ovava (?) deresi akıp Gökova Körfezine dökülür. Burada Cezayirli Mustafa Kapudan bir kargir toloz han inşa etmiş. Kapısı bi çimenlik sofa üzerinde büyük ağaçlar gölgesinde bir namazgah yapmış. Güzel bir hayrattır.⁹²⁷ Buradan yine güneye hareket ettik. Söğütçük Nehri Gökova Körfezine dökülür. Bu nehir kenarında ispet ağaçları ve karabuhur ağaçları arasından üç saat gidip Marmaris Beli'ne ulaştık, buradan Marmaris Kalesi ve körfezi görülür. Yokuş aşağı Süleyman Han yolu ile bir saat güneyde Marmaris.⁹²⁸ Evli Çelebi bize Marmaris hakkında tarihçesiyle ilgili şu bilgileri vermektedir. Sene (...) tarihinde bizzat Süleyman Han Rodos fethine gitmek için adı geçen tarihte kaleyi inşa ettirmiştir. “Hayli büyük kale bina edin” diye ferman-ı şehriyari çıkarılıp taşlık ve dar yerde çevresi dört yüz adım olan bu küçük kaleyi inşa etmişler. Süleyman Han saadetle gelip Rodos'a giderken kaleyi gezip mimara hitaben; “Ya mimar bu kale azdır” demiş. “mimar azdır” diye diye Marmaris diye adlandırılmıştı.⁹²⁹ Marmaris Kale'si deniz kenarında bir mavi yalçın kaya üzerinde dört köşe sağlam, müstahkem, dört tabyalı kaledir. Etrafı dört yüz adımdır, yalçın bir kaya üzerinde olduğundan etrafında hendeği yoktur. Kuzeye bakan bir kapısı vardır. Kemerü üzerinde dört köşe beyaz mermerden bir kitabe var. Fakat üzerindeki yazılar silindiğinden tahrir olunamadı.⁹³⁰ Kale içinde dizdar, müezzin, imam, kayyım hanesi birde buğday ambarları var. Başka bir şey yoktur. Bir kemer altında minaresiz bir mescidi var. Kale içinde otuz asker var, Dizdarı liman sahibi ağadır.⁹³¹ Havası ağır olduğundan halk yaz güleri dağlara çıkıp serinlenirler. Kaleyi nöbet ile beklerler.⁹³² Evliya Çelebi Marmaris'in yönetimi ile ilgili şu bilgileri

⁹²⁶ *Seyahatname*, s.119

⁹²⁷ *Seyahatname*, s.119

⁹²⁸ *Seyahatname*, s.119

⁹²⁹ *Seyahatname*, s.119

⁹³⁰ *Seyahatname*, s.119

⁹³¹ *Seyahatname*, s.119

⁹³² *Seyahatname*, s.120

verir. Marmaris Menteşe hakkında olmasına rağmen Süleyman Han binası olduğundan Rodos'taki Süleyman Han mütevellisi hükmündedir. Bütün salb u selamet cürm ü cinayet onun elindedir. Hala Rodos Eyaletidir. Süleyman Han zamanında tahrir edilmiştir. Ama kaleden bir top menzili uzaklıktaki Gökova Kaza'sı hükmündedir.⁹³³ Kale içindeki namazgahta her Cuma Gökova kadısı gelip dava görür. Limanın güney tarafı deniz aşırı Menteşe Sancağı Tarahiyye Kazası'dır.⁹³⁴ Kalenin iki tarafı limandır. Her gece körfez taşraya Rodos'a çeker, gündüz Rodos'tan Marmaris'e çeker bir hikmettir. Liman bin parça gemi alır, sekiz rüzgârdan korunaklı güzel bir limandır.⁹³⁵ Limanın sağ tarafı daracık bir boğazdır. İnsan ayağını sığayıp geçebilir. “ Bir kere küffar bizim firkateleri liman ağzında kıştırıp silahlanıp yatmış, bizim kaptan da karşı tarafa aşırıp kurtulmuş. Sabah olunca bizim firkate boğazda yatan düşmana varıp vilayete de haber verince ahali boğazın iki tarafından gemilere saldırıp fethederler. Böyle sığ boğazdır.⁹³⁶ Marmaris Kalesi'nin taşra varoşunda kayalar arasında elli tane kiremitli, bir camili, bir hamamlı varoştur. İskele başında bir hanı var.⁹³⁷ Buradaki önemli dini yapılardan biri de Kale varoşunda bulunan camiidir. Camii dört köşe kargir bir binadır. On iki ağaç sütun üzerinde kubbe bulunur. Üstü kireç sıvalıdır ve minaresi yoktur. Camii önünde kaynayan bir pınar var cümle halk bundan istifade eder.⁹³⁸ Diğer bir dini yapıda limanın bitiminde büyük ağaçlar arasında ki namazgahtır. Dört bir tarafı kargir duvardır. Gelen geçenin dinlendiği mesire yeri bir namazgahtır. Bununda önünde leziz sulu bir çeşmesi vardır.⁹³⁹ Ayrıca Marmaris'ten kuzeye bir kurşun menzili uzaklıkta Pilav Tepesi denilen bir sivri tepede Yakub Baba ziyareti vardır. Yakub Baba Süleyman Han ile konuşarak , “var sarı oğlan (Müminlerde Allahın yardımıyla sevineceklerdir. Rum 4-5) ayetini okuyup al” diye keşf edip bu ayet tarih olunmuştur. Süleyman Han fetihten sonra geldiğinde Yakub Dede'yi merhum bulmuştur. Kudduse sırrıhu.⁹⁴⁰ Liman

⁹³³ *Seyahatname*, s.119

⁹³⁴ *Seyahatname*, s.120

⁹³⁵ *Seyahatname*, s.120

⁹³⁶ *Seyahatname*, s.120

⁹³⁷ *Seyahatname*, s.119

⁹³⁸ *Seyahatname*, s.120

⁹³⁹ *Seyahatname*, s.120

⁹⁴⁰ *Seyahatname*, s.120

civarındaki boğazın sığ yerinde evliyadan Gözcü Baba medfundur. Bütün gemiciler her zaman itikad ederler, her zaman hediyeler gönderirler.⁹⁴¹ Evliya Çelebi kaleden başka bütün hayratın Süleyman Han'ın validesine ait olduğunu söylemektedir.⁹⁴²

Marmaris'ten sekiz saat güneye sarp, dikenlik, taşlık, ormanlık dağlarda ki piyadeler başka, hayvanın dahi yürümesi mümkün olmayan yollardan geçtik. Marmaris Kalesi'nden Habip Bölükbaşı'nın firkaesine Tokalac Ahmed Reis'i reis edip silahlı yetmiş bahadır ile altı atımız, beş yardımcımız ve bazı yolcular ile Marmaris'ten yelken açıp Allaha sığınıp körfez içinde on bir mil giderek Serçeçik Kalesi'ne yanaştık.⁹⁴³ Menteşe hakkında Darahiyye Kazası nahiyesinde deniz kenarında bir sarı yalçın kaya üzerinde dört köşe bir şeddadi kale imiş. İçinde yerleşim yoktur. Bir büyük kapılı limanı var, iki yüz parça gemi alır. Liman içindeki dağlardan bir ab-ı hayat su akar. Liman seki rüzgârdan emindir. Ne tarafa demir atsan güzel yataktır.⁹⁴⁴

VII. Gündelik Hayat

Evliya Çelebi Muğlalı kadınların oldukça terbiyeli olduğunu ve ırzlarına düşkün olduklarını söyler. Genelde halkı külah üzerine beyaz Mevlevi destarı sararlar. Gayet Salih kimseleri vardır.⁹⁴⁵ Havası gayet güzel olduğundan seveni ve sevileni oldukça çoktur. Anadolu şehirlerinden olmasına rağmen halkı gayet şehirli ve Farsça bilir. Garip dostu bir kavmi vardır.⁹⁴⁶ Ula şehrinin havası gayet güzel olduğundan seveni ve sevileni çoktur. Hepsi Cezayir esbabı giyip pala bıçak taşırlar. Garip dostu bir halktır. Hepsi halveti tarikatı ehli olup birlik ve beraberlik içindedirler. Gayet mümin kavimdir.⁹⁴⁷ Evliya Çelebi Kiliseli civarında yaşayan Türklerin daha dağlarda keçi güderek yaşadıklarını söyler. Ayrıca pek misafirperver

⁹⁴¹ *Seyahatname*, s.120

⁹⁴² *Seyahatname*, s.120

⁹⁴³ *Seyahatname*, s.120

⁹⁴⁴ *Seyhataname*. S.120

⁹⁴⁵ *Seyahatname*, s.106

⁹⁴⁶ *Seyahatname*, s.106

⁹⁴⁷ *Seyahatname*, s.108

olmadıklarını da söylemektedir.⁹⁴⁸ Marmaris'in havasının ağır olması nedeni ile Evliya Çelebi yaz günleri halkın dağlara çıkıp serinlendiğini söyler.⁹⁴⁹

VIII. Üretim Kaynakları

a. Tarım

Osmanlı ekonomisinin temeli büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Menteşe Sancağı genelde dağlık ve engebeli bir arazi yapısına sahip olup burada çok fazla geniş ziraat alanlarına rastlanmaz. Fakat buradaki tarım alanlarının yer altı su seviyesine yakın olması bu arazileri verimli hale getirmektedir. Arazi yapısının yanında iklim şartları ve sulama imkanları da toprağın verimliliğini etkilemektedir. Gökova Körfezi ve Muğla bölgesinin özel bir iklim etkisi altında olduğunu görmekteyiz. Menteşe yöresinin Akdeniz iklimi etkisinde kalan diğer yörelere göre bu bölgede kışlar biraz daha uzun yazlar ise serin geçer. Bu durum Menteşe Sancağı'ndaki ürün çeşitliliğini artırmaktadır.⁹⁵⁰

Muğla'da tahıl üretiminin yanısıra bağcılık, meyvecilik ve sebzeçilik en önemli tarım kolları durumunda idi. Fakat bunlar arasında en fazla yetişen mahsül üzüm idi. Bağlık öteden beri Menteşe yöresi halkının en önemli geçim kaynağı durumunda idi. Muğla Kazası içerisinde bağcılığın en fazla yapıldığı yerler hemen Muğla yakınındaki Karabağlar, Ula ve Yerkesik Kasabaları, Pisi, Dirgeme, Dümrük köyleridir. Bodrum, Peçin, Milas Kazalarında yine bağcılığın en yoğun olarak yapıldığı merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır. Buralardan “resm-i bağ”, “harac-ı bağ” adları altında vergiler alındığını görüyoruz. İncir üretiminde ise Muğla köyleri Peçin ve Milas ön plana çıkmaktadır. Badem ve narenciyede bölgenin önemli ürünleri arasında yer almaktaydı. Çoğu zaman tahrir defterlerinde meyve isimleri ayrı ayrı zikredilmeden vergiler “öşr-i meyve” adı altında verilmiştir.⁹⁵¹

Menteşe yöresinde tarıma uygun olmayan yerleşim alanlarında ise halkın hayvancılık ya da balıkçılıkla geçindiğini görmekteyiz. En yaygın olarak beslenen hayvan koyun olmakla beraber sığır, manda ve deve de beslenen hayvanlar

⁹⁴⁸ *Seyahatname*, s.118

⁹⁴⁹ *Seyahatname*, s.120

⁹⁵⁰ Mete, *a.g.e.*, s.246-249

⁹⁵¹ Mete, *a.g.e.*, s.261-264

arasındadır. Balıkçılık daha çok kıyı bölgelerde yapılmata olup vergi kayıtlarına yansiyacak drecede balıkçılık yapılmadığını söyleyebiliriz.⁹⁵²

Evliya Muğla ve yöresinin tarım ürünleri ve hayvancılığı hakkında çok fazla olmasada bilgi vermektedir. Ziyaret etmiş olduğu yerleşim bölgelerinde hangi ürünlerin yetiştirildiğini ve buralarda hayvancılık yapılıp yapılmadığını bizlere iletmektedir. Bu bilgilere göre Muğla'da yayla havasına benzer bir hava olduğundan burada limon, turunç ve hurma yetişmediğini öğreniyoruz. Karabağlarda kırk çeşit üzüm yetiştirildiğini ayrıca Tavas'ta bağcılık yapıldığını, Ula'da üzüm ve incir yetiştirildiğini, Dümrük'te beyaz kiraz Eskihisar'da tütün yetiştirilmektedir. Bodrum halkı ise kuru üzüm, incir ve şıra üretimi yapılıır. Marmariste ise bağ bahçe olmadığı için halkın koyun ve sığır beslediğini öğrenmekteyiz.

Evliya Çelebi Bodrum halkı hakkında fazla bir bilgi vermez sadece halkın kuru üzüm, incir ve şıra ile geçimlerini sağladığını söyler.⁹⁵³ Muğla'da limon, turunç ve hurma olmaz zaten havası yaylaktır.⁹⁵⁴ Karabağlar'da kırk renk üzüm olur. Bütün üzüm ağaçları karaağaç, çınar, kavak, meşe ve erguvan ağaçlarına sarmaşıp çıkmışlardır. Her ağaçtan onar yirmişer yük üzüm olur. Oldukça sulu üzümü olur. Ve sair müsmirat ona göredir.⁹⁵⁵ Ula mahsulü gayet bol şehirdir. Her sene kırk elli bin kantar üzüm ve incir kurusu Mısır'a gider.⁹⁵⁶ Dümrük'ün havası gayet güzel olduğundan beyaz kirazı oldukça ünlüdür.⁹⁵⁷ Eskihisar halkı tütün dikerler .⁹⁵⁸ Marmaris'te bağ bahçe olmaz halk koyun ve sığır yetiştirir, ekin olur. Limanda levrek balığı çıkar.⁹⁵⁹ Evliya Çelebi Tavas halkının daha çok bağcılıkla uğraştığını yazmaktadır. Bağlar Kale kayasının batısında bir top atımı uzaklıkta olan Kepez Dağı dibinde üç bin adet mahsulü bol bağlardır. Her bağda bir bağdar bulunur. Burada halk altı ay kalır ve mahsul alırlar.⁹⁶⁰

⁹⁵² Mete, *a.g.e.*, s.269-271

⁹⁵³ *Seyahatname*, s.111

⁹⁵⁴ *Seyahatname*, s.106

⁹⁵⁵ *Seyahatname*, s.106

⁹⁵⁶ *Seyahatname*, s.107

⁹⁵⁷ *Seyahatname*, s.105

⁹⁵⁸ *Seyahatname*, s.108

⁹⁵⁹ *Seyahatname*, s.120

⁹⁶⁰ *Seyahatname*, s.103

b. Zanaat

Seyyahımız Mentеше yöresini gezerken burada görmüş olduğu zanaat kolları ve ürünleri hakkında çok fazla yırıntılı olmasada çeşitli bilgiler vermektedir. Sınırlı olan bu bilgilerden halkındaha çok kendi ihtiyacını karşılayacak düzeyde üretim yaptığını söyleyebiliriz. Evliya'nın vermiş olduğu bilgiler şöyledir.

Evliya Muğla'da kasaphanenin çarşıdan geçen dere üzerinde bulunduğunu belirtmektedir.⁹⁶¹Ayrıca Eskihisar'da akarsu bol olduğundan kırk elli tabakhane dükkânı olduğunu belirtmektedir. Burada üretilen derinin güzel oluşunu nitekim dağlarda bulunan mazının bu üretimde en önemli etken olduğunu iletmektedir. Burada ayrıca on dükkan bulunduğunuda eklemektedir.⁹⁶² Seyyahımızın vermiş olduğu bu bilgiler özellikle Eskihisar'ın Muğla ve yöresinde dikkat çekecek derecede deri üretiminin yapıldığı önemli bir merkez olduğunu gözler önüne sermektedir. Mentеше bölgesinin önemli geçim kaynaklarından birinin de hayvancılık olduğunu düşünürsek hammaddenin büyük çoğunluğunun aynı yöreden sağlandığı söylenebilir. Ürünlerin ise yine aynı çevrede alıcı bulduğu söylenebilir.

Bütün Yerkesiği halkının ise evlerinde keçe külah, seccade ve kırmızı dülbend börkü işlediğini, keçeden yekpare hırka ve yağmurluk öreerek bunları sattıklarını ifade eder.⁹⁶³El sanatları açısından Yerkesiği Seyyahımızın ilgisini çekmiştir. Yerkesiği küçükbaş hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı bir kasaba durumundadır. Dolayısıyla elde edilen yünün evlerde işlenerek keçe haline getirildiğini ve bundanda bölgede ihtiyaç duyulan giyim eşyalarının üretildiğini söyleyebiliriz.

Halkın ihtiyacını karşılayan önemli unsurlardan biri olan değirmenlerdende bahseden Evliya, Eskihisar'da Sulu Camii yanından akan su üzerinde iki değirmen⁹⁶⁴,

⁹⁶¹ *Seyahatname*, s.106

⁹⁶² *Seyahatname*, s.108

⁹⁶³ *Seyahatname*, s.108

⁹⁶⁴ *Seyahatname*, s.108

İsbat Kalesi limanına dökülen dere üzerinde on değirmen çalıştığını ifade etmektedir.⁹⁶⁵

c. Ticaret

Menteşeoğulları beyliği döneminde Menteşe bölgesinin Venedik ile güçlü ticari bağlantılarının olduğunu görmekteyiz. Bu dönemde Milas ve Peçin önemli ticari merkezler durumundaydı ayrıca Beyliğin limanları arasında Balat önem kazanarak ön plana çıkmıştı. Bölgenin Osmanlı idaresi altına girmesinin ardından buradaki ticari faaliyetler devam etmekle beraber Osmanlı yönetiminin bazı ürünlerin ihracına izin vermemesi Venedikle ticaretin geçici olarak durmasına bile yol açmıştır.⁹⁶⁶ Muğla'nın bölgelerarası ticaret yollarına uzak olması burada ticari faaliyetleri sınırlı kılmaktadır. Muğla'nın kaza merkezi olması dolayısıyla burada bulunan çeşitli görevlilerin nakit paraya sahip olması ve meta talebinde bulunması Pazar esnafını özendirilmektedir. Ayrıca tımar sahipleri ve köylülerin mallarını paraya çevirme ihtiyacı burada Pazar esnafı ve çeşitli dükkânların ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁹⁶⁷ Muğla, Bozüyük ve Ula çok sayıda köylü, göçebenin gelip alış veriş ettikleri yerlerdi. Bu nedenle dükkân sayıları öbür merkezlere göre daha fazlaydı. Menteşe Sancağında dükkânların pek çoğunun özellikle Pazar kurulduğu günlerde açıldığı haftanın kalan günlerinde ise dükkân sahiplerinin bir pazardan diğerine gittikleri sanılmaktadır. Günümüzde de yine bölgede aynı pazarcılık anlayışının devam ettiğini söyleyebiliriz.

Seyyahımız Muğla çarşısında Pazar kurulan mevkide toplam 200 dükkân olduğunu, bütün ihtiyaç duyulan eşyalar bu dükkânlarda mevcuttu bulunduğunu belirtir.⁹⁶⁸ Evliya'nın Muğla çarşısında bulunan dükkân sayısı ortalama bir sayı olmalıdır çünkü vakıf defterlerindeki kayda göre Menteşe Sancakbeyi Sinan Bey'in Bolvadin'de yaptırdığı camiye Muğla pazarında bulunan 211 dükkânı vakfettiğini

⁹⁶⁵ *Seyahatname*, s.112

⁹⁶⁶ Suraiya Faroqhi, "Menteşeoğullarından Osmanlılara Muğla", *Tarih İçinde Muğla*, 1993 Ankara, s.19-20

⁹⁶⁷ Faroqhi, *a.g.m.*, s.21

⁹⁶⁸ *Seyahatname*, s.106

görmekteyiz. Ayrıca farklı vakıflara ait olan ya da olmayan dükkânlarda Muğlada mevcut olduğunu görmekteyiz.⁹⁶⁹ Bu dönemde Ula bir kasaba olmasına rağmen 200 civarında dükkâna sahip olması ve oldukça işlek bir Pazar yerinin bulunması hemen hemen Muğla kadar önemli ticari potansiyeli olduğunda göstermektedir. Evliya bu dükkân ve pazarda her ihtiyacın giderilebildiğini ve buranın oldukça düzenli olduğunu belirtmesi Ula çarşısı ve pazarının bölge için önemli olduğunu ortaya koymaktadır.⁹⁷⁰ Evliya Çelebi Tavas yolu üzerinde Sovulmaz Dağı ve Sovulmaz Nehri arasında büyük bir Pazar kurulduğunu belirtmektedir.⁹⁷¹

Evliya Bozüyük pazarı ile ilgili şu bilgileri verir. *“Bozüyük kasabasından kuzeye bir ok menzili uzaklıkta düz bir yerde Süleyman Han’ın otağı vardır. Kale gibi geniş bir meydandır. Süleyman Han Rodos fethine giderken burada durup buradaki kura ve kasabaların halkları çeşitli hediyelerle istikbale çıkmışlardır. Süleyman Han burada hafta pazarı ve dükkânlar kurulmasını emretmiştir. Hala burada yüz miktarı kargir dükkânlar ve büyük kubbeli bir camii var. Bütün binalar kiremitle örtülüdür. Haftada bir büyük Pazar kurulur, bin adam toplanıp Süleyman Han’a dua ederler. O gün burada kadı, müsellemler ve serdar toplanırlar.”*⁹⁷²

Menteşe Sancağı’nın kıyı şeridinin oldukça uzun olması burada deniz ticaretinin de önemli bir yere sahip olmasını gerektirmektedir. Mentşe Oğulları döneminde yoğun olaran Venedikle bir ticaret söz konusu idi. Osmanlıların bölgeyi geçirmelerinin ardından deniz ticareti aralıklarla kesintiye uğrasada devam etmiştir. Bodrum’un ardından Rodos’un Osmanlı topraklarını ele geçirmelerinin ardından Osmanlılar bölgedeki deniz ticaretinde daha etkili olmuşlardır. Rodos’un askeri açıdan öneminin oldukça fazla olması Anadolu’dan buraya doğru sürekli tahıl gönderilmesini zorunlu kılmıştır. Buraya Anadolu’dan ticari ürünler Bodrum, Gökova ve Marmaris üzerinden gönderilmiştir. Rodos’un ele geçirilerek güvenliğin sağlanması Muğla, Ula, Yerkesiği, Bozüyük gibi yerlerden getirilen malların güvenli bir iskele olan Gökova üzerinden diğer bölgelere ulaştırılması imkanını doğurmuştur.

⁹⁶⁹ Mete, *a.g.e.*, s.40

⁹⁷⁰ *Seyahatname*, s.107

⁹⁷¹ *Seyahatname*, s.105

⁹⁷² *Seyahatname*, s.108

Marmaris İskelesi Kanuni döneminde imar görmüş, burda ayrıca bir han ve kale yapılmıştır. Fakat bu yapılar Marmaris'i fazla geliştirmeye yetmemiş Marmaris İskelesi hasat dönemleri dışında boş kalmıştır.⁹⁷³

Evliya Çelebi Bodrum içi malla dolu bir rıhtımdır diye burayı nitelemektedir.⁹⁷⁴Gökova İskelsi gayet önemlidir, zira bu iskele Muğla, Ula, Yerksiği'nin, Bozüğük'ün, Menteşe ve Milas'ın Mısır iskelesidir. Yılda nice yüz parça gemi yüklenip bu vilayete gider.⁹⁷⁵ Marmaris'te han önünde sekiz dükkân vardır. Bunlar hanın saçağı altındadır. Ayrıca deniz kenarında on adet bezirgan mahzenleri vardır. Deniz kenarı mal ile doludur.⁹⁷⁶ Bütün mallardan gümrük alınıp Rodos topçularına verilir. On yedi bin akçe yıllık Marmaris kullarına verilir.⁹⁷⁷

Ticaret yolları üzerindeki önemli yapılar hanlar ve kervansaraylardır. Deve kervanlarının güven içerisinde konakladığı, dinlendikleri bu yapılar ticaretin gelişmesinde çok önemli bi yapıya sahiptir. Menteşe yöresini Denizli ve Yadin'a bağlayan yollar üzerinde de çeşitli hanlar yer almaktaydı. Evliya Çelebi Muğla'da iki mihmanhane,⁹⁷⁸ Ula'da iki han⁹⁷⁹, Dümrük Karyesi'nde bir han⁹⁸⁰, Gökova limanında bir han bulunduğunu bize iletmektedir.⁹⁸¹ Evliya Gökova Marmaris yolu üzerinde Kuruhisar Kalesi civarında Cezayirli Mustafa Kapudan bir kargir toloz bina olan han inşa ettirmiş olduğunu söyler ve burayla ilgili şu bilgileri verir.⁹⁸² “*Marmaris Kalesi varoşunda iskele başında, camii önünde bir han bulunmaktadır. Han kireç sıvalıdır, kurşun örtülü değildir. Kapısı üzerinde ki dört köşe mermerden kitabesinde tarih şöyle yazılmıştır: “ Bena haze'l-imarete fi ümmi(?) sultanü'l-barreyn ve hakanü'l-bahreyn maliki memaliki'l-Arab ve'l-Acem zıllallahu fi'l-alem es-sultan ibn es-sultan Süleyman Han ibn es-sultan Selim Şah haledallahu mülkehu ila inkirazü'd-*

⁹⁷³ Faroqhi, a.g.m, s.23-24

⁹⁷⁴ Seyahatname, s.111

⁹⁷⁵ Seyahatname, s.118

⁹⁷⁶ Seyahatname, s.120

⁹⁷⁷ Seyahatname, s.120

⁹⁷⁸ Seyahatname, s.106

⁹⁷⁹ Seyahatname, s.107

⁹⁸⁰ Seyahatname, s.105

⁹⁸¹ Seyahatname, s.119

⁹⁸² Seyahatname, s.119

*devran li sene isna' ve işrin ve tis'a mie. Ketebehu Hasan Çelebi ibn Ahmed el-Karahisari “ (922) diye kitabesi vardır. Bu hat sanki Allahın bir sihridir. Mermer üstadı öyle yazmış ki güya kudret kalemi ile tahrir edilmiştir.”*⁹⁸³

Evliya Çelebi Menteşe bölgesini gezerken konakladığı ve yolda gördüğü hanlar hakkında bilgiler verir. Bugün bu hanlar ayakta değildir. Tavas Kalesi varoşunda bir han olduğunu bize söylemektedir.⁹⁸⁴ Evliya Çelebi Tavas'tan güney tarafa çamlı beller ve yollar aşır dört saat sonra **İskele Hanı'na** ulaşmıştır. “Bu han Sultan Keykubad binası olup, baştanbaşa kargir bir binadır ama küçüktür. İskele Nehri'nin kenarındadır.”⁹⁸⁵ Üç saat yolculuktan sonra **Yelen Hanı** buda dağlar arasında ahlat armudu ormanı içinde küçük bir handır. Buradan yine güneye üç saat sonra **Dede Menteş Hanı**, buda ıssız bir yerde kargir küçük bir binadır. Buradan yine ormanlar içinde iki saat yolculuktan sonra **Yumurta Hanı**. Küçük ve eski bir binadır. Yumurta Nehri bu han dibinden akıp gider ve Menderes'e katılır. Buradan üç saat güneye doğru yol aldıktan sonra **Yemiş Hanı**, çam tahtası örtülü küçük bir handır.⁹⁸⁶

⁹⁸³ *Seyahatname*, s.119

⁹⁸⁴ *Seyahatname*, s.103

⁹⁸⁵ *Seyahatname*, s.104

⁹⁸⁶ *Seyahatname*, s.104

SONUÇ

Osmanlı döneminin en ünlü seyyahı olarak bilinen Evliya Çelebi, XVII. yüzyıl Osmanlı toplumu, şehirleri, dili, mimarisi, ticaret hayatı gündelik yaşamı, siyasal olaylar hakkında verdiği bilgilerle eşsiz bir eser bırakmıştır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinin IX. Cildinde hacca gitmek amacıyla İstanbul'dan yola çıkıp, daha önce görmediği Batı Anadolu'yu da ziyaret etmiştir. Batı Anadolu'da ziyaret etmiş olduğu şehirlerin genel görünüşünden, eserlerinden, tarihinden, toplumsal dokusu ve ekonomisinden bahseder. Bu şehirlere ait verdiği sayısal veriler çoğu kez abartılı, tarihe ve şehirlerin isimlerine dair vermiş olduğu bilgilerse efsanelere, mitolojik hikâyelere dayansa da şehirler Evliya tarafından şiirsel bir güzellikte anlatılmıştır. Abartılı bilgiler Seyyah tarafından verilse de XVII. yüzyıl Batı Anadolu'sua dair çok özgün gözlemler ve bilgiler bu eşsiz eser aracılığı ile bizlere ulaşmıştır.

Günümüz araştırmacıları her ne kadar Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin bir kısmını abartılı olarak kabul etseler de bu durum Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin önemini azaltmaz. Nitekim Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin hangilerinin gerçek olaylara dayandığı, hangilerinin ise hayal ürünü olduğu konusunu irdeleyen uzmanlar, bazı betimlemelerdeki açık çelişkilere ve metindeki boşluklara dayanarak, Evliya Çelebi'nin ikinci elden devraldığı bilgileri kalıcı bir metinde bağlamaya geçmeden önce "yaşadıklarını" dayandıracak mümkün olduğu kadar bol miktarda elle tutulur malzeme toplamak istediğine işaret etmişlerdir. Bundan dolayı Seyahatname'nin kaynak olarak değerlendirilmesinin uzun vadeli sorunlar ortaya koyduğunu ve bütün el yazmalarının karşılaştırılmasıyla, sayısız içerik ayrıntısının da titizlikle incelenmesiyle hazırlanacak bir eleştirmeli yayımı şart koştuğunu vurgulamışlardır.

Seyahatname'nin abartmalarının ve abartılı tasvirlerinin yanı sıra çok önemli ve başka kaynaklarda bulunmayan bilgileri içerdiği ortaya koyduğu, hayal gücünden kaynaklanan betimlemelerin yanı sıra eserde yer alan bazı gözlemlerin de son derece güvenilir olduğu, kaynak karşılaştırmalarıyla ispatlanmıştır.

Biz de çalışmamızda Evliya'nın Aydın, Denizli, Muğla'ya dair vermiş olduğu bilgileri Tapu Tahrir Defterleri, Mühimme kayıtları, Avarız Defterleri arşiv kaynakları ve çeşitli araştırma eserlerinden karşılaştırarak sonuca ulaşmaya çalıştık. Böylece Evliya'nın Aydın, Denizli ve Muğla ilişkin vermiş olduğu bilgiler büyük ölçüde yukarıda bahsetmiş olduğumuz kaynaklarla örtüşmektedir. Buda bize göstermektedirki Evliya Çelebi XVII. yüzyıla dair oldukça orijinal bilgileri gözler önüne sermektedir.

Şehirlerin tasviri XVII. yüzyıl Batı Anadolu'suna dair bize çoğu zaman sağlam bilgiler sunmaktadır. Özellikle şehrin fiziki yapısı içerisinde yer alan dini yapılar, eğitim yapıları, çeşmeler, sebiller, köprüler Evliya tarafından ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Hatta bu eserler üzerindeki kitabeler büyük ölçüde doğru bir biçimde bizlere ulaştırılmıştır.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin IX. Cildinde Güneybatı Anadolu şehirleri olan Aydın, Denizli, Muğla'ya dair verilen bilgiler içerisinde bu şehirlerin ne şekilde yönetildikleri ve burada bulunan yöneticiler hakkında da önemli bilgiler verilmiştir. Bu bilgileri de çeşitli kaynak ve araştırma eserleri ile karşılaştırdığımızda bilgilerin çoğunlukla tutarlı olduğu söyleyebiliriz. Bu bilgiler neticesinde Evliya Çelebi Seyâhatnamesi XVII. yüzyıl Osmanlı siyaseti, toplum yapısı, ekonomisi gibi unsurların yansıtılması bakımından oldukça orijinal bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

A-ARŞİV VESİKALARI.

1) Başbakanlık Osmanlı Arşivi(Tahrir Defterleri)

No:47, 49, 166, 176, 438.

2) Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadime Arşivi (Tahrir Defterleri)

No:47-48, 110.

B-SEYAHATNAMELER.

İbn-i Batuta (Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed et-Tanci), *İbn-i Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler*, (Haz: İsmet Parmaksızoğlu), MEB, İstanbul 1971.

Mehmed Zıllioğlu Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi IX*, YKY, İstanbul 2000

SİMEON, Lehatsi, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*, (Tercüme eden Hrand D. Andreasyan), Beha Matbaası, İstanbul 1964.

C-ARAŞTIRMA ve İNCELEME ESERLER.

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991.

AKARCA, Aşkıdil-Turhan, *Milas (Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1954.

AKÇURA, Necva, "Muğla'da Geleceğe Yönelik Çabalar Tarihi Çevre Koruması", *Tarih İçinde Muğla*, Derleyen İlhan Tekeli, Ankara 1993, s.240-269

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

AKER, Cavit, "Milas Kazası", *Muğla Halkevi Dergisi*, S.14, 1937, s.5-6

- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri I(Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1996.
- AKIN, Himmet, *Aydinoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, ADTCF Yayınları Tarih Enstitüsü, Ankara 1968
- AKTÜRE, Sevgi, “19. Yüzyılda Muğla” *Tarih İçinde Muğla*, Derleyen İlhan Tekeli, Ankara 1993, s.34-113
- ARIKAN, Zeki, “Tahrir Defterlerinde Geçen Deyimler”, *Osmanlı Araştırmaları XVI*, İstanbul 1996, s.1-13.
- _____, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: No. 52, İzmir 1988.
- “Aydın”, *Yurt Ansiklopedisi II*, s.966-1101.
- ARMAĞAN, A. Munis, *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, İzmir 1988
- _____, *Tüm Yönleriyle Tire II*, İzmir
- ASLANOĞLU, İnci, *Tire’de Camiler ve Üç Mescit*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., Ankara 1978
- _____, “Tire Beylik Dönemi Camileri”, *Türk Kültüründe Tire*, Hz. Mehmet Şeker, TDV Yayınları, Ankara 1994, s.89-96
- AYNİ, Ali, *Kavânin-i Âl-i Osman Der Hulâsâ-i Mezâmin-i Defter-i Divan*, İstanbul Tasvir-i Efkar Matbaası, İstanbul1280
- BALTACI, Cahit, “Arpalık”, *DİA.*,III, s.392-393.
- BARKAN, Ö.L., “Timar”, *İA.*, XII/I, s.286-333.
- _____, “Tarihi Demografi Çalışmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası X*, İstanbul 1953, s.1-26.
- _____, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II”, *İktisat fakültesi Mecmuası* sayı:1, İstanbul 1941, s.29-59, sayı:2, s. 214-247.
- BARTHOLD, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Nşr. Yaşar Koprıman-Afşar İsmail Aka) , Ankara 1975.
- _____, “Hulagu”, *İA.*,V/I, s. 581-582.
- BAŞAR, Fahameddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK, Ankara 1997

BAYKARA, Tuncer, “Denizli”, *DİA.*, IX, s.155-159.

_____, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1990.

_____, *Denizli Tarihi İkinci Kısım (1070-1429)*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1969.

_____, “Bodrum”, *DİA*, VI, s.247-249

BAYSUN, M. Cavid, “Evliya Çelebi”, *İA.*, IV, s. 400-412.

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çeviri: Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

ÇAKMAK, Canan, *Tire Hamamları*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002

ÇETİNTÜRK, Selahaddin, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yürük Sınıfı ve Hukuki Statüleri”, *DTCFD*, II/2, Ankara 1943, s. 107-116.

DARKOT, Besim, “Alaşehir”, *İA*, I, s.290-291.

_____, “Ayasuluğ”, *İA*, II, s.56-57.

_____, “Aydın”, *İA*, II, s.61-62.

_____, “Balat”, *İA*, II, s.272-273.

_____, “Birgi”, *İA*, II, s.632-634.

_____, “İzmir”, *İA*, V/2, s.1239-1251.

_____, “Ladik”, *İA*, VII, s.1-2.

_____, “Menderes”, *İA.*, VII, s.710-712

_____, “Menteşe”, *İA.*, VII, s.722-724.

_____, “Milas”, *İA.*, VIII, s. 311-316.

_____, “Sart”, *İA.*, X, s.237-239.

_____, “Tire”, *İA.*, XII/I, s.379-381.

_____, “Denizli”, *İA.*, III, s.527-531.

“Denizli”, *Yurt Ansiklopedisi* III, s.2115-2214.

DEMİRTAŞ, Faruk, “Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar”, *Bellekten* XII/47, Ankara 1948, s. 575-615.

Divan-ı Lûgat-it-Türk Tercümesi I-III, Çeviren: Besim Atalay, TTK, Ankara 1992.

DURANT, Ariel-Will, *Tarih Üzerine*, Hülbe Basım ve Yayın, Ankara 1983.

- EMECEN, Feridun, "Aydın", *DİA.*, IV, s.235-237.
- _____, "Ayasuluğ", *DİA.*, IV, s. 225-228.
- _____, "Balat", *DİA.*, V, s.
- _____, "Birgi", *DİA.*, VI, s.189-191.
- _____, "Beylikten Sancağa Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dair Bazı Mülahazalar", *Belleten* LX/227, Ankara 1996, s.81-91.
- _____, XVI. Asırda Manisa Kazası, TTK, Ankara 1989.
- _____, İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası, Kitabevi, İstanbul 2001.
- ERCAN, Yavuz, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu", *Belleten* XLVII/171, Ankara 1988, s.1119-1149.
- ERGENÇ, Özer, "Bir Tarihçinin Arşivden Bekledikleri", I. Milli Arşiv Şûrası(20-21 Nisan 1998 Ankara/Tebliğler-Tartışmalar), Ankara 1998, s.73-78.
- _____, "Osmanlı şehrindeki mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları* IV, İstanbul 1984, s.69-78.
- ERÖZ, Mehmet, "Ege Bölgesinde Yer(Köy ve Şehir) Adları, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 19(Reşid Rahmeti Arat için)*, Ankara 1966, s.176-188.
- FAROQHI, Suraiya, "Menteşeoğullarından Osmanlılara Muğla", *Tarih İçinde Muğla*, Derleyen İlhan Tekeli, Ankara 1993, s.16-28
- GALANTİ, Avram, *Bodrumlu / Bodrum Tarihi*, Ankara 1996
- GÖKBEL, Asaf-Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi -1- Eski Zamanlardan Yunan İşgaline Kadar*, Aydın 1936
- GÖKÇE, Turan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye(Denizli) Kazası*, TTK, Ankara 2000.
- GÖNEY, Süha, *Şehir Coğrafyası I*, Acar Matbaacılık Tesisleri, İstanbul 1984.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "Hane Deyimi Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 32, İstanbul 1979, s.331-348.
- _____, "Türk Kültür Tarihi Bakımından Arşivlerimizin Önemi", *Belleten* XXXVII/147, Ankara 1973, s. 305-319.

- _____, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK, Ankara 1991.
- GÜMÜŞCÜ, Osman, “Osmanlı Mufassal Tahrir Defterlerinin Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemi”, *Türk Yurdu*(Aralık 1999-Ocak 2000/148-149), s.375-385.
- GÜRBÜZ, Adnan, *XV. XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme*, Dergah Yayınları, İstanbul 2001.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara 1998.
- _____, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK Ankara 1991.
- İLGÜREL, Mücteba, “Çaka Bey”, *D.İ.A.*, VIII, s.186-188.
- İNALCIK, Halil, “Murad II”, *İ.A.*, VIII, s.598-615.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu’ nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt:1(1300-1600)*, (Türkçe’ye çeviren:Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- _____, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Problemi”, *Doğu-Batı/7*, (Mayıs-Haziran-Temmuz 1999), s.9-34.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Malazgirt Muharebesi”, *İ.A.*, VII, s.241-248.
- _____, “Türkler”, *İ.A.*, XII/2, s.142-280.
- _____, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.
- KILIÇ, Atabay, “Selçuk (Ayaslug) Kültür Tarihine Genel Bir Bakış”, *Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu*, İzmir 4-6 Eylül 1997, s.3-17
- KILIÇ, Orhan, “Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)”, *Yeni Türkiye*, XIII, Ankara 2002, s.887-897
- KISA, Leman, *Aydın Tarihi ve Coğrafyası*, Coşkun Matbaası, Aydın 1960
- KOÇ, Yunus, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskan ve Nüfus Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, TTK, Ankara 1994.
- _____, “Harizmşahlar”, *İ.A.*, VI, s.265-296.

- KÖYMEN, Mehmet Altay, “Sencer”, *İA.*, X, s.486-493.
- KUBAN, Doğan, “Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi VII*, İstanbul 1968, s.53-73.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1998.
- “Muğla”, *Yurt Ansiklopedisi VIII*, s.5847-5975.
- Nizamülmülk, *Siyasetname*, Timaş Yayınları, İstanbul 2000.
- METE, Zekâi, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi*, TC İÜ Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2004
- _____, “Muğla”, *DİA*, XV, s.377-380
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.
- ORTAYLI, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitapevi, Ankara 1994.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Nşr. Fikret İşıltan) TTK, Ankara 1995.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi I*, TTK, Ankara 1998.
- ÖNKAL, Hakkı, *Tire Türbeleri*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991
- _____, “Türk Türbe Mimarisinde Tire Türbelerinin Yeri”, *Türk Kültüründe Tire*, Hz. Mehmet Şeker, TDV Yayınları, Ankara 1994, s.113-119
- ÖZKAYA, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yapısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985
- _____, “XVIII. Yüzyılda Taşra Yönetimine Genel Bir Bakış”, *Yeni Türkiye*, XIII, Ankara 2002, s.699-709
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*, MEB Basımevi, İstanbul 1993.
- RAMSAY, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), MEB Basımevi, Ankara 1960.
- REFİK, Ahmed, *Anadolu'da Türk Aşiretleri(966-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara 1993.

- Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi(Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sisteminin Hukuki ve Mali Müeyyede ve Mükellefiyetleri)*, Hazırlayan Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları No: 515, İstanbul 1992.
- SÜMER, Faruk, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?” , *Belleten* XXIV/96, Ankara 1960, s. 567-594.
- _____, “Kayı”, *İA.*, VI, s.459-462.
- _____, “XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak’ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış”, *İktisat Fakültesi Mecmuası XI*, No: 1-4, İstanbul 1952, s.509-523.
- _____, *Oğuzlar(Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- _____, “Mesud”, *İA.*, VIII, s.135-141.
- ŞAHİN, İlhan, “Göçebeler”, *Osmanlı (Toplum)V*, (Bilim editörü: Güler Eren, Kemal Çiçek,Cem Oğuz) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.132-141.
- _____, “Osmanlı Devrinde Konar-Göçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülahazalar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (13)*, İstanbul 1983 s.195-208.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Konar-Göçer Aşiretlerin Hukuki Nizamları”, *Türk Kültürü Dergisi*, S.227, Mart 1982, s. 285.
- _____, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Anadolusu Göçebelerinin İdari ve Sosyal Yapısı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi(Prof. Dr. M. Münir Aktepe’ye armağan)* S.15, 1995-1997, İstanbul 1997, s.253-264.
- Şemseddin Sami, *Kamûs-i Türki*, Alfa Yayınevi, İstanbul 1998.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:56, Ankara 1985.
- TANERİ, Aydın, “Harizmşahlar”, *DİA.*, XVI, s.228-231.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler*, TTK, Ankara 1995.
- TAŞTEMİR, Mehmet, *XVI. Yüzyılda Adıyaman(Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kâhta) Sosyal ve İktisadi Tarihi*, TTK, Ankara 1999.
- TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin, “Çeşme”, *İA.*, III, s.386-388.

- TELCİ, Cahit, *XV-XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ Kazası*(Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalı), İzmir 1999.
- TOGAN, Zeki Veledi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- _____, "Ebülğazi Bahadır Han", *İA.*, IV, s.79-83.
- _____, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.
- TURAN, Osman, "Süleyman Şah I", *İA.*, XI, s.201-209.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye(Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye 1071-1328)*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.
- _____, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995.
- _____, "Kılıçarslan I", *İA.*, VI, s.681-688.
- _____, "Keyhusrev I", *İA.*, VI, s.613-620.
- UMAR, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1993.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, "Menteşeoğulları", *İA.*, VII, s.724-731.
- _____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1980.
- _____, "Germiyanogulları" *İA.*, IV, s.767-770.
- _____, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.
- _____, *Anadolu Kitabeleri II. Kitap Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvain, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğridir*, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul 1929
- ÜLKER, Necmi, "Tire'de Osmanlı Dönemi Türk Kitâbeleri", *Türk Kültüründe Tire*, Hz. Mehmet Şeker, TDV Yayınları, Ankara 1994, s.97-112
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin, *Birgi (Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları)*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000
- VARLIK, M. Çetin, "Anadolu Eyaleti Kuruluşu Gelişmesi", *Osmanlı(Teşkilat) VI*, (Bilim editörü:Güler Eren,Kemal Çiçek,Cem Oğuz) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.123-129.

- WITTEK, Paul, “Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerin Rolü”, (Çev. Ercümen Kuran)Tarih Dergisi XIII, S:17-18, İstanbul 1963, s. 257-268.
- _____, *Menteşe Beyliği (13-15’inci Asırda Garbi Küçük Asya Tarihine Tetkik)* Türkçeye Çeviren: O.Ş. Gökyay, TTK, Ankara 1986.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, Ankara 1985.
- YILMAZ, Anıl, “Milas’ta Türk Döneminin Başlangıcı ve Sanatı”, *Muğla Kitabı*, Muğla-İzmir 2004, s.65-72
- YILMAZ, Fikret, “Karaca Koyunlu Yörükleri kanunu”, *Tarih İncelemeleri Dergisi IX*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir 1994, s. 349-355.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, “Bayezid I” , *İA., II*, s.369-392.
- _____, “Aydın”, *İA.,II*, s.62-63.
- _____, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:240, Bırhaneddin Matbaası, İstanbul 1944.
- YÜCEL, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, TTK, Ankara 1991.